

БОГДАН ЛЕПКИЙ

МТРА

TULA-online.org

EX LIBRIS

БОГДАН ЛЕПКИЙ
МОТРЯ
ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ТОМ ДРУГИЙ

КИЇВ-ЛЯЙПЦІГ

TULA-online.org

ДОКИНЬ ДРІВЕЦЬ!

В комнику горів огонь. Тріскали сухі дрівця, іноді вискакували іскри й гасли на залізній блясі. Мармурові стовбці що хвилини змінювали свою краску, як живі. Золочені капітелі мерехтіли.

З огнища розливалось легке тепло і лагідний запах амбри та живиці.

Карміново-золотисті відблиски блукали по стінах і по меблях просторої, низької кімнати.

Біля печі сиділо двох муштин.

Старий тримав книжку в руках, молодший залізними вильцями поправляв жар.

Подібні були до себе, — тільки одно покоління людське лежало поміж ними.

Розмовляли. Голоси їх гармонійно достроювалися до себе, а слова, ніби осінні листя з дерев, падали в тишину зимової ночі.

«Кажеш, що нас не люблять», — говорив старший, а в голосі його пробивався легкий смуток. — «А когож у нас люблять, або любили, Андрію? Богдана, Виговського, Дорошенка, кого? Кожного з них величали хвилину, а зневажали довго. Хвалили не за те, що треба, і ненавиділи не тому, що слід. Такий ми вже народ, що топчемо велике. Гадаємо, що це демократія, а воно

прямо руїна. Хто з наших людей, що мав більшу голову від других і чогось більшого хотів, діждався старости спокійної і необпльованої могили?»

«Знаю це», — відповів молодший, — «якраз тому кажу, що воно сумно. За мною нема ще великих заслуг. Що я такого зробив, щоб мене любити, або ненавидіти? Але ваша милість тільки праці поклали, тільки здоровля лишили, тільки ночий не доспали і яка їм дяка за це? Пан! Народ у ярмо запрягає, віру православну продає — от що таке Іван Степанович Мазапа! — Слухати того не можу».

«Найкраще не слухай, Андрію, лиш своє діло роби, як знаєш і як тобі совість велить. Невдяка, це судьба майже усіх, що знімалися понад юрбу. Виймків мало. Мало таких щасливих. Невжеж не вмер на прогнання Анаксагор тому, бо за мудрий, а Арістід, бо за справедливий був? А що сталося з Темістоклем, Павзанієм, Сократом, що сталосяб із Періклем, колиб морове повітря не змело його скорше від невдяки юрби? Благий учитель Сократ мусів випити чашу гіркої, не тому, що буцім то богів зневажав, а що його боготворили учні. Мудрий державник, Перікль, золотим віком обдарував Аteni, а кожемяка Клеон зневажав його. Ще хвилинка й батько народу лежав би був під ногами своїх невдячних синів. Фідія, що богів з Олімпу стягнув і в своїм місті на розкіш і славу землякам своїм поставив, злодієм учинили, ніби він золото зі статуї Аteni присвоїв собі... Не гадай, що тільки наш народ такий невдячний, Андрію. Сторінки історії повні такої кривди».

«Значиться, історія людства, це історія людської кривди?»

«Кривди народів і одиниць. Номо homini lupus. Погадай собі, як скривдив Арістофан Сократа у своїх

„Хмарах“, а Арістофан, то був не буденний ум. Чогож тоді бажати від наших недоучків, від людей малих умів, а великих амбіцій?»

«Розумію. Це зависть одиниць. Один другому завидує багатства, значіння, слави. Людський гріх. Але як загал може завидувати одиницям, себ-то провідникам своїм?»

«Він їм не завидує, лиш не розуміє їх. Непорозуміння між одиницею і загалом було і буде заєдно. Це одна з трагедій чоловіка. Загал невдоволений своєю долею, бо хто нею вдоволений, Андрію? А наш загал, скажім це щиро, має куди більше причин до невдоволення, ніж другі. Він не розуміє, що долю його через одну ніч не поправиш, що це робота довга й важка, — і тратить терпець. А тут до нього підходять люди широкого п'єса і бунтують. І дивуйся, що народ хвилюється. Нині Брюховецький для нього добродій, а завтра його розірвуть на шматки».

«Це страшно!» — сказав Войнаровський, обхоплюючи голову руками.

Гетьман подивився на нього уважно.

«Страшковий син не пхайся наперед. Чим більший уряд, тим більша відповідальність. Коли приймаєш його, те не бійсь відповісти, а коли тобі страшно, так не приймай».

Войнаровського заболіло це слово.

«Я не про себе кажу, а загально. Я вже рішився нести такий тягар, який покладуть на мене».

«Уважай же тоді, щоб не каюся. Привикай до невдяки. Дурний, хто себе нагородою дурить. Воно в нас самих. У совісти спокійній і у вдоволенню, що діло зроблене, як слід».

«А коли воно не вдасться?»

«І того боятися не треба. Невжеж рільник знає, що збирати буде? Може мороз зморозити зерно, може мишва стеревити його, сарана зісти, град збити, — мало чого не може бути, а всеж таки він оре і сіє. Так і нам треба своє діло вести, не відаючи, чи воно нам вдасться, чи ні... Доложи, будь ласка, Андрію, скіпок, бо жар потухає».

Гетьманський небіж прикляк біля печі, підкинув дров і гетьмана облила червона заграва.

Войнаровський глянув на нього і йому здавалося, що побачив портрет Мазепи у будучності, — не серед муз і грацій, як на сучасних ритовинах його представляли, а серед пожежі війни. Гетьман сидів, ніби над ватрою серед поля по битві, і думав над змінчивістю судьби.

«Треба нам підложити дрівець до нашого історичного вогнища», — сказав, — «а то воно погасне».

«А коли від того історичного нашого вогнища займеться степ і згорять селища людські?»

«Кращий огонь від кромішної темряви. Нам темрява грозить. Ось чого я боюся. Боюся ночі, котра може тривати віки. Люди відвикнуть від світла і не схочуть його. Не стерплять. От що для мене страшно. Живуть же у яскинях сліпі ящірки, а колись у них може й бистрі очі бували, та без сонця зникли. Так може й зникнути наше народне око».

Вітер ушух. Перестало мести туманами снігу, на небо викочувався місяць.

Якраз спинився над малими в олово оправленими шибками у вікні над головою Мазепи і обсипав його всіми відтінками срібла і бронзи.

Гетьман сидів, як статуя бронзова, озарена від долу загравою огню.

Войнаровський приглядався до того образу, як до зяви і — мовчав.

Гетьман розгорнув книжку: *Pantagruel, roi des Dip-sodes, restitué a son naturel etc.*; 1542.

«Раджу прочитати, щоб позбутися нашого славянського смутку. Пройдоха Панюрж в козячий ріг зажене всіх наших доморослих брехунців. Чого то він не бачив, у яких пригодах не бував, а з кожної виніс свою шкуру! В Туреччині вже його почали були жарити. Аж Панюрж побачив, що кухар заснув. Кинув йому головню у лоб, підпалив будинок, рожен ухопив замість списа, сковородою як щитом накрився і втік... Ось тобі живе письмо. Не завадилоб прочитати навіть нашим ученим».

Мазепа скоренько став перегортати листки «Пантагруеля».

«Послухай, як Рабеле устами свого знаменитого Панюржа висміває роботу ніби-то-вчених. „Бачив я їх цілу товпу. В кількох годинах перетворювали Негрів на білих, другі орали морський пісок трьома парами лисиць, інші стригли ослів на вовну і так дальше. Один *spodizateur* добував зі здохлого осла вітри і продавав їх по 5 су за лікоть, інші з малих річий робили великі, а з великих малі, міряли на великих просторах перегони блох і впевнювали мене, що це невідклично потрібне, щоб вести війни і управляти царствами й республіками...“ Ніби про наших учених. А щоб ти знав, що Епістемон бачив у пеклі. Послухай».

І гетьман знову став листувати книгу, аж попав на цей кінцевий, займавий епізод, як то Олександр Великий робив підметки до чобіт, Фабій Кунктатор говорив

«Отче наш», Нерон блазнував, Готфрід де Буйльонь продавав образки святих, а Папа Юлій II. випікав бу-блики.

«Богато тут блазенства, скомороства, багато усяких небилиць, а навіть усякого гріха, але яке воно живе, якою розкішною мовою написане, скільки тут розуміння людської вдачі, людських хиб і недостатків. А порів-най тую книгу з нашими «Рифмологіонами», «Обідами й Вечерями душевними», навіть з «Владиміром, славено-російських стран князем и повелителем», котрого мені підніс наш знаменитий і дійсно розумний Теофан Про-копович в окремім, гарнім списку... Там Рабеле, Мо-лієр, Франсуа Реняр де ля Фонтен, молодий Руссо і багато других, — а тут? Який дар обсервації у Мон-теня, яка сила думки в Декарта, скільки душі в Па-скаля, а в наших що? Середньовічна схоластика, пере-ливання з пустого в порожнє, перемелювання торішної половини. Муки з тої половини не добудуть, — жаль праці! Шекспір, Мільтон і Сервантес, Коперник, Галілеї, Ке-плер, Ньютон, Бекон і Ляйбніц ще не вродилися для наших. Наші лисицями пісок орють, виноград з баз-нику зривають і цапів доять. Та для Москви, бачиш, і вони ще за мудрі. Там навіть ті їх середньовічні воз-зріння страшилищ — ересь небезпечная. У Французів, Італійців, Німців, у Поляків, навіть у Шведів народня мова здобуває собі права в письменстві і в науці, а наші вчені й письменники пишуть що раз то поганій-шим язиком, котрим не говорив і не говорить ніхто... Ось, бачиш, чому то я темряви боюся».

«Ваша милість», — почав Войнаровський, — «відомий меценат, якого з часів Могили і князів Острожсь-ких у нас ще й не бувало. Скільки то церков, шкіл і бурс живе щедрими дарами гетьмана Мазепа! Зокрема

наша академія багато йому винна. Гадаю, наші письменники і вчені обов'язані числитися з бажаннями свого знаменитого опікуна».

«Обов'язані і необов'язані», — відповів Мазепа. — «Тиж сам перед хвилиною говорив, яким то чортом малюють мене мої вдячні земляки. Мої вороги вже й тепер цькують народ проти мене за те, що я буцім то з Єзуїтами тримаю і православну віру знівечити хочу. А щож булоб, колиб я так справді настояв на тому, щоб провітрити нашу академію і всякі другі школи, щоб випустити з них середньовічного духа, а впустити новий, європейський? Хай собі тую середньовічну задуху, як вітри зі здохлого осла, наші магістри продають, хоч би і по талаєві за сажень, не бороню. Я певний, що тоді зробилиб з мене українського антихриста, ще куди гіршого від Петра. А не забувай, що Петро куди сильніше тримає свій скиптр, ніж я гетьманську булаву. В тім то й біда, що не одному з вас, може й тобі, Андрію, здається, Мазепа не одно може та не хоче, а воно якраз навпаки, Мазепа не одного хоче та не може. Але Мазепа ще живе і коли йому Господь дозволить, то він не одного довершить, чого собі здавна бажає... Докинь, Андрію, дрівець!»

Войнаровський знову нахилився над вогнище, гетьман встав.

«Так воно так, мій дорогий друже!» — говорив проходжуючись по кімнаті. — «Вічне непорозуміння, вічна трагедія людей, що головою знімаються понад уривень загальну. Кажеш, не люблять вони нас. І я їх не люблю, такими, як вони є, але люблю такими, як будуть. Може завтра, може за літ сто, або двісті. Але тут не в любові питання, а в ділі, бо любов, так само як і віра, без діла мертва єсть. Треба своє діло робити,

треба сповняти свій важкий обов'язок, бо щастя наше, не в признанню людським, а в нас самих».

Гетьман спинився біля вікна.

Ясно було, як у днину.

«Хтось під браму заїхав», — сказав. — «Троє людей. Мабуть жінка між ними. Вартові не пускають. Цікавий я хто се. Може щось важного? Іди й подивися, будь ласка!»

Войнаровський пішов.

«Не люблять мене», — говорив до себе гетьман. — «Знаю, знаю. А когоч у нас любили? Такий то ми народ!»

Гетьман умів панувати над собою. Ніколи його обличчя не зраджувало перед людьми того, що діялося в душі. В душі лютувала буря, на обличчю була погода: гладке високе чоло, глибокі, темні, вдумчиві очі, приваблива усмішка на вузких устах, — гетьман являвся людям, як мистецький портрет Ван Дайка.

Був середнього росту, худощавий; мимо семого хрестика па плечах, тримався просто, як двацятилітній молодець; ходив певно і рівно; рухи мав здержливі, але природні, гнучкі, але гармонійні.

Все старанно вдягнений, але без зайвих прикрас, без пер і блискучого каміння. Пощо? І так знати, що це Мазепа. Навіть близькі не бачили його іншим, — крім рідної мами. Перед нею одною він з нічим не скривався.

За те на самоті, коли впевнився, що навіть крізь дірку від ключа ніхто його не підглядає, давав волю своїй багатій вдачі і свому бурливому темпераментові.

З заложеними за спину руками ходив кругом стола, то підносив, то спускав брови, то примикав, то широко відчиняв повіки. На висках набігали жили і ціла сітка

жилок і нервів, як філі по збентеженім плесі океану, безнастанно перебігали по його незвичайно гарнім обличчю. Деколи ставав, і затиснений кулак, малий, як у жінки, клав на столі, ніби своєму противникові завдав важке питання.

* * *

Піславши Войнаровського до воріт, щоб розвідатися, хто такий приїхан, гетьман роздумував над відповіддю, котрої дожидав від Кочубея. Кочубей може відповісти «так», або «ні»; та ще може дати відповідь нерішаючу, викрутну, — жінкою зготовлену.

Гетьман переходив у гадках усі тоті відповіді, всі аргументи, які можуть видвигнути Кочубеї проти його з Мотрею подружжя і заздальгідь шукав контраргументів на них.

Через споріднення гадок спинився на історичній постаті Гайнріха VIII і на його шестилітній боротьбі за Анну фон Norfolk, звану Voleyn, або Bullen. Третя і пята книга Мойсея, папські декреталії і концілії, кардинал Wolsey, Thomas More, Cromwell, Cranmer, шафоти, костри, аж нараз з тої заверюхи за гарну королівську любку, як зелений острів із розбурханого океану, виринула самостійна, англіканська церква.

Шість літ боротьби за гарну жінку на те, щоби три роки пожити з нею і післати її теж на шафот, буцим то за те, що вона в своїй приватній кімнаті прийняла молодого чоловіка.

Гетьман зжахнувся. Не мав кровожадної вдачі і не любив варварства.

По неспокійнім і романтичнім життю бажав собі тихої старости, того спокійного задовілля, яке дає наука,

мистецтво, культура, і, що найважніше, — свідомість добре сповненого обов'язку.

Але чув, що без Мотрі такого тихого й гарного вечера по бурливій днині він зазнати не може.

Далекий був від того, щоб ізза неї починати таку бурю, яку счинив Гайнріх VIII ізза Анни Болейн.

Нині воно й неможливе для нього.

А всеж таки цілою вдачею бунтувався проти того, щоб зрікатися свого, може й найбільшого щастя ізза примхів Любови Хведорівної.

Ні, того ніяк не буде!

Одно може зневолити Мазепу до такої жертви, тільки одно, а саме: так звана «рація стану», себ-то державна конечність.

На щастя він, покищо, тієї конечности не бачить. Мотря не стоїть на перешкоді до здійснення його політичних намірів, навпаки, гетьман сподіється, що вона, як людина гарна, молода, енергічна і дуже інтелігентна, може тільки додати йому нових сил і нової охоти ступати наміченим шляхом аж — до ступнів престола...

Кращої товаришки в тому поході він не бачить. Навпаки здається йому, ніби сама доля вибрала Мотрю на те, щоб була його добрим генієм.

Може та прегарна українська дівчина стане символом нової України...

* * *

В коминку огонь потух, зате місяць осріблів цілу кімнату, ніби вона була дійсно зі срібла викута й відлита.

«Гарно, а всеж таки самому скучно!»

І гетьманове серце задріжало молодечою тугою до того тепла, яке може внести в хату одна тільки гарна, добра і мудра жінка.

«Ніби сонце...»

Почув хід Войнаровського, сів у своє крісло біля коминка і ціла його стать прибрала знову свій звичайний, спокійний, зрівноважений, ніби безпечний вигляд.

«Хтож там такий?» — спитав, вдивляючися в потухаючий жар огнища.

Замість відповіді Войнаровський подав гетьманові брилянтовий обручик.

Гетьман узяв, глянув, підніс до огнища, ніби приглядаючися, чи правдивий, і сказав: «Проси!»

Войнаровський побіг.

Мазепа зірвався з місця. «Мотря? Тепер? Замість відповіді Кочубеїв, вона? в своїй власній особі? А це що знову за історія?»

Сто гадок перебігло по його мозку, сто питань і сто відповідий на них. Але з усіх залишилось остаточно тільки одно: «Мотря утікла від батьків». Цеж ясне!

Гетьман був певний, що вона втікла. Ніч, санки, візник і один тільки чура; — так Кочубеївна не їздить. Вона втікла від батьків до нього.

І Мазепа став уявляти собі усі ті причини, які могли спонукати дівчину до такого сміливого кроку, і всі ті наслідки, котрі цей крок міг потягнути за собою.

Війна з Кочубеями, короводи з церквою, обурення так званої «публичної опінії», себ-то старшинських кругів, неприхильних до нього, що тільки й ждуть, щоб знайти якусь нову пляму на нелюбому гетьмані. Може й царя втягнуть туди?

Новий клопіт на стурбовану голову.

«Несподіваній, а може й небажаній», — додала Мотря.

«Це вже тільки мені відомо. Мені і Господу Богу».

Прикляк біля коминка і поправляв жар. Ніколи того сам не робив, але не хотів кликати прислуги, бо може прийдеться затримати в тайні тую дивну гостину.

«Лишіть, Іване Степановичу, це вже краще мені пристойть», — просила Мотря.

Але гетьман навіть слухати не хотів.

«Ви тільки світ трудилися до мене, а я не мав би власноручно домашнього огнища для вас розпалити, щоб моя Мотря огрілася при нім? Як же це! От, бачите, горить. Тепло. Правда, що тепло в Івана Мазепа?»

«Так, тепло і гарно», — сказала зігхаючи глибоко.

«Не простудилися?»

«Не знаю. Може трохи. Пройде».

Гетьман глянув на неї. «Позвольте мені свою руку».

Потримав. «У вас жар. Як можна було, Мотре Васи́лівна, в такий мороз, некритими санками пускатися! Не вважаєте ви на себе. А я того не хочу».

«Мусіла, Іване Степановичу... Я втікла від своїх батьків... Краще сказати... не від батьків..., а з монастиря».

«Ви? З монастиря? Знаєте, чогось такого ніяк уявити собі не можу. Марія Магдалина Мазепа ігуменя, — це розумію, а щоб Мотря Кочубейвна була черницею, — ні, ні, ви жартуєте, Мотре!»

«Не жартую, Іване Степановичу. Батьки, а властиво мати, післали мене в монастир, а я, замість туди, заїхала в Бахмач, до гетьмана».

Гетьман глянув на свою гостю, радісно якось, а zarazом турботно. Радувався, що вона тут, а турбу-

вався, бо бачив, що Мотря пережила багато, ослабла і чого доброго ще розхорується в нього.

«У гетьмана, значиться, у гостях черниця. От тобі як!» — говорив, ніби жартуючи. «Але заки ви мені розкажете всю свою Одисею, я вам кажу подати грітого вина».

«Не треба, пане гетьмане, не турбуйтеся».

«Коби тільки турботи!» — відповів і вийшов.

* * *

*

Идучи до покоїв Войнаровського обдумував плян, що робити.

Покищо прислузі не треба казати, хто такий прийхав, прямо далека родичка, чи знайома, зубожіла шляхтянка з Поділля. Знатиме тільки Войнаровський і тітка Лідія, котрій віддасть гетьман Мотрю під опіку. Біля її спальні приладять постіль для Мотрі.

Тітку Лідію прохав гетьман загри́ти червоного вина з корінням і допильнувати, щоб тепло було в Мотриних покоях, кухареві казав зготовити теплу вечерю для гості і подбати про її людей. Мотрин чура лишиться у нього, візника обдарують і він поїде на ніч до заїздного дому, щоб люди не доміркувалися чого. Вартові мають мовчати, як звичайно. Це діло служби.

* * *

*

Мотря розглядалася по гетьманській кімнаті. Не могла погодитися з гадкою, що вона тут, а не в келії. Взагалі переживання двох останніх ночей були для неї, ніби глава з якогось фантастичного роману.

Жар, котрий чим раз сильнійше відчувала в тілі, ще більше відсував дійсність в країну уяви.

Невжеж це правда? Мотря в Бахмачі, у гетьмана? Що скаже мати? Весь двір догори ногами переверне, пекло батькові зробить!

Тітка Лідія, старенька жінка, з добрим, ласкавим обличчям і з живими, всміхненими очима, принесла вина й заспокоювала Мотрю. «Ох, яка гарна. Боже мій, яка гарна панночка!» — приговорювала.

«Пий, дитино моя, пий, пташечко! Вирвали тебе бідну з рідного теплового гніздечка. Моя ти!»

Видно, не дуже противилася тій незвичайній, любовній пригоді. Може подібні затишила, а може й сама переживала за молодих літ. Чого то не бувало на нашій Україні!

Войнаровський не виходив, щоб не бентежити Мотрі. Розумів, що їй нелегко переживати таку хвилину.

Мотря сиділа мовчки. Хотіла говорити, чула, що мовчанка дивно якимось виглядає, та не могла знайти слів. Не могла зібрати гадок, бо проганяли їх і перемали розбурхані почуття.

Бачила гетьманові очі, бачила добру усмішку тітки Лідії і врешті спромоглася на одно питання: що робить мельник і чура?

Гетьман заспокоював її, що він про все подбає. Добре, що вона щасливо заїхала до Бахмача.

«Чую, вовки за вами гнали».

«Гнали», — відповіла Мотря, присуваючися до коминка, бо дрож її проймала. Зимнійше було, ніж учора, коли їхала конем. То знову горяче робилося нараз, ніби тоді, як мати гетьманською любовницею її назвала.

Чорні їздці, замерзлий млин, вовки, Бахмач — і вона примкнула повіки... Дві ночі королевич їздив кругом

озера і не міг дібратися до вежі, у якій каралася запроторена туди мамою, безталанна королівна. Чорна в озері вода, холодні мури вежі, глухим луском відбиваються від них удари сталевих копит, — лус — лус — лус... Женуть... Погоня доганяє їх... Кинь сльозу з лівого ока позад себе!...

Струснула королівна сльозу і розлилася широка вода...

Шумить, шумить, шумить...

ВТІКАТИ.

Гайдуки знайшли пригоже місце, щоб переправитися через річку. Переїхали, сюди й назад, впевнилися, що лід кріпкий і без прорубів, — вертають.

Дивує їх, що сани не доїхали ще до річки. Гукнули раз і другий. Ніхто не відгукнувся. Заїржали їх коні, але четвірня від панських залубень іржанням не відповіла.

Стривожені пустилися чвалом.

Недалечко від того місця, де відлучилися, побачили сани без коний і звязаного візника в рові. Розкнеблювали йому рот, розв'язали руки й ноги, — прийшов до себе й розказав пригоду.

Щож тепер?

Радяться. Найпростійша річ вертати в Батурин і розказати правду.

Колиб не Любов Хведорівна, зробилиб це. Але вона з них шкуру зняла би. Тільки хлопів, і дали панночку пірвати! Сказала би, що в змові з тамтими були.

«Не вертати нам, панове товариші, до нашого пана, — озвався візник. — Краще зачіпитися за сухі гіляжки та закостеніти тут».

«А щож тоді?»

«Тікати?»

«Куди?»

«Туди, куди другі тікають, — на Січ».

«А в тебеж коня нема».

«Нема, так буде. Щоб ми тільки до червоної коршми дібрались. Я з тамошнім коршмарем не від нині знайомий. У його, в тайнику, все декілька коний стоїть, — крадених. Він за наших два дасть три своїх, бо наші коні не які-будь».

«А з тими кралями що нам робити?» — спитав котрийсь, показуючи на сани.

«А ти що хотів з ними робити? Чуєш, як хропуть? Вони й до рана не пробудяться. Здорово випили!»

«А як що замерзнуть? Все таки християнські душі».

«Хай би ті християнські душі не пили були, як у чорта на хрестинах. Не бійся, не замерзнуть. Тепло вбрані і буда яка!»

«Ще їх вовки з'їдять».

«Не вовки їх, а вони вовків з'їлиб. Та цей відьми! Та й куди вовкам дібратись до них? Дверці до буди сильно замикаються, а віконця малі, куди влізуть?»

«Значиться, тікаємо?»

«А вжеж, що не чекаємо!»

«А як нас зловлять і поставлять перед Любов Хведорівну?»

«Зловлять, зловлять! Якось других не ловлять, що пішки втікають, а нас кінних мали би зловити? Як довго ми на гетьманщині, так довго ми Кочубеєва служба, а там, — ми вольні, будемо промишляти, там уже нашому братові добрі люди допоможуть».

І рішилися втікати. Краще перебувати щастя, ніж самохіть лізти чортові в зуби.

Закляли Любови Хведорівній, її відьмам післали
добре побажання до буди, той, що мав найсильнішого
коня, взяв візника перед себе і доручили себе братові
рідному, зеленому лугові та вірній сестриці — діброві.
Пустилися в напрямі червоної коршми.

За годину доїдуть до неї, проміняють коний, по-
кріпляться і друмхнуть у дальшу дорогу.

Тільки закуриться за ними!

«Гей воле, воле, широке поле,
Оставайся поза нами, нещасная доле.
Остань поза нами, з нашими панами,
Розвернися, біле поле, морем перед нами.
Та хоч море-горе нате воно й море),
Ніхто тебе не зневажить і спини не споре... Ген!»

ПРОБУДЖЕННЯ.

Параскевія Яковлівна перша припідняла свою ліву, закислу повіку.

«Глікеріє Тимофіївна!», — прошепотіла, торкаючи злегка свою товаришку в бік. «Глікеріє Тимофіївна, що воно значиться?»

Глікерія Тимофіївна насилу припідняла повіку з правого, заспаного ока, глянула на свою товаришку, подивилася на пусте місце, на котрім сиділа Мотря, і перехрестилася. «Свят, свят, свят еси, Боже наш! Колиб я не бачила вас, Параскевіє Яковлівна, то гадалаб, що випила не вміру і тепер мені дивасія верзеться».

«Де Мотря Василівна?»

«Або я знаю, де Мотря Василівна?»

«Мабуть ми вже у монастир прибули».

«Мабуть, що прибули, бо сани не їдуть, стоять».

«Чомуж тоді не кличуть нас до сестри ігумені?»

«Або я знаю, чому нас не кличуть».

Шибки у дверцях були цілком заморожені і обліплені снігом. Сніг на аршин грубо наляг на буду. З правого боку саний навіяло його так багато, що годі було й пізнати, що це таке стоїть серед дороги. Тільки

ліві дверцята від половини були незав'язані снігом. По них можна було догадатися, що це якісь панські залубні застрягли в снігах.

Обом Мотриним ангелам хранителям тепло було в тій сніговій загаті, як Ескімосам у юрті. Здорові вовчі шуби, теплі бараниці на ногах, тільки пляшки були зимні і — порожні.

«Не зашкодилоб, Глікеріє Тимофіївна, чимось тепленьким прополоскати шлунок».

«І я так гадаю, Параскевіє Яковлівна, бо коли я начче серця вийду на свіжий воздух, то до самого вечера почуваю під грудьми, ніби мені палець до глотки підсуває».

І вони з дбайливістю запопадливих хазяйок вицідили останки запіканки і видудляли решту старого вина.

«Добрі були небіжечки, тільки мало».

В буді було сіро.

«Як ви гадаєте, Параскевіє Яковлівно, чи воно вже день, чи ще ніч».

«Гадаю, що як не ніч, то вже день, тільки якийсь мрачний».

«Дуже сніг ліпить».

«Мабуть, що ліпить дуже».

«Тямите, саме так у Пилипівку було, годів тому сорок і два. Їхала я тоді зі своїм покійничком до вас на хрестини і зав'язало нас у снігах під Бахмачем. Ані взад, ні вперед, роби що хоч».

«Памятаю, але скажіть ви мені, де наша Мотря? Чому це вона оставила нас у санях, а сама пішла собі в монастир на свідання? Негарно зробила з нами».

«Мотря все була дівчина своєвільна, і пакослива до нас. За те Господь і карає її. Не добра донька, котрої мати рідна не любить».

Хвилину балакали про Мотрю, розважаючи усі її гріхи та недостачі.

«Мотре Василівна, Мо-отре!» — стала гукати Глікерія Тимофіївна.

«Нічого собаці робити, то хвіст лиже», — сказала Параскевія Яковлівна, чуючи, що ніхто не відкликається на це гукання.

«Ви до кого?»

«До того, що не маєте що робити тай кричите. Репетуєте, як на пуп».

«То я по вашому як, — собака?»

І Мотрині ангели хранителі стали сваритися. Зразу злегка, а далі все гострійше, мало що не звиваючи імені чорта свого на даремно.

«Замість вигадувати лихий зна що, ви краще вилізлиб зі своєї шкарлупці та пішли подивитися у монастир, чому це нас так довго десь біля огради тримають».

«Прикажуть своїй прислузі, а не мені. Вам так само далеко туди, як і мені».

«Мене ломить нога».

«А мене в боці коле».

«Ви молодші, ніж я».

«А ви сильніші від мене, вас і довбнею не дібе».

«Погане слово гірше довбні по голові валить».

«З вами балакати, що горох по стіні кидати».

«Горох до стіни не причепиться».

«А ваші слова чіпляються чоловіка, як болото підошви».

Мало не побилися в буді.
Безсильна злість затулила їм губи.
Мовчали може з годину.

* *
*

«Таж бо то воно не жарт», — почала нараз Параскевія Яковлівна, — «тут якесь диявольське навожденіє. Чомуж до нас ніякий чорт не навідується. Митрофан, чув Митрофан!» — стала кричати і валити кулаком в передок буди там, де на її гадку, повинен був сидіти візник.

Митрофан не відзивався.

«Може до чорта замерз? Може це ми і не в монастирі, а в полі?»

«Або я знаю?»

«А деж тоді Мотря?»

«Ви мудрійші від мене, скажіть мені де, бо я не знаю».

«Чорт її знає, диявольську дівку, — Мо—отре! Мо—отре!» — гукала Параскевія Яковлівна.

«Ми—итрофане!» — вторувала її Глікерія Тимофіївна.

* *
*

«А гов там, чув!» — відгукнувся нараз за саньми якийсь голос.

Обі товаришки недолі відсапнули.

«Люди!» — сказала владувана Параскевія Яковлівна.

«Таж не собаки!» — відповіла злобно Глікерія Тимофіївна.

«А візьми там, аспідський сину, на бік! — гукав той самий голос ззаду. — Загородив дорогу і лежить, як колода. Чув?»

«Ні, Глікеріє Тимофіївна, кажіть що хоче, а вам треба вилізти з буди. Довше годі! Бачите, люди не можуть переїхати попри нас».

«А вас хіба параліж ткнув, Параскевіє Яковлівна, вилазять ви!»

Аж обі нараз кинулися до дверцят.

Але дверці не подавалися. Примерзли і снігом до половини їх загатило.

З буди роздався писк, ніби звірі в клітці вищали, ніби душі в «Хожденію пресв. Богородиці» спасенія в муках просили.

Аж почувся скрип чобіт, шурпання лопат, хтось термосив клямкою, хтось другий кричав: «до себе при, до себе! Бачиш, на зверх замикається!» — і дверці насилу подались.

На напих невольниць повіяло воздухом свіжим, зимним і чистим, далеко не таким, який був у буді.

Крізь відчинені дверці побачили небо ясне, синє, яке буває в літі. Сніг склився, аж горів, ніби хтось по ньому діаманти розсипав. Вилискувалися ледяним скливом облиті пні і гіляки дерев, на верховіттях висіли білі снігові шапки, намітки, паполони.

Гарно було.

По тінях, які падали від дерев, знати було, що недалеко полудне.

У нутро буди заглядали борульками вкриті довгі вуса і чималий ніс, над котрим нависали інеєм суто вкращені віі і брови. Очий і не видно було зпід них.

«Доброї днини желаю милостям вашим!» — говорив низький, басовий голос, мов із бочки. «За честь

собі маю відрекомендуватися зацним паням. Називаюся Петро Лаврентієвич Хванько. Числюся бунчужним товаришем його милосги пана гетьмана».

Обі дами припіднялися трошки і назад подались у своє сідало тепле.

«Маю честь відрекомендувати себе: Параскевія Яковлівна, вдова по Якимі Павнугієвичу Свічці, покійному писарі сотенному».

Рівночасно представляла себе Глікерія Тимофіївна, теж удова по підканцелябристі.

Бунчуковий товариш, Петро Лаврентієвич Хванько, на силу розколував, хто вони таке.

«Значиться, обі шановні дами зі штату його милости пана генерального судді. А я отсе з хорою донькою у монастир їду».

«І ми туди».

«Значиться, по одній нам дорозі. Моїй донці вже цілий місяць в ушах шумить. По ночах спати не може, мов не при умі ходить. Порадили мені помочі сестри Єпіфанії прохати. Так і їдемо туди. А добродійкам якась мабуть немила пригода лучилася, як бачу, у дорозі».

«Ой яка пригода, яка пригода!» — почали нарікати обі двірські дами його милости пана генерального судді. Але вони не знали, яка це була пригода і тому стали хлипати, ніби з великого жалю, та киватися на два боки, що мало голов собі не порозбивали.

«Всякими пригодами досвідчає нас Господь», — казав уважливий пан буньчуковий товариш, шануючи їх біль і не розпитуючись дальше. — «Догадуюся, що воно таке сталося з вашими милостями. Гадаю, що буде найкраще так. Я з донькою, як що ваші милости позовлять, пересядемо у ваші сани, бо вони куди більші

і затишнійші від моїх без буди, а від моїх відчипимо коний і перепряжемо до ваших. Як Бог поможе, на обід прибудемо в монастир, бо то вже й недалеко дорога».

*

*

*

Так і зробили. Хвилину ще торгувалися за місце, але скінчилося на тім, що хора донька пана буньчукового товариша заняла зимне місце Мотрі, батько сів коло неї, а Кочубеєві дами лишилися на тих містечках, котрі вже собі гаразд були загрили.

Челядь перепрягла четверо не дуже то й цінних, але за те витривалих коний і сани посунулися до річки.

Переправилися на другий берег, при чім не обійшлося без жіночого крику і без молитов до святого мирликійського чудотворця, опікуна путників і странствующих, бо лід тріщав, ніби по нім канонами котили.

За річкою дорога була пряма. Значили перший слід. Коні по черева западалися в сніг. Кілька разів ставали, щоб відпочити. Тоді з коний бухала така сильна пара, що лід у віконцях топився.

Хора панночка приютилася в кутку, як під стріхою пташка, і заціпивши від болю уста мовчала. Її батько випитувався про «близшії обстоятельства столь дивного і небажаного приключенія».

Треба було брехати. Обі шановні дами, ніби змовилися вперед, в один голос твердили, що гільтаї нерозкаянні напали на них, Мотрю Василівну пірвали і помчали з кіньми і з прислугою, котра мабуть, по своєму неблагородному проісхожденію, чи не була з ними у злочинному наперед порозумінню».

«Горлова справа, смертної кари гідна справа», — рішив добродій Петро Лаврентієвич і дивувався, що

Господь Бог з тої немилої пригоди обом дамам позволив вийти ціло і без «шванку».

«Господь Милостивий беріг...» — відповіли обі пісними голосами, а рівночасно старалися ногами підкотити під себе порожні пляшки. Обом їм майже рівночасно прийшло на гадку, що це небажані свідки не-давно минулого.

Треба їх усунути, заки безмовними словами стануть проти них свідчити. Зроблять так. Не вилізуть із саний, поки з них не вийдуть шановні гості, Петро Лаврентієвич з донькою. Тоді вони сховають непомітно ці нещасливі пляшки в свої великі зарукавки і так само непомітно кинуть перед монастирем у сніг.

Так воно і сталося.

Перед монастирськими воротами довелось підіждати хвилину, заки сестра-воротарка впустила гостей в ограду.

Ще довше ждали, заки вийшла до них ігуменя.

Побачивши Кочубеєвих родичок врадувалася радістю велією і щедро обсіпала їх і весь Кочубейв рід благословеннями божими за його боговгодні діла, зокрема за дбайливість про їх убогий і всіми забутий монастир. Почувши про намір Мотрі поступити до нього, вона аж просіяла. Цеж була честь, не-аби-яка, а ще більші вигляди на те, що монастир розбогатіє. Та, на жаль, радість ігумені не трівала довго. Її сказали, що Мотрю Кочубейвну пірвали невідомі злочинці по дорозі до монастиря.

Ігуменя перемінилася прямо в стовп соли. Довго-довго стояла, ніби їй мову умкнуло і владу в тілі відібрало. А потім сіла на свій столець і шептала молитву.

«Владичице, помози на ни милосердовавши, потчися, погибаєм, от множества прегрішеній, не отврати

твоя раби тщи; тя бо і єдину надежду імами... аще бо ти не би предстояла моляще, кто би нас ізбавил от толиких бід!»

Кочубєєві «сродниці» побожно рушали губами і осінювали себе хрестом, спозираючи на двері, чи не відчиняться вони до монастирської трапези, бо вже добре таки були голодні. Не їли ні снідання, ні обіду, а тут уже і підвечіркувати давно пора. В Кочубєя вони до таких постів не звикли.

Замість подати підвечірок, ігуменя казала вдарити в дзвін. Цілий монастир пішов до церкви молитися за спасення раби божої Мотрі Василівни, за те, щоби всі сили небесні вирвали її з рук діявольських прислужників і привели її цілою і неушкодженою до тихих дверей тутешнього монастиря, як вірну й непостидиму служебницю Христову.

По Мотрі прийшла черга на молитви за іціленіє раби божої (імярек), дочері богоспасаємого Петра Лаврентієвича, прибігаючої со вірою, со страхом, і со трепетом до здішної чудотворної ікони пресвятої Богородиці...

* * *

Темно було, як скінчилися молитви в церкві. Черниці розійшлись по своїх келіях. Хору доньку Петра Лаврентієвича забрала до себе сестра Єпіфанія, її батько разом із «дамами Кочубєєвого двора» пішли до ігумені на пісню вечерю.

«Простіть», — шептала за столом Параскевія Яковлівна, — як молодша, до уха своєї товаришки, — «простіть, як що я вас своїми словами нині рано вразила».

«Нехай Бог простить!» — відповіла, зітхаючи Глікерія Тимофіївна. «Чарочкуб так, хоч малесеньку, продрхла я».

«А мені ніби хтось пальцем під глотку суне».

«Кажіть її».

«Кому?»

«А ігумені, комуж би?»

«Не годиться, видно, не вживають».

«Притворюються святими».

«Як кажете?» — звернулася нараз до них ігуменя. «Будь ласка, говоріть голоснійше. Постарілася я, недочуваю».

«Про Мотреньку нашу балакаємо. Де то вона тепер бідненька пробуває? Чи жива ще наша пташечка? Чи не простудилася? Чи буде кому безталанній хоть чарочку грітого вина подати?»

«На простуду найкраще липового цвіту напитися», — відповіла ігуменя, — «та ще гірчиці до грудий або до болящого боку прикласти, а горілка та вино, то не лік, лиш «поврежденіє» нашої душі і тіла».

Кочубеєві дами побачили, що не договоряться до чарки, і сіли мақом, похнюпившись, як сови.

Ігуменя турбувалася, що їй тепер робити. Требаж його милости генеральному судді докласти про нещасливу пригоду. Годі скривати, а говорити важко.

«Поїхали би ми», — почала Глікерія Тимофіївна, — «так Бог нам свідком, нездужаємо, ледви на ногах тримаємося. Цілісіньку ніч не спали, смертельного страху наїлися, ні душі, ні тіла собі не чуємо».

«Не знаю, як Глікерія Тимофіївна», — жалувалася Параскевія Яковлівна, — «але я, то добре, як від цього стола до якого там ліжка доволічуся. Мене таки сильно до дуже потурбували».

«А мене, гадаєте, ні? Мало то якийсь, бий го сила божа, за горло давив, мало мене попід ребра штовхав, добре, що шубу мала на собі, а тоб кісточки мої старесенькі геть поторощив».

«Не тямлю, бо в обморок попала», — заявила Параскевія Яковлівна.

* * *

*

Так то вони довго радили і журилися, аж стало на тім, що нікому їхати в Батурин, лиш одній ігумені. Вона, як священна особа, найкраще надасться на посла такої нещасливої новини. Хто, як не ігуменя, може розважити тяжко опечалених родителів у їх великому горю, кому більше, як не їй, безпечно тепер їхати в Батурин?

Ігумені мабуть не дуже то й хотілося кидати свою теплу келію, але погадала собі, що так воно годиться.

В перший мент Кочубеї може й будуть сердитися на неї, може Любов Хведорівна і виласться здорово, бо в неї того не купити, але як пройде перший гнів, то всеж таки пошанують її. Скажуть: «сама ігуменя потрудилася до нас, щоби нас потішити в горю».

І з порожніми руками вона певно не верне.

Ігуменя рішилася їхати і то зараз, не зважаючи на пізну пору. «Нічого мені боятися», — казала, — «стара я і не світська. Господь служебницю свою не випустить з опіки».

Поїхала тими самими Кочубеевими саньми, що привезли для монастиря дарунки.

Петро Лаврентієвич додав їй своїх людей для охорони.

* * *

*

Сродниці охаючи та охаючи осталися в монастирі. Їм відвели одну з келій, призначених для проїзжих. Лежачи по пісній вечері на подушках з недертого піря, нарікали на свою лиху долю.

«Моя доля, як із собачого хвоста сито».

«А мою як би собака узріла, то три дні до місяця вилаб».

«Не було зранку, не буде й до останку».

«Не даром говорив мій покійник, скільки свічки, стільки й світла. Погас, тай пішло мені з Петрового дня».

«Своєї недолі і конем не обідеш».

«Так мало бути і так сталося».

«Та колиб, чуєте, знаття, де впаду, тоб і соломки підослала».

«Колиб знаття, що в куми пиття, колиб той розум із переду, що з заду».

«І я це кажу, що колиб той розум із переду, що з заду, то не їхалиб. В боці коле, з ліжка не зведуся. Хай Любсв Хведорівна сама свою доньку в монастир везе, коли забаглося в черниці. Я на монастир не цікава».

«Та що про це, чуєте, балакати. Сталосся і не відстанеться. Тепер би нам поміркувати, як вилісти з тієї халеси».

«Виліземо, як чорт із багнюки!»

«Алеж і в багнюці не вік вікувати».

«Посидьмо тут, поки нас не женуть. А тимчасом ігуменя уговкає Кочубеїв. Скаже, що ми занедужали з перестрашу та від побоїв. Перемелеться, мука буде».

«Брехнею і під столом не вибрешешся. Ще на наше лихо зловлять де Мотрю, або її умичників і вилізе шило з мішка».

«В обморок попали, скажемо, нічого не знаємо, нічого не відаємо».

«Хіба що так. Але Любови Хведорівні очий не замилити, це баба сім міль зпоза пекла».

«Так щож?»

«Прожене».

«То підемо до других. Мало свояків у нас?»

«Та не таких, як Кочубеї. Кажіть, що хочете, а в Батурині добре було».

«Лизнули того добра, як пес макогона».

Так журилися, поки не заснули.

ЗИМОЮ-ГРИМ!

Від виїзду доньки Кочубей до жінки не відозвався.
Сидів у генеральній канцелярії, — урядував.

Давно його таким сердитим не бачили.

Навіть пера не були так застругані, як хотів.

Побачив муху, що мабуть ще літом у його каламарі втопилася, і на весь Батурич бешкету наробив.
Батогами грозив.

«Вам би так ніздря, як у Москві рвати, то пильнувапіб діла, лінтяї, дармоїди!»

З душею в пятах підступав старий канцелярський писар до його дверей.

На лівій руці ніс цілий жмут усяких урядових письм до підпису, бо Кочубей навіть за гетьмана не одно підписував, з дозволу гетьманського і в його відсутности.

Писар, ніби миш, легесенько пошкребтав до дверей. Тихо. Пошкребтав удруге, — ніщо. Чиколодком вказуючого пальця правої руки постукав.

«Увійти», — гукнув Кочубей.

Писар зашурав перед порогом підшвами своїх підтоптаних чобіт, хоч болота в цілім Батуричі на лік не

було, обтер пальцями ніс, хоч нежиту від десятиох літ не мав, переступив поріг і до одвірка прилип.

В чотири погібелі його зігнуло. Знав своє начальство...

Кочубей не обертався.

Писар стояв.

Вибила дванадцята година.

Кочубей піднявся з фотеля, шкурою критого, щоб трохи розпростувати крижі, і побачив писаря.

«Чого...?»

Писар усіми чиколодками своєї правої, чорнилом поляпаної руки, доторкнувся до канцелярської долівки.

«Письма вашій милости до підпису приношу».

Поклав на стіл папери і назадгузь до дверей відскочив.

Кочубей лист мало що не до самого носа підніс. — Не довиджував трохи.

Читав. Не знайшовши ніякої похибки, підписався, аж перо затріщало.

Взяв другий лист і так само підписав, тільки жида під закрутом зробив, бо дуже рукою на перо наляг.

«До чорта з таким пером!» — гукнув і кинув його в напрямі печі. Чорнильні цятки зазначили до рогу.

«Хто це такі пера в нас струже?»

«Канцелярський помічник, Держирученко».

«Тиждень гільтая в канцелярії на ніч замикати, щоб пера гарно стругати навчивсь!»

«По приказу милости вашої».

Кочубей дальше читав, аж знайшов коромисленне «ѣ», замість двохраменного «и». «Ах, ти каламарська душе!» гукнув.

Писар присів. Наставив спину, ніби просив: «На! Бийте!»

«Ти, йолупе старий, мабуть що лиш на другім світі навчишся безпохибно писати. Іже, як ,иже вси', ять, як ,согрѣшихъ' — зрозумів?»

«По приказу вашої милости».

«Каламарська душа, йорчик началословний!»

Писар повеселійшав. Він знав, що коли Кочубей лається, то вже добре, а зле, коли він мовчить. Підступив кроком до стола і спитав: «як ваша милість зволіли сказати?»

«Йорчик началословний!»

«Йорчик началословний... гі-гі-гі!»

«Чого іржиш?»

«Бо смішно, гостро так... А що воно ваша милосте, значить?»

«Значить воно, що як йорчика в началі слова не треба, так і ти непотрібний у генеральній канцелярії і во все на світі».

Хтось постукав у двері.

«Увійти!»

На порозі стояв канцелярський слуга. «Ї милість Любов Хведорівна вже тричі по вашу милість присилали, щоб ваша милість їхали до двора, — пильне діло якесь».

«У мене ще пильнійше. Як скінчу, приїду... Геть!»

Слуга задом відчинив собі двері. Мало ними не вдарив Любови Хведорівни, що якраз у цей мент входила.

Кочубей глянув на жінку.

• Була зелено-біла, як гербова бумага.

Писареві рукою на двері показав, — щез.

Пішов за ним і в сінях двері на ключ замкнув, щоб не підслухували, бо знав, що з жінкою тихої розмови не буває.

«Сідайте, милість ваша!» — сказав, вернувши, і показав жінці на високу, шкурою криту канапу, вивитчену, як сідало в старому повозі.

Любов Хведорівна сіла і хустку до очий притулила.

«Що таке?» — спитав Кочубей.

«Наша Мотря...»

«Що Мотря?»

«Наша Мотря не доїхала до монастиря».

Кочубей взяв жінку за золочений ґузик соболевої шуби і потермосив ним.

«Жінко! Ти не при умі!»

«При умі я. Мотря не доїхала в монастир... Ігуменя казала... Вона в нас».

«Хто?»

«Ігуменя».

Вузкі Кочубееві очі розширилися нараз, губи відчинилися, волосся полізло в гору.

«Як?» — крикнув не своїм голосом. «Ти п'яна!»

«Твереза я, Василью Леонтівичу, Бог мені свідком, нічого в устах не мала. Мотрю гультай якісь біля перевозу п'рвали».

«П'рвали? Мотрю?!»

«П'рвали й увели з собою», — хлипала Любов Хведорівна.

Кочубей зірвався на рівні ноги. Труттив крісло, жбурнув каламарем до стіни, папери рвав...

Жінка за руки його вхопила.

«Проч, бо вбю! Як скажену суку розірву тебе, ти, ти!...»

Підніс кулаки над жінчиною головою, як Мойсей скрижалі і — тримав.

Любов Хведорівна присіла. Почуття вини пригнуло її, — уперве від коли з мужем жила.

Побачив це Василій Леонтієвич і замість спустити руки на голову жінки запустив їх у своє волосся: «Мотре! Мотре! Мотре!»

Кочубеїха навколішках стояла перед ним. «Убий мене, убий, я тому винна!»

Відсунув жінку від себе і як вітер пустився по кімнаті. Ходив, ходив, ходив...

Любов Хведорівна з острахом водила за ним вибалушеними очима.

* * *

Перший біль минув.

«Встань!» — промовив Кочубей до жінки.

Встала.

«Сідай!»

Сіла послухно.

«Хто пірвав Мотрю?» — питався, вдивляючись в неї.

«Не знаю».

«Але прогнати рідну доньку — то знала! Знала, — ти!»

«Я її не проганяла. Ти згодився».

«Мовчи!» — гукнув Кочубей.

Любов Хведорівна глянула, чи це він, чи ні? Ніколи не бачила його таким. Не пізнавала.

«Без серця жінка ти, без серця. В тебе серце, як маятник у годиннику, кивається, але нічого не чує. Камінь ти носиш якийсь, а не серце».

Кочубеїха ридала.

«Не слинь! Не вірю в сльози твої. Неправдиві вони, нещирі. Хто пірвав Мотрю?»

«Не знаю, Василю Леонтієвичу, не знаю. Але Богом моїм, во трійці Святій Єдиносущим клянуся, що колиб Господь умилосердився над нами і вернув нам Її, то доброю буду для неї, і ласкавою, і неодно прошу, чого не прощала передше».

«Правду говориш, жінко?»

«Так мені, Боже, допоможи от нині і во віки віков».

«Амінь! — доповів Кочубей і Розпяття зі стола взяв, що між двома свічками стояло.

«Поцілуй хрест святий!» — сказав грізно.

Поцілувала.

«Памятай же, щоб не зломила присяги! От що!»

«Ні, не зломлю».

«Гаразд!» І знову спитався: «Хто пірвав Мотрю?»

«Гуменя казала, люди якісь, чужі, незнайомі. Нашим жінкам такого страху нагнали, що обімліли. Били їх. У монастирі хорі лежать».

«А наш візник? Гайдуки наші де?»

«Нема».

«Змова. Ніщо друге, лиш змова».

І він знов пустився по кімнаті.

«Колиб які розбишаки задля викупу пірвали Мотрю, то вже повідомилиб були мене і сказали би, де маю гроші покласти, колиб негодяї, прелюбодії, то побилиб людей наших і Мотря борониласяб. Булиб сліди... Тут змова і тільки змова, щоб вона не пішла в монастир. А Мотрин чура де?»

«Нема!»

«Ось, бачиш, і він теж там. Його, де не посій, там уродиться».

І Кочубей заспокоївся трохи. Думав тільки, хто тую змову міг учинити. Чуйкевич?... Не посмів би... Гетьман?... Неможливо... Хтож би такий?... Може сама Мотря...?

І тої гадки вчипився Кочубей, як потопаючий бритви. Хотів, щоб так було. Це відповідало би її вдачі. А для нього тому булоб добре, бо Мотря, щоб охоронитися перед неславою, мусілаб віддатися за Чуйкевича. І щойно тоді був би спокій.

Заспокоєний пішов прикази давати, щоб гінці на всі сторони світа бігли і шукали Кочубеєвої Мотрі, котру якісь негодяї у дорозі пірвали. Вибрав довірених людей і назначив високу нагороду...

РОЗМОВА.

Під одною стіною дубова скриня, різблена і залізом кута, під другою секретарик заморський, старосвітський, в котрім кожде покоління знаходило нові скритки зі старими грішми і з тайними записками предків.

При вікні столик; на нім пологно, мережки, голки, нитки, — ножиці.

За столом крісло, з високою спинкою і з м'якими подушками.

У кріслі сидить Любов Хведорівна.

На ній сірий конгуш і білий очіпок на голові. Зпід очіпка спадає жмут брудно-сивавого волосся, не крашеного нині.

На колінах часослов; відчинений. Читала. Тепер думає.

Очі по дверях блудять, ніби когось ждуть. Повіки червоні, кругом очий сині підкови. Знати, не добре спала Любов Хведорівна. Лиця пожовкли, — нагадують свіжо виправлену шкіру; уста дріжать.

Лиха на себе.

Не може простити собі, що вчора перестрашилася чоловіка й подалась, — не встояла в бою.

Василь Леонтієвич був грізний.

Не пізнала його. В цей мент, як підняв руки над її головою, мурашки побігли їй по спині. Уперве побачила в нім мужчину... Запізно.

Колиб так зробив був літ тому двацять, можеб заплакала нишком і полюбила його ще більше, а нині — ненавиділа його, як ворога, котрий її побідив.

І ненавиділа себе, як побіджену.

Ненавиділа весь світ.

Молиться, але божі глаголи не заспокоюють її.

За стара, щоб відмінити душу.

Ні, ні! Не пора починати життя наново!

Може їй замість Мотрі йти в монастир, молитися, слухати ігумені, вчитися християнської покорі? Приказувати, а не слухати може! Тими її наказами росли Кочубеєві маєтки, без них скапають вони, як свічка, бо Василь Леонтієвич м'який, як віск.

Якого хто «комплексу», таким хай і остається.

А присяга?

Присягала, що для Мотрі поблажливою буде, що простить їй не одно, чого не прощала передше.

Це можна, щоби тільки Мотря назад до них вернула.

Не материнська любов говорила з неї, а страх, — що скажуть люди? Рознесуть неславу про цілу родину Кочубеїв, котрій стався нечуваний «деспект». Кочубеям доньку пірвали, а може сама від батьків утікла! — З ким, як, що, коли?... Розлетяться вісти всілякі, як ворони, розлізуться наклепи, як по полі мишва. Як же тоді Любов Хведорівна людям в очі гляне?

Дотепер кождий слухав її, бо ніхто не міг їй ніякого закиду зробити, крім того, що мужа під пантофлем тримає... Невжеж це гріх? І добре, що тримала, без того не був би він тим, чим є.

Він тепер не говорить до неї, лихий, — а дивись, стане приказувати.

Ні, ні! Того бути не може!

Нині не бачила його. В канцелярії сидить, письма пише і шле післанцями на всі сторони світа, щоби Мотрі шукали. Мотря пестунчик його. Без неї йому і світ немилий.

Чути дзвінки, хтось вулицею іде. Перед брамою сани спинилися, хтось на рундук увійшов, з ключником говорить, крізь кімнати іде, дверми лускає, вже у її спальні, бере за клямку, відчиняє двері, — Василь Леонтієвич...

«Ти тут?»

«Як бачиш...»

«Молишся?»

«Так».

«Молися... За себе і за мене... Великі наші гріхи... Бог нас карає, жінко».

«Досвідчає».

«Карає».

«Досвідчає!»

«Кажу тобі — карає!... Про Мотрю ані слуху, ні диху».

«Добре сховалася донька перед родителями своїми».

«Перед мамою, — кажи».

«Добра донька перед мамою не втікає».

«Мама мамі нерівна».

«І донька донці».

«Жінко, не забувай, що ти присягала вчора. Хрест святий цілувала».

«Я не присягала, що мовчатиму. Ще мені мови не умкнуло».

«Язик твій до нещастя веде».

«То відріж його!»

«Жінко!» — і Василь Леонтієвич грізно засвітив очима. Вузкі вони і скісні у нього, ніби ховалися перед людьми, ніби соромилися чогось, та зате грізнішими здавалися, коли крізь них виявлялася злість.

Любов Хведорівна змовчала. Замкнула часослов, перехрестилася тричі й поклала книжку на стіл, на тії мережки й вишивання, що від кількох днів надармо рук її дожидали.

«Вісти якої нема?» — спитала, змінюючи голос.

«Якої вісти?»

«А про Мотрю».

«Ні, нема. Вже я й надію утратив, щоб яка добра вість наспіла. Люди вертають з нічим. Ніяких прикмет. Сніг позадував дорогу. Може де вбита під снігом у якому рові лежить».

«Василю Леонтієвичу, що ви таке говорите? Бога бійтеся, ще в таку годину вимовите. Пощо собі щось найгіршого гадати. Може вона якраз до добрих людей попалася, може, дивись, і вернеться до нас».

«Не з добром їй вертатися до такої матері, як ти».

«Зате до батька на крилах прилетить».

«Злість твоя від горя сильніша. Ти у злости і вмреш».

«А тебе люди злижуть, бо дуже солодкий».

«Кращий цукор, ніж полин».

«І полин ліком буває».

Темніло. Кочубей не бачив злости на устах своєї дружини. Уявляв собі. Уява звичайно від дійсности сильніша. Сваритися не міг.

«Жінко, як би ти серце моє розкраяла нині, то нічого в нім не знайшла би крім великого болю. Кожний волос болить мене, не то що! Місця собі прибрати не могу, а ти мене їш, живцем їш мене, жінко.

Любов Хведорівна по старій своїй звичці хотіла відповісти, що це він її їсть, забуваючи, що вона йому найвірнійша жінка й найпильнійша господиня, але по голосі його пізнала, що краще тим разом змовчати. І змовчала.

Кочубей хотів іти.

«Кудиж бо ти? Стривай! Сідай на скриню. Бач який обидливий... Кажеш, вернули твої люди і ніяких слідів не знайшли? Усі вернули?»

«Ні, ще не всі. Ще нема тих, що на Бахмач післав».

«Гу-ум! Тих, кажеш, нема? А другі ніяких слідів не знайшли? Усе перешукали, кождий хутір, слободу, млин, усіх перепитали?»

«А вжеж...!»

«Так, значиться, наша Мотря туди, як Бахмач».

Василь Леонтівич зірвався зі скрині. «Як ти кажеш, як?» У його голосі задзвеніла нова надія.

«А так, що коли нігде слідів немає, а з Бахмача ще люди не вернули, так, значиться, вони там на якісь сліди напали і шукають. Це я так собі своїм бабським розумом гадаю, а ти може краще знаєш, на те ти і генеральний суддя».

Кочубей надумувався хвилину.

«Знаєш, жінко», — сказав, — «колиб твоє слово та Богові в ухо, не пожалував би я якої сотні червінців на Боже».

«І казати мені не потрібуєш, сама знаю. Та ще так собі своїм бабським розумом кмітую, чи не будуть Мотрині сліди десь недалеко від Мазепиної ходи».

Кочубей наблизився до жінки і вдивлявся в її бліде обличчя.

«Що ти кажеш, що?»

«Гадаю, чи Мотрині сліди та не будуть близько від гетьманської ходи», — повторила ще раз.

«Ні, жінко, ти вже задалеко своїми гадками забігаєш».

«Може за близько. Бо, побачиш, що, колиб твоя судейська влада була сильнішою від гетьманських привілеїв, то Мотря довго поза батьковою хатою не побувалаб».

«Це вже з тебе злість до Івана Степановича балака. Злість засліплює розум».

«Коли хтось і без того не сліпий».

«Мазепа до такого діла неспосібний».

«Мазепа до всього спосібний».

«Ти по собі всіх легко собі важиш».

«Івана Степановича не торкай. Він наша влада. За ним цар, не тобі пориватися на його».

«Свого права кожному доходити вільно».

«Як що він має підставу».

«Підстава знайдеться, але в тебе не буде відваги, бо ти трус».

«Не у всіх така поривиста вдача, як у тебе».

Суперечку перервав ключник. Застукав до дверей.

«Увійти!»

«Прошу вашої милости, люди зпід Бахмача вернули».

Обоє Кочубей побігли до сіній.

«Що нового? Кажіть!» — наглив генеральний суддя.

Розказували, перебиваючи один другому, бо кождий хотів нагороду дістати. Кочубей пустив старшого до слова.

Від нього довідався, що минулої ночі їхали якісь сани в напрямі Бахмача. На саних крім погонича сиділа жінка і хлопець.

«Мотря і її чура!» — скрикнула Любов Хведорівна.

«Любонько, дозволь... Говори, вашець, дальше».

«Біля Шапчиного хутора напали на них вовки».

«Вовки!» — скрикнула Любов Хведорівна.

«Вовки», — повторив гонець, — «але вони оборонилися щасливо. Як вітер мчали. Хуторяни, ні коний, ні людей, не могли розпізнати».

«І що?»

«Перед Бахмачем на ліво повернули, туди як до отця Симона, на повіство».

«Питали в отця Симона?»

«Питали. Там їх нема».

«І не було?»

«Отець Симон божився, що на очі ясної панночки не бачив. Усі покої нам відчинив, скрізь заглядали, — не було».

Кочубей дав людям по червінцеві і відпустив.

«Покріп'ється і — спати! Може ви мені знов потрібні будете».

Люди вийшли. Кочубей своїм звичаєм став ходити по снігах, заложивши руки за спину.

«Щож ти на це?» — спитала Любов Хведорівна.

«Що я на це?... Слід є, але мало помітний».

«Іди за тим слідом. Комісію шли. Хай перетрушують, на кого підзор паде, — питати. Свічками припекти — не зашкодить».

«Не можна. Це гетьманські люди. Моя рука туди не сягає».

«Але його рука по твою доньку сягнула!»

«Не кажи гоц, поки не перескочиш!»

«Богато я на вітер говорила? Побачиш, що й тепер на мойому стане... Але — цить!... Сурмлять... Це гетьманські післанці».

Кочубей вибіг і за хвилину з листом від гетьмана вернув.

Дріжучою рукою розривав велику печать. Любов Хведорівна свічку взяла зі стола і присвічувала, щоб Василь Леонтієвич міг читати дрібне письмо гетьманської собственої руки.

Мазепа прохав Кочубей, щоб він зараз завтра вранці відвідав його в Бахмачі. Важне діло!

Останні слова були підчеркнені.

Кочубей ще раз лист прочитав і сховав за пояс. Кочубейха побігла в челядну, щоб погостити гетьманських гінців. Гадала дати їм такого спотикача, щоб спотикнулися і виговорилися з дечим.

Та завелась.

Гетьманські гінці перед брамою завернули і пігнули назад.

Замкові мури передавали собі голос їх сурм, аж шибки в Кочубеевім дворі від того гомону дріжали.

ГЕТЬМАНСЬКЕ СЛОВО.

Перед рундуком гетьманського двора в Бахмачі спинилася четвірна добірних гнідих коний у посріблених шорах.

«Машталір» і «форес» були в лисюрках, критих темносинім сукном, тої самої краски, що сани.

З саний виліз, спираючися на свого чуру, генеральний суддя, Василь Леонтівич Кочубей. Чура зняв із нього біля саний верхнє медвеже хутро і віддав гетьманському лякеєві, а сам вважно попровадив пана по сходах, бо було недалеко полудня і заморозь злегка пускала, — ховзко було.

В сінях дожидав Кочубея сам гетьман.

Звитався, а побачивши крізь вікно коний, з котрих як з коминів бухала пара, спитався: «Чого це ти так коний заїздив?»

Кочубей відповів, що спішився, а дорога важка, сильно позадувало снігами.

«Чому ж ти тоді шестірнею не приїхав?» — спитав гетьман.

«Хібаж тобі, Іване Степановичу, не відомо, що шестірнею у нас тільки гетьман їздить?»

Мазепа поклав злегка руку на Кочубеєву рамя: «Товаришу, можеш безпечно їздити шестірнею, коли це тільки буде тобі потрібне».

«Спасибі!» — відповів, ніби байдуже, Василь Леонтьєвич, але в душі рад був тій честі, не так про себе, як більше з уваги на Любов Хведорівну, котра дуже «гонори» любила.

Лакеї зняли з плечий генерального судді і другу, легку шубу, стягнули з чобіт «берлачі» і Мазепа попростав гостя до свого кабінету.

Тут перед коминьком стояв невеликий круглий стіл, накритий білою скатерткою. На столі піднос зі срібними, позолочуваними чарками і «карафини» з усякого рода горілками.

«Сідай, Василю, оттут», — говорив гетьман, вказуючи на велике мягкими подушками вистелене крісло, — «і грійся! Ти продрох, кріпкий нині мороз. Наливай, яка тобі найлюбійша, я тої самої з тобою напюся».

Аж тепер запримітив Мазепа, що Кочубей у чорному контуші зі сріблом перетиканими вильотами і що пояс у його на жалібний бік завязаний.

«А це що?» — спитав. «Невжеж Марія Хведорівна?»

«Марія Хведорівна», — відповів Кочубей, — «скрипливе колесо, котре довго тягне. Вона зимою кашляє і плаче, а літом сміється і скаче».

«Так славити Бога, а я боявся, чи не з нею отсе щось недоброго сталося. Жаль булоб! Твоїє дружини сестра, — жінчина великих чеснот, великого ума людина, політична, звичайна, зайвого слова не скаже, мало тепер таких. Побажай їй від мене скорого поду-

жання і скажи, що як приїду в Батурин, то вже, щоб там не було, а відвідаю добру Марію Хведорівну».

Кочубей розумів, що гетьман хвалив Марію Хведорівну коштом її сестри, Любови, але вдавав, що цього не помітив.

«Великі турботи маю тепер», — сказав.

«А хто їх не має, мій друже? Турботи турботами, а борщ стигне. Рибний, печерський борщ, — ти його любиш, правда?» — і налив Кочубеєві ще одну тарілку. По піснім борщі йшли всякого рода риби, на тепло і на зимно, на солодко й по жидівськи, бо був пісний час, перед Різдом.

«Рибки, грибки, вепровинка, потребують завше винка», — приговорював гетьман, наливаючи власною рукою срібні чарки. «А рибки люблять його окремо. Рибу все треба залити вином. А може ти горілку волиш? Вибирай, будь як у себе дома. Так випиймож тоді на потуху, чи на потугу, не знаю що нам потрібніше, мабуть, що це друге».

«Мені вже й трунок не ллється у шлунок», — відповів Кочубей. Але гетьман не розпитував чому, чекав аж Кочубей сам скаже. Покищо пильнував, щоб його добре вгостити, знаючи, що Кочубей голоду не любив, — такої був «комплексії». «Їдьте, бо в ночі не дамо», — говорили Кочубей за вечерею до своїх гостей.

Коли вже й солодке пройшло і опошнянські сливи на шпичках понасилювані, цукром облиті і кмінком злегка притрушені появились на столі, гетьман подав Кочубеєві файку і подякував йому, що цей у Бахмач до нього приїхав.

«Службове діло, Іване Степановичу. Приказ, це приказ, хоч не до їзди мені».

«Мені теж ні. Подагричні болі неволять мене цілий отсей тиждень. Ледви ногами суваю... У мене багато діла до тебе».

І вони стали обговорювати всілякі важні питання, зразу адміністраційного, а там і політичного характеру.

Кочубей дивився на Мазепу і дивувався, як він змінюється нараз. Отсе був ніби багатий собі дідич, гостинний хуторянин, аж нараз дивись, говорить, як який володар. Що слово, то приказ. Все він знає, нічого зайвого не скаже, ніякої похибки не зробить, наче тобі з книжки читає.

«Багато я дечого наладив», — говорив гетьман, — «та куди більше треба ще наладити, щоби в нас не було оттої анархії, що тепер. Кождий чоловік, благо- і худородний, мусить почувати себе безпечним під крилами кріпких законів. Коли мені Господь дозволить пожити ще декілька літ і пляни свої здійснити, то подбаю, щоб у нас був кодекс, кріпкий, ясний, всякому зрозумілий, як кодекс римський, бо годі, щоб одним усе було вільно, а другим ніщо».

«Себ-то ваша милість хоче порівнати людей?» — спитав здивований Кочубей.

«Всі ми рівні перед маєстатом божим і перед маєстатом державним мусять нам бути забезпечені якись рівні, людські права».

«Себ-то я і фореїтор мій будемо одно?» — спитав Кочубей.

«Де ходить о крадіж, грабіж, насильство, морд — так, на те ми й христіяни, щоб заповіди Христові рівно блюсти і шанувати. Забити чоловіка шляхетного, чи худородженого, це один гріх, він же чоловік».

Кочубеєві такі новинки ніяк у голову не лізли, він думав над тим, чому гетьман, якраз нині почав з ним таку балачку. Гетьман ніби вгадував його мисли.

«Нині», — казав, — «я з тобою про це по товариськи говорю, а за декілька років може будемо балакати инакше. Хочу, щоби близькі до мене люди освоїлися з тим. До того воно скрізь іде. Не дивімся на Польщу, навіть на Францію ні, але погадаймо собі про Англію і пригадаймо, що в Греції колись було».

«Тому вона й завалилася, тая Греція», — замітив Кочубей.

«Раджу прочитати істориків грецьких, а зміниш свою гадку, товаришу. Людина стремить до волі, і того стремління годі викорінити з людства, народи хочуть мати волю, й одиниці теж. Перше народи, тоді одиниці. От воно як. Поки поневолений народ, поти й одиницям годі здобути волю. Але згодом прийде і на них пора».

«Не хотів би я дожити до того, Іване Степановичу», сказав з гіркою усмішкою Кочубей.

«Може ми й не дожиємо, все в Божих руках, але погано, коли передові люди дивляться не вперед, а назад. Передвиджувати треба».

«Як же тоді, значиться, треба буде мені самому орати, сіяти, всяку чорну роботу робити, а мої гайдуки сядуть може в суді?»

«Це вже ти надто чорно дивишся на діло. Я про людські права кажу, не про економію. Устрій і лад будуть такі, яких кожному народові треба, себ-то кожній державі, і привілеї теж, тільки вони не сміють дальше людської гідності йти. От скажім, Стецько забє Грицька і повисне за те, а ти забєш не знаю кільки там людей і тобі ніщо».

Кочубей, як на шпильках, на мягкій подушці сидів.

«Ти про мою пригоду?» — спитав несміло.

«Ні, я лиш *exempli gratia*. Щож торкається тої твоєї пригоди, то мушу до твого відома довести, що вона дуже й дуже немила для мене, особливо тепер, коли я і без того маю чимало всіляких турбот».

«Я боронився, Іване Степановичу, боронив жінки й доньки».

«Знаю це і розумію, але чи схоче зрозуміти цар, коли про це доложать йому?»

Кочубей мінився; то блід, то червонів. Мазепа не зводив з нього очей.

«Я про царських людей нічого не знаю, знаю, що на мій кондукт напали розбишаки».

«Але я знаю, Василю, і тому турбуюся».

Кочубей чув, що тратить ґрунт під ногами і що треба здавати позицію.

«Я, моя дружина і донька моя числимо на тебе, Іване Степановичу, як на свою владу і на протектора нашого».

«Як на товариша і приятеля, кажи. От що! І будь певний, що не заведешся. Оставмо це діло. Беру його на свою голову, котра вже й так угинається під усякими тягарами. Позволь тільки завдати тобі ще одно питання. Кажеш, що ти обороняв дружину й доньку перед розбишаками, а чомуж ти тоді не обороняєш доньку перед її мамою, що?»

Кочубей такого звороту не сподівався.

«Це діло семейне», — відповів, спускаючи очі під стіл.

«І насильство в семействі противиться законам божим і людським».

«За сію відповідає батько».

«За батьків відповідаю я, ваш гетьман, голова ваша. Я за вас отвіт здам перед Богом. Донька не невольниця батька й мами, а дитина, їй належаться теж людські права».

«Прав батька родини нікому доторкатися не вільно», — перебив Кочубей.

Гетьман піднявся з місця. Його голос був спокійний, але рішучий, кожде слово дзвеніло, як вилите з бронзи. «Ваша милість жадають, щоб я повагою своєї особи і власти захищав їх перед гнівом царським, а рівночасно не дозволяють мені захищати Мотрю Кочубейвну перед гнівом і насильствами Любови Хведорівни. Ваша милість не бачать контраверзії, у котру самохить попадають. Обовязок свій і право своє я знаю. Сповняв їх і сповнятиму дальше, поки Господь не покличе мене до себе. Хто захисту і помочі шукає в мене, знайде її, хоч би це була й донька, доведена до розпуки злостою і злобою родителів своїх. Dixi!»

Кочубей слухав, з кожним словом очі його більшали, уста відчинялися, брови знімалися вгору.

«Іване Степановичу», — белендів несвоїм голосом, — «Іване Степановичу, що це ти, Боже ти мій, невжеж Мотря, невжеж би, як же це, кажи, ради Бога кажи, добродію ти мій, друже, товаришу старий!»

Він, то вставав, то сідав, то кліпав очима, то кривився, ціле його обличчя, ціла постать виявляли стільки здивовання, радости, помішаної з тривогою, гордоців з приниженням, що Мазепі жаль зробилося того бідного чоловіка, котрого жінка довела до такої затрати всякої «благородної амбіції».

«Заспокійся, товаришу», — сказав, саджаючи його і присуваючися ближче до нього. «Прости, що я, як господар, балакав так з тобою, своїм гостем. Воно му-сіло бути сказане... Мотря у мене».

«Мотря, у те-бе?» І голова генерального судді Василя Леонтієвича Кочубея безсильно повалилася на спинку фотеля. Перед його примкненими повіками стояла Любов Хведорівна, тріюмфуюча, злобно всміхнена, невблагана. «Мазепа до всього спосібний», — сичала йому до уха. Але разом із тим у серці Кочубея будилася батьківська любов до доньки, покривдженої мамою, і всміхалася радість, що тая донька живе і що він її побачить.

Кочубей встав і стиснув гетьмана за руку. «Спасибі тобі!» Розцілувалися.

«Де вона?» — питався Кочубей, не скриваючи своєї втіхи. Рад був, що скінчиться тая тривога, котра йому відбирала сон і гірчицю додавала до страви, а полин до напиків, що не треба буде посилати людей, шукати, слідити, судити, він рад був простити всім і забути все, взяти Мотрю і везти її до дому. Любов Хведорівна поцілувала хрест, що буде доброю для неї.

«Де вона?» — повторив своє питання.

«Тут, недалеко», — відповів гетьман спокійно. — Лиш кілька стін ділять нас від неї. Але мушу тобі, Василю, сказати, що вона хора й ледви, чи пізнаєть тебе».

«О, Боже ти мій! Мотря хора?» — і Кочубей почув, що його радість розвівається нараз як дим. Почув злість до гетьмана, гадаючи, що він її пірвав і спричинив хоробу.

«Скарай, Боже, того, що спричинив її недугу!» — сказав, сідаючи в крісло.

«Не того, а тую», — поправив гетьман.

«Гадаєш, Любов Хведорівну?»

«Не на кого, а на неї одну цей гріх паде, як і багато других. Вона доньку вигнала з хати, в монастир заслати хотіла, прожитку їй не давала, щастя рідній донці своїй позавидувала».

«А той, що її пірвав, умичник, злочинний противник родительської волі?»

«Гадаєш, я?» — говорив гетьман, клепаючи Кочубея по рамені. — «Тим разом, брате, не влучив. Я Мотрі не поривав, вона втікла до мене тамтої ночі, спасаючи себе перед монастирем, перед вовками і — перед мамою. Кажу це тобі рішучо, я, гетьман, Іван Мазепа».

«А хтож тоді?»

«Не знаю. Не розказала, бо з жаром прибігла до мене, вснула і до пам'яті не прийшла».

«Божеж ти мій, Спасителю святий, зглянься надіймною бідним!»

«Не попадай у розпуку, вона молода, сильна, дасть Бог, перетриває недугу, мій лікар доглядає її, я за другим до Києва післав, краще від рідної мами піклююся нею, — це певно. Все, що можна зробити, зроблю. А тепер на тебе, Василю, черга».

«Яка?»

«Ти мусиш про її будучність подбати. Любов Хведорівну треба раз загнуздати, — так не йде. Я дальше такої лютої жінки в нашому старшинському колі не стерплю, хоч як тобі сприяю. Зрозумій це раз! Мене ти слухай, не її. Я тобі не ворог, а донці твоєї, як нікому другому в світі, щастя бажаю і скривдити її не дозволю».

«Слово мое, що і я кривдити її не дам».

«Слово?»

«Як хочеш і хрест поцілую».

«Не треба. Ходім!»

*

*

*

Мотря лежала на білій постелі, як на снігу червона троянда.

Тільки від довгих рісниць падали синяві тіни.

Тепле покривало скоро й високо підносилося на її грудях. Вихоплювала зпід нього свої руки і неспокоїно кидала ними, то затулюючи, то розтулюючи вузкі, довгі пальці.

Лідія Петрівна брала обережно Мотрині руки й ховала їх під покривало. «Не виставляй, донцю, ручок, щоб не простудилася, лікар казав у теплі тебе тримати». Мотря не розуміла, що до неї говорять.

На столі горіли дві свічки за параванчиком, щоб світло очий Мотриних не вражало. Її ліжка було в лагіднім півсмерку, тим ясніша була друга половина спальні, особливож лисина старого хірурга, що по недіспаній ночі хропив у високому фотелю.

Лідія Петрівна бентежилася. Відбігала від Мотрино ліжка й тягнула старого Німця за фрак: «Мусіє, мусіє, не хропите так голосно, а то хору збудите».

Мусіє підносив сонні повіки, дивився здивовано на Лідію Петрівну і впевняв, що він ніколи не хропе.

«Як же ні? Яж чула».

«Це мабуть хорій у грудях грало».

Відвертав голову від світла, хвилину думав, чи остатися при «умшлягах», чи може спрібувати баньок.

та не рiшивши, починав знову хропiти. Був старий, але дуже досвiдний лiкар, що навiть проти холери мав свою власну рецепту. Вiд Мотрi не вiдступав, бо такий був приказ гетьманський, а вiн до приказiв привик. Чув, що розстайнi конi привезуть киiвського «фельдшера», котрий зажив собi великої слави, поборюючи «чорну хоробу», — раз менша вiдповiдальнiсть, а друге лекша буде робота, бо будуть по черзi бiля хорої сидiти. I поговорять собi по нiмецьки.

Лiдiя Петрiвна саме десятий раз тягнула його за звисаючу полу ф'рака, коли дверi тихесенько вiдчинилися й увiйшов гетьман з Кочубеєм.

Нiмець, як опарений зiрвався зi свого мiсця i кланявся, згинаючи голову i спину, а руки випростовуючи перед себе.

Гетьман пiдiйшов до нього i шепотом спитав, як хорiй?

«Gnädiges Fräulein очень сангвиническая комплекция, очень, богато крови, молода кровь».

Показував на свої груди, вiддихав скоро i глибоко, хотiв лiякам пояснити запалення легенiв.

Кочубей пожирав його очима. Недовiрчивий зроду i пiдзорливий з практики, гадав собi, чи не вiдумана отся нагла хороба Мотрi, бо вона нiколи на тiлi не хорувала i тiльки душевнi припадки лучалися з нею i то вiд сильного «афекту». Хитрий Мазепа нераз придумував свої хороби, так i чи Мотриної не придумав вiн, щоб застрашити Кочубеiв i вiдвернути їх увагу вiд «факту умички». Але заклопотаний Нiмець i заплакана Лiдiя Петрiвна, а до того ще й сумне гетьманове обличчя впевнили його, що тут дійсно, як цей Нiмець казав, «очень серьезное дело, самой большой казус».

Тихо і легко, як йому лиш на це його сутоловата фігура дозволяла, підступив до ліжка хорої і глянув на неї. Мотря кинула собою і відчинила широко повіки: «Батько!»

Хотіла сісти на ліжку, але лікар і Лідія Петрівна припали до неї, положили на подушки, накрили периною, лікар поклав зимний приклад на голову. Мотря довго говорила якісь відірвані слова, якісь речення то без початку, то без кінця, про королівну на вежі, про сльозу, з котрої розлилося море, про млин і кров, аж уста її зціпилися і тільки глухі стони добувалися з грудий.

Кочубей слухав, ноги під ним дріжали, голова хиталася нервово, ще хвилинка і — розридається.

Гетьман взяв його обома руками за плечі і попровадив до свого кабінету.

Чув, як Кочубей тулився до нього і хлипаючи говорив: «Іване Степановичу, ох, Іване Степановичу, який я безталанний!»

Довго заспокоював його гетьман, заки він прийшов до себе. «Не на нас», — говорив Мазепа, — «не на нас, бо ми з тобою старі грішники, а на неї зглянеться Бог милосерний. Вона молода, гарна, добра, чому ж їй не пожити на світі, не навітшатися життям? Будь спокійний, не пристойть такому достойникові, як ти, показувати себе надто мягкосердним. Надивилися ми з тобою на людське горе, може й спричинили його чимало, — потерпім тепер сами».

«Не знаєш ти батьківського терпіння!» — хлипав Кочубей.

«Але й ти мого терпіння не знаєш, воно від твого не менше, бо я Мотрю люблю, як не любив нікого».

«Друже ти мій», — відповів на теє Кочубей, — «не маю причини не вірити тобі. Не гадаю, щоб ти зле з Мотрею думав, а коли вона не байдужа до твоїх 'афектів', то я, як добрий батько своєї дитини, противитися вашому задумові не буду. За Любов Хведорівну не беруся казати».

«І добре робиш, бо вона не з тих, щоб за неї навіть її муж міг говорити. Але я вдячним серцем і твоє слово приймаю, вважай тільки, щоб дотримав його...»

Кочубей хотів їхати, але гетьман не пустив його. Зимова ніч, а Кочубей утомлений і збентежений дуже. «Не ті часи, Василю», — говорив гетьман, — «щоб ми по ночах товклися, треба нам шанувати здоровля».

«Любов Хведорівна дожидає мене. Неспокійна».

«Хай і вона потерпить. Не зашкодить».

Кочубей був такий стурбований недугою доньки, що й вечері не хотів їсти.

«Ідж, Василю, бо в ночі не дам», — жартував гетьман, знаючи, що Василь іноді й серед ночі дзвонив на ключника й казав собі подавати їсти, бо так його поганий сон зневолив, що зголоднів.

Але в Бахмачі він сьогодні заснув кріпко і спокійно.

І не будили його, хоч з Мотрею було дуже погано. Гетьман навіть не роздягався. Що лиш над раном, коли хірург сказав, що хорій знову трохи краще, поклався і задрімав.

Перележав дві-три години між сном, а явою. За багато турбот звалилося на його голову. Та на те він Мазепа, щоб не піддаватися їм. Що лиш щастя, добуте зусиллями важкими, це справжнє щастя, инше — милостиня, кинена тобі химерною судьбою.

Збудився і побачив тихий ранок. Сніг спокійно сипався з неба на землю, як мука із сита, густий-густий!

Гетьман встав у бадьорому настрою. Вірив, що Мотря видужає і що подужає горе.

Молода, гарна, добра, — чомуж би їй і щасливою не бути? А може і ще комусь із нею...?

Сердечно розпрощалися з Кочубеем.

Цей здивувався, побачивши перед рундуком не свої, а гетьманські коні і сани з гербами Мазепи.

«Ідеш куди?» — спитав.

«Хорої не покину. Це для тебе, бо твої коні втомлені, хай спіchnуть до полудня. З тобою поїде мій небіж, Войнаровський, для товариства, щоб не було скучно. Назад привезе мені мого канцеляриста Івана Чуйкевича, — потрібую його. Маємо дещо писати й компонувати. Поздорови своїх».

* *

*

«Чомусь то Іван Степанович дуже уважливий до мене», — гадав собі Кочубей, сідаючи в гетьманські залубні. — «Вчора шестірнею їздити дозволив, а нині своїми кіньми відсилає. Чи не дивиться він на мене, як зять на тестя? Та — хай би там! Все таки гетьман, і, нема що казати, велика голова. Може повезе йому й даліше, як доси везло. Тільки Любов Хведорівна! Що ти з нею порадиш?»

Цілу дорогу журився Кочубей, що йому Любов Хведорівна скаже, аж пригадав собі, що недуга Мотрі грізніша навіть від Любови Хведорівни і почав молитися в думках.

* *

*

Войнаровський кілька разів починав розмову, але побачивши, що Кочубей відповідає коротко і ніби не-радо, перестав турбувати старого. «Має він із себе!» — погадав собі.

Заїхали на замок до канцелярій.

Кочубей спитав, чи нема що важного, прочитав де-що, підписав і просив Войнаровського до себе на обід. Але гетьманський небіж відмовився. Казав, що гетьма-нові треба спішно Чуйкевича.

Гетьманські сани відвезли Кочубея до його дво-ра, вернули, і Войнаровський з Чуйкевичем поїхали в Бахмач.

SEMPER IDEM.

«Старий прелюбодій, безсоромний женолюб, нищитель дівочої цноти», — зневажала Любов Хведорівна Івана Степановича, слухаючи звіту свого мужа з його поїздки в Бахмач.

«Казала я тобі, що Мазепа до всього спосібний, казала я тобі, що ніхто другий, тільки він Мотрю в дорозі переймив, і бачиш, на моїм стало».

«І стало, і не стало», — відповів Кочубей, насилу добившись до слова.

«Господи, Боже, великомученице Варваро і ви всі святі й угодники Божі, згляньтеся на мене, безпомічну і безрадну жінчину і порадьте, що мені з таким бездарним чоловіком робити!» — кричала Кочубейка, аж підскакуючи зі злости.

«Не зивай імени Господа Бога надаремно, а мене не доводи до того, щоб я мав загнущувати тебе, як невізджену коняку», — відповів Кочубей, виведений жінкою з рівноваги.

Він сподівався, що Любов Хведорівна, як змякла два дні тому й покаялася, та ще хрест святий поцілувала, так і лишиться такою, — відміниться. Аж ось бач яка переміна! На гірше...

«Невізджена коняка, як ти це сказав, повтори ще раз, ну — повтори!»

«Піп проповіді двічі не говорить!» — відповів Кочубей рішучо, — «але ти, жінко, вважай, щоб я тобі ще чогось гіршого не сказав, на що ти собі давно заслужила. Уважай!» — і так грізно завернув очима, що Кочубейха замовкла. Але як той кіт готовилася до скоку.

А Кочубей, дірвавшись до слова, став нарікати, що через язикату жінку він зражує собі старого товариша — гетьмана, що через неї мусить дивитися на терпіння своєї доньки і що довше на таке знуцання не дозволить, не дозволить!

Донька вмирає, а мати ізза марних амбіцій пекло в хаті робить, Господа Бога не боїться.

«Мотря вмирає? І ти віриш в тую комедію?»

«Но, знаєш, жінко, все має свій кінець, тільки злість твоя безконечна. Коли ти хочеш, щоб я вірив твоїй злості, а не своїм власним очам, то я з тобою більше говорити не буду».

Тріснув дверми і пішов до своїх кімнат.

Не роздягаючись, положився на ліжко.

Вдивився у стелю і думав. Усі його сподівання розвіялися, як дим. Мотря хора, з Любовю Хведорівною, хоч розвід на старі літа бери, роби, що хоч!»

Стурбований заснув.

Коли збудився — побачив на крайчику ліжка Любоб Хведорівну.

В старосвітській контуші, з дорогої парчі, в очіпку, що як жар горів, мабуть і нарум'янена трошки, виглядала святочно.

До ліжка був присунений стіл, заставлений їжою і питвом, що аж угинався.

«А се що?» — спитав Кочубей і затулив губи, бо позіхав.

«Я тобі борщику принесла, пісного, печерського, ти його любиш, і лина з родзинками й магдалями, і шупачка начинюваного, і пиріжків смачненьких».

«Але чому ж тут? Невжеж я не можу встати до стола, чи що?»

«Гадаю собі, втомився, бідний, і стурбувався дуже, нехай спічне».

«Ну, так спасибі тобі, Любонько. Я дійсно дуже втомлений і жура мене їсть. Ти мабуть і не знаєш, що діється у моїй душі і в моєму батьківському серці».

«Кому ж тоді знати, як не мені, що вік свій з тобою звікувала, що гадки твої вгадую, неба тобі прихилити рада».

Вона підперла голову правою рукою, ліву під правий лікоть підложила і кивалася, ніби журилася дуже. Подобала тоді на сільську зажурену жінку, що сама не знає, як у велике панство попала.

«Правда, що славний борщ? а спрібуй рибки, слава на риба, варта за кожний шматочок спасибі сказати».

«І прихвалювати не потрібуєш. Крім одного Мазепи, не знаю, чи є де така добра кухня, як у нас, — дякуючи тобі, Любонько. Хазяїнка ти в мене славна, — правди не затаю».

Любов Хведорівна губи рукою обтерла і знову підперлася і кивалася, як і перше. Генеральний суддя заспокоїв свій голод, випив з жінкою знаменитої грушівки, котрої нігде не вмiли так добре готувати, як у них, і знову положився: «Уф! Та й утомився я! Вачиться, не по моїм силам такі турботи. Ще один-два такі удари і мене нема».

Кочубейха не перечила. «Може файку хочеш?» — спитала.

«Подай, будь ласка!»

Коли в Кочубея файка в роті, так, значиться, з ним можна безпечно говорити.

«А щож тоді нам з Мотрею робить?» — спитала, зітхаючи.

«Гу-ум! Що робити? Нічого. Це Боже діло, не наше. Вонаж, як тобі відомо, хвора, і дуже! Добре, як за який місяць двигнеться, за що до скончання літ дякуватиму Господеві мому, встаючи й лягаючи». Кочубей поклав люльку й перехрестився.

«Поки вона недужа лежить», — почав по хвилині, — «поті ясна річ, нема що з нею робити. Звичайно, недужа. І ще як!» — журився Кочубей.

«А ,політичнож' воно, що наша донька в гетьмана лежить? Що скажуть люди? Він удовець, і всякому відомо, що на жінок сильно ласий, не знаю, чи гарно, щоб Мотря Кочубеївна у його за стіною лежала, щоби він до її ліжка підходив і нею, ніби жінкою своєю турбувався».

«Мотря не сама. Біля неї Лідія Петрівна сидить, дякувати їй, як рідною дитиною нашою Мотрею турбується. Власними очима бачив, як плакала».

«Коркодрилеві сльози!»

«Не кажи! Гріх каменем платити за хліб».

«Та хай і по твоєму буде. Лідія Петрівна того самого ,фасону' жінка, що й наша Марія Хведорівна. Дивиться на Мазепу, як на Бога, і жадної гріховної плями на ньому не бачить. Але ти вважай, що скажуть люди, як довідаються».

«Не довідаються. Гетьман у тайні держить».

«Люди вже знають, що Мотря від батьків утікла».

«Але не знають, де вона сидить».

«Люди все знають, перед ними нічого не скриєш».

«Наплювать мені на твоїх людей, щоб мені Мотря здорова була».

«Що по здоровлю тілесному, коли її чекає смерть душевна».

«О — го!»

«А так. Погадай, Мазепа її до гріха доведе небезпремінно. А він же її хрещений батько, так, значиться двічі тяжкий гріх. А деж тоді честь, де наш гонор, Василю Леонтієвичу...? На мою гадку нам треба Мотрю додому забрати».

Кочубея, ніби шпильками кольнуло, — сів.

«Що це ти, жінко! Ти не бачила Мотрі. Вона ледви дихає, а ти її додому везти хочеш?»

«Криті сани, можна настелити подушок, обтулити, навіть не чується, як з Бахмача в Батурин переїде. Моя в тім голова, я мати, я це на себе і на свою совість беру».

«А я згоди своєї не дам. Хай би так, не дай Боже, сталося щось недоброго з нею, то я спокою до смерти не мав би. Викидав би собі, що рідну дитину забив... Не хочу... Тай подумай тільки, чи гетьман дозволить. Він без ума від неї. Мабуть влюбився в Мотрю».

«Боженьку мій!» — вже не говорила, а прямо співала Любов Хведорівна. — «Боженьку мій, які ви легковірні, Василю Леонтієвичу. Вас як дитину легко піддурити можна; не нинішніх часів ви чоловік. Нинішні люди, як вовки, а ви, простіть за слово, як баран. Розідруть вовки барана, ой розідруть!»

«А но, панахиду по живому справляй! Не такий то я вже і легковірний, як комусь може здаватися. І в мене зуби є».

«Але які? М'яккі, як віск, а тепер треба твердих, як сталь. Послухайте ваша милість, що я вам скажу... Послухай, Василю».

Кочубеїха поправила на голові парчевий кораблик, погладила рукою складки контуша, так суто золотом перетканого, що й зігнути його було важко, обтерла рукою товсті губи і тримаючи чоловікову руку у своїх м'яких долонях, шепотом кляла йому до уха: «Гадаю собі, Василю Леонтієвичу, чи не прийшла тепер пора розрахуватися нам з Мазепою. Тепер не він нас, а ми його тримаємо в руках».

«Бога бійтеся, Любове Хведорівна, ви вже з іншої матерії не вмієте почати. Все те саме торочите, аж остогидло. Казав я вам, що в пірванню Мотрі гетьман рук своїх не мачав».

«Я там не була, не знаю, а вірити не потрібую. Але знаю, що Мотря не в монастирі, а в Бахмачі, в гетьманському дворі. І того досить, щоб відплатити йому за нашу кривду».

«За яку?»

«Боже ти мій, він ще питає! В тінь тебе відсунув, — він, гетьман, рейментар твій, а ти хто такий? У його Андрій на груди, а в тебе гузик, та ще доньку твою до себе забрав, на амори йому зібралося, а нас осмішив, осоромив. І ти ще питаєшся, яку він нам кривду зробив?»

Кочубей глянув на жінку зпід лоба, позіхнув і повалився горілиць на подушки: «Остогидло!» — сказав, махаючи рукою. «Як в осени дощ зі стріхи, або як

літом наскучливі мухи, так ви мені все те саме й те саме кладете до уха. Така мудра жінка, а іншого, концепту' в своїй голові не має. Аж дивно».

«А виж як хотіли, Василю Леонтівичу? Чим горнець накипів, тим і віддає. Моє серце накипіло жалем до гетьмана за ту ю кривду, яку він нам учинив. Нехай йому Господь простить, а я не можу, ніяк не можу, душа мене болить, кров бунтується в мені. Дивлюся на вас і плакати хочу, такий ви жалісний і такий покривджений, прямо принижений його ясноречивою. Як вірна ваша дружина, стерпіти того не можу».

«Не гніви Господа Бога, жінко. Памятай, що тепер не на помсту пора, а на молитву, щоб Мотря подужала. Я завтра по всіх моїх церквах пішлю, щоб молебень за неї служили, за її видужання».

«Живий живе гадає, Василю. Що в Божій силі, оставмо Богові, а що в нашій, — робім. Час не стоїть. Утратимо добру нагоду і жалуватимем. Скажемо, чому ми так глупо зробили. Нам треба зажадати Мотрі, а як гетьман не дасть, вчинити крик, такий крик, щоб цар і митрополит почули, щоб народ піднявся проти гетьмана, от що нам треба зробити».

Любов Хведорівна вплялила свої очі в зіниці свого чоловіка. Але цей повіками їх накрив і тільки головою хитав. «Ні, ні, ні, і ще раз ні! Не треба того, не зроблю, не хочу, не дозволю! Добре, що Мотря жива, ще краще буде, як подужає, а покищо, вона в гетьмана, під його опікою і під його доглядом. Не християнська річ устами молитися, а серцем помсти бажати. Це гріх. Досить гріхів на моїй совісті, досить! До того, ти знаєш, ми побили царських людей, нам гетьманської протекції' треба. Він один може тому ділу голову скрутити, — хитрець. От що!»

Любов Хведорівна правою рукою прислонила уста, — позіхала. Лівою очіпок поправила, потім обома пригладила контуш.

«Пора мені», — сказала, і — вийшла.

*

*

*

«От тобі раз завзята душа», — говорив до себе Кочубей. — «Донька вмирає, а мамі помста жити не дає. Діявол опутав мою жінку. З одного боку гетьман, а з другого вона; я ніби між молотом і кувалом. Важкий молот, але й кувало не легке. Не легко Василеві Кочубееві, ох не легко!»

Покликав чуру і казав роздягти себе. «Уважай, бо мене кожда кістка болить! Не тягни чобота, як собаку за хвіст, легко зсувай, та-ак... Пішов!»

Чура побажав доброї ночі і зник, Кочубей дальше думав. В тому, що Любов Хведорівна говорить, є дещо правди, видно, що жінка в тімя не бита. Вміє дивитися на світ і на людей. Але що з того, коли спокою не дає? Все її чогось забагається, то чести, то помсти. А йому не до того. Йому хотілось би спокою. Ціле життя працював, турбувався, гріш до гроша складав, великих маєтків надбав. Тепер є і вигоди, і почести, і значіння, тільки спокою нема. Ах, колиб хоч один рік спокійно пережити, не йти в похід, не турбуватися політикою, не сунути пальців поміж двері.

«*Titere tu patule, recubans sub tegmine fagi*», почав скандувати римського поета, поки вколосаний плавками звуками колись світової, а тепер завмерлої мови, не примкнув своїх повік.

МІЖ РОЗУМОМ І СЕРЦЕМ.

Перед рундуком танцювала гетьманська шестірна. Машталір і фореси ледви вдержували баских коний, що рвалися до бігу. Політував сніжок. Фореси струшували його з дорогої, золоченої упряжі, споглядаючи раз-у-раз на двері, чи не виходить гетьман.

Гетьман у кабінеті з Чуйкевичем балакав.

«Не знаю, коли верну, — казав. — «Може за день-два, а може й тиждень доведеться в Батурині побути. Мій небіж їде зі мною. Бахмач на тебе лишаю».

Чуйкевич поклонився, — дякував за довіря.

«Пильнуй двора і завідуй ним, як слід. Гадаю, що вчити тебе не треба».

Чуйкевич поклонився знову.

«Колиб тут до мене які посли приїхали, то затримай їх і вгости, а мені знати дай, хто це такий і чого хоче, тільки листи відсилай моїм довіреним чоловіком, знаєш його, — додавши декількох сердюків для охорони, — розумієш?»

«Розумію, милосте ваша!»

«І ще одно...» тут гетьман підступив ближче до Чуйкевича і вдивляючися в нього говорив: «За четвертою від нас стіною на ліво лежить Кочубєєва Мотря».

Чуйкевич не вдержав, стрепенувся і ціле його обличчя перемінилося в питання.

«Знаєш її, — і сподіюся, що під твоїм доглядом буде вона безпечна. Мотря хора. Простудилася, втікаючи з монастиря, куди її мати запроторити хотіла.»

Чуйкевича то жаром обдавало, то прошибало льодом. Він чув, що Мотря пропала була і що її знайшли, але, щоб вона в Бахмачі, в гетьмана пробувала, це йому й на гадку не приходило. Чогось такого він ніяк не сподівався, хоч знав химерну вдачу Мотрі. До чого воно подібне? Хто тут завинив, він, чи вона, — чи може обоє?...

В його голові загуділо, як у млині, щось обривалося, валилося, розсипалося, як будівля, котрої ще не завершили, а вона паде, як дімок з карт.

Гетьман замітив здивовання Чуйкевича і кладучи долоню на його рамя питався: «А може я виставляю тебе на надто важку пробу? Кажі, ще пора, можу відложити виїзд до завтра і покликати когось другого, замість тебе.»

Чуйкевич заперечив головою. «Ні, ваша милосте. Я рішився сповнити кожний приказ мого найвищого вождя, хоч би він і як був важкий для мене. Мене тільки вразила вість про Мотрю Василівну, бо ми від дитий знайомі.»

«Так тоді потішся, що вона, як лікарі кажуть, перебула небезпеку і є надія, що верне до здоров'я. А всеж таки їй грозить друга небезпека.»

«Любов Хведорівна?»

«Так, ти вгадав. Боюсь, що ця друга небезпека від першої грізнійша. Мотрю треба оберігати. Любови Хведорівни ніяк не слід допускати до неї. Це моглоб схвильовати хору і пошкодити їй. Колиб Любов Хведорівна,

що любить його. Хай буде й так... І він задумався. Гетьманський лакей вибіг з шубою. «Ваша милість продрохнуть, мороз!»

Чуйкевич подякував, вдягнувся і попливсь кругом двора, щоб роздивитися, як краще на ніч розставити варту. В голові рисував собі плян, Бахмач перетворювався в його уяві в кріпость, котру ворог обложив, мало не вдерся до неї, але він її все таки не здав. Всі його думки зосередилися на тому питанню, а всі інші втратили для нього вагу.

Аж вернувши у двір, до світлиць, які відведено для нього, знову пригадав собі Мотрю.

Рад був одної хвилини побачити її, впевнитися, що вона видужає, що житиме, — хоч і не для нього. «Не всі тії та сади цвітуть», — пригадав собі народню пісню. «Половина побирається, а другая розлучається», — до-співував стиха.

І здавалося йому, що тая пісня саме про його й зложена. Мотря не любить його, за гетьмана піде, а він, гетьманський канцелярист, бачитиме її на гетьманських пирах, гарну і горду, як королеву з казки, а дивну, як загадка нерозгадана, як сфінкс.

Бунтувалася душа. Голос серця нашіптував про кривду і про помсту, але Чуйкевич втишував його і кликав розум до боротьби з серцем.

Замовкни, серце, втиши свій біль, бо розум каже, що такий тепер час, коли треба про себе забути ради загального добра.

Бо що значить щастя одиниці тоді, як рішається життєве питання народу?

Що таке гетьманський військовий канцелярист, Іван Чуйкевич, супроти долі й недолі, волі й неволі цілої України?

І невжеж цей, Чуйкевич, почував би себе щасливим, тоді, колиб Мотря стала його дружиною, а Україна в кайданах стогнала?

Ні, стократь ні! Ці стони заглушилиб навіть найсердечніший сміх радості й затроїлиб навіть найситійше задовілля.

Щасливі, що поза своїм хатнім щастям иншого не відають.

Він до них не належить.

Мотря теж.

Для неї хата, навіть найрозкішніша, — це клітка, в котрій серцю вузко. За великі в неї вирости крила. Вона ними далеко й високо літає. Не звяже їх збитошний Купідон, не спутає сувора опікунка домашнього огнища Веста, їх можна тільки зломити, а цього він, Чуйкевич, не зробить. Ніколи!

Чуйкевич спирався ліктями на стіл, брав голову в руки і вдивлявся в стіну.

Стіна ділила його від щастя.

Від якого?... Від особистого щастя.

Та є щастя друге, те, що його дає праця, боротьба, змагання за народне добро.

Важко одно з них добути, а здобути оба неможливо. Він буде добувати те друге. Як невгнутий лицар стоятиме у важкій боротьбі за волю, там, де поставить його вожд, і витриває на тому становищі, хоч би це було зі шкодою для його особистого щастя, хоч би цей вожд вимагав від нього жертви неймовірно важкої.

В тих гадках знаходив пільгу, чув, як серце його мовкне і як розум бере верх над серцем.

Пірвати Мотрю, повезти в Ковалівку, або скрити в якомусь монастирі, глухому й далекому, деб її гетьман не легко міг знайти, або відвезти поза межі геть-

манського рейментовання і віддати під опіку московського воеводи, це зробити не важко, бо в тому ділі сильною помічницею булаб Любов Хведорівна. Алеж зробити це, значить нарушити довірря гетьмана, знехтувати свою лицарську честь та наразити собі на віки вічні Мотрю, котра скорше погодиться з усім другим, ніж з подлістю.

Тепер вона, коли не любить його, так поважає, бачучи в ньому вояка доброго й вірного, а тоді дивиласяб на нього, як на людину віроломну та подлу.

Краще те перше, ніж друге, згірдливого погляду її гарних очий він не переніс би на собі.

Заспокоєний віднімав руки від горячих висків і бачив, як скорий зимовий вечір осотував його синяво-сірими сумерками, в котрих зливалися краски обоїв, контури образів, і лінії хатньої обстанови в одно притишене ціле.

Так під вечір життя забудуться яркі моменти минулого й останеться одно — свідомість сповненого обов'язку, найвища нагорода моральної людини.

* * *

*

В дворі було тихо, — весь двір панував терпіння Мотрі.

Мав биж він, Чуйкевич, відмовити їй тієї пошани? Він же любить її, любить нині сильнійше, ніж учора, бо любовю, освяченою почуттям саможертви.

Ніби жахаючися своєї власної ходи, щоб відгук її не долетів до Мотрі, снувався, як тінь, від кута до кута й говорив з собою.

«Вчора любила її твоя кров, нині любить те, чого назвати годі, — душа. Вчора бажав ти її, нині вдо-

воляєшся свідомістю, що вона жис, нині вона невлівима мрія, тим краща, чим дальша, недоторкальна». І перед ним на сірому вечірному фоні, як святий образ в неосвіченій церкві, виринала стать Мотрі, струнка та гнучка, як на виднокрузі тополя, горіли горді очі, уста вміхалися нерозгаданю усмішкою, усмішкою, що спосібна була довести його до найвищого захоплення і до найбездоннійшої розпуки.

Пригадував собі кождий зворот її голови, кождий здвиг рамен, рух рук, музику слів. Переживав усі моменти, проведені з нею віч-на-віч, в пишних кімнатах, і серед буйного поля, і на лісовій леваді, коли ловив її розгуканого коня.

Діяна, русалка, Сфінкс... Мовчи, серце, мовчи!

Переходячи попри двері, за котрими лежала недужа, ловив жадібним ухом голос вечірної тишини, чи не почує в ньому її зітхання. Не чути... Ходім!

* * *

В невеликій кімнаті, в першій від сінїї, призначеній для дежурного старшини, сів біля стола, на яким лежала записна книжка, і уважно розглядав останню сторінку.

В сінях шепотом говорили лікарі ломаню німецько-російською мовою, підмашеною суто латинською номенклатурою.

«Країна тут богата, сумніву нема. Люди по тисячах ходять, тільки зігнися і піднеси, не роблять того, вдоволяються збіжжям і худобою.»

«Одно і друге плекають методю передавненою, на поступ не звертаючи ні найменшої уваги.»

«Про гігієну не дбають. Мухи, комарі, блохи. Стави і баюри не чищені. Як літом зачне висихати, гнити й розкладатися шувар і всякі водорости, повстає гнила фебра, на яку що третій чоловік хорує, а що пятий умирає».

«Коли овочі добре зародять, неминуче приходить бігунка, „gothe Ruhr“».

«Що пан товариш ординують проти цієї поганої і дуже злосливої хвороби?»

«Cort. simarub. dr. 3. Cascaril. dr. j. Tinct. opii secur. j., розуміється, після відповідних упередних евакуанцій».

Розмова продовжувалася в безконечність.

Чуйкевичеві нагадався бренькіт двох мух на шибі вікна в гаряче літнє підвечірря. Гадав, що про недугу Мотрі заговорять, та про неї вони й не згадали. Видно, що небезпека вже дійсно минула й лікарям нема що турбуватися нею; можна нарікати між иншим на те, що унція рожаної есенції коштує 32 дукати, а унція такогож самого олійку 4 дукати і що косметиків для вибагливіших пань годі дешево зготовляти.

«Доброго здоровля шановному collegio medico бажаю», — сказав Чуйкевич виходячи до них.

«Доброго здоровля його милости пану намісникові віншуємо», — відповіли йому.

«Як же, панове, почуваете себе?»

«Знаменито, ausgezeichnet, дякуючи Богові і його милости пану гетьманові».

«А як мається хора панночка?»

«Мається вона», — відповів спроваджений з Кієва лікар, — «краще, ніж можна було сподіватися, в чім безперечно велика заслуга пана товариша ляйбмеді-

куса» — тут він показав на стоячого поруч гетьманського лікаря.

«Гадаєте, панове, що небезпека минула?»

«Наскільки не милиться наше знання і наш довголітний досвід, — так. Але все ще треба пильного догляду, дієти, рівної температури і — спокою, щоб не стривожилася чим».

«О це останнє я вже подбаю, панове», — впевнив їх Чуйкевич виходячи в парк.

Collegium medicum відпровало його двома парами очей, що дивилися поверх великих окулярів.

«Цей мабуть теж не дуже то здоровий, — на серце».

«Sagitta Amoris periculosa est».

Нахилилися до себе.

«Наша пацієнтка і найбільшого гріха варта».

«Українська Венус найчистішої води».

«Мазепа ist ein Feinschmecker ohnegleichen».

«Mit dem Essen kommt der Appetit, mein Herr. Цей молодий козак теж гарний хлопець і ввічливий. Жаль мені його».

«З Мазепою не виграє справи. За ним молодість, а за Мазепою все друге».

«Ви добре зволіли сказати: за Мазепою все друге...»

ОЗЕРО СЕРЕД ЛІСА.

Двох сердюків третього на зміну варті провадять. Минули сад, наближалися до дупластої груші, ніби сотвореної на це, щоби під нею було добре вартовому стояти.

«Тільки ти, товаришу, вважай, щоб не заснув. Чуйко, як сновида цілу ніч по Бахмачі ходить. Вчора одного на розмові з дівчиною застукав і на хліб та на воду на цілих три дні посадив».

«Не знати, чого він так пильнує?»

«Гетьманського добра стереже».

«Перед ким?»

«Чи мало непевного народу? І від Татарви ніколи не безпечно в нас».

«Татари в зимі не набігають».

«А на Січ на самий Новий Рік не напали?»

«Правда. Але Татарам луна дорогу світить, а тепер тільки місяць сяє і то ясно, як в днину. Чуйко хоче заслужитися в свого пана — тай тільки. Нова мітла добре мете, а постаріється, то змететься, як другі».

Змінили вартового. Вдягнули його у великий баранячий тулуп, чоботи всунув у солом'яні плетінки, плечами оперся о дупло — стоїть.

Пригадуються йому полтавські літні ночі, миргородські сади, любі, тихі розмови. «Нині на варті стій, а завтра може в бій, гіркий світ твій!»

«Стій! Гасло?»

«Полтава».

«Проходь!»

Вартовий бере до рук мушкет і бачить перед собою команданта.

Чуйкевич пізнає в ньому Миргородця, до котрого лихий приступав.

«Як же тобі тепер?»

«Гаразд!»

«Нічого не трівожить?»

«Дякуючи Богові, ні. Забув».

«За пильною і вірною службою добрий козаць усяке лихо забуває».

«Так, ваша милосте, — забуває».

«Тільки про службу не треба забувати. Числю на тебе».

Пішов.

В глибоких, свіжих снігах протоптує слід. Далекими полями кружить. Варти порозоставляв на два стріли від двора, де їх ніколи не бувало. Колиб що до чого, рад ворога здалеку відперти, щоб Мотря тривоги не почувла. На віконниці її кімнати казав на ніч грубі плетінки почіпити, щоб гук стрілів заглушити, коли би стріляти довелось.

Мотря!...

Якаж та нічка ясна, козацьке сонце світить, сніг, аж за очі бере. В нічку таку на саях в двійку сидіти, тулити «ї» до себе, гріти своїм теплом, вертаючи до дому з гостини, — невжеж може щось любійшого бути? А в дома теплі покої, прислуга хазяїв жде, вірні со-

баки за браму вибігають. Поскидали шуби, огрілися, до колиски підходять подивитися, як їх синок спить. Мабуть підріс за той день-два, коли батьків не було дома. Який він славний!...

Якаж та нічка ясна і — як темно в душі, ніби сонце навіки погасло...

Чуйкевич від варти до варти іде, то стає й наслухує, то оком далеко в поля вибігає, чи ворога якого не побачить.

Тихо і пусто кругом... Спи, Мотре, спи! Набірай нових сил, нової охоти до життя, до слави, до блиску на гетьманському дворі, тиж найцінніша оздоба гетьманської золотої булави. Спи, Мотре, спи, Чуйкевич на сторожі стоїть!

У вартівні годинку спочиває, з сердюками розмову веде, як краще і безпечнійше розставити ті невеликі боеві сили, якими він гетьманського двора обороняє, щоб вони на кождий знак у кожде місце вчас поспіли. Завдання важке, — як що хочеш його добре сповнити.

Кругом Бахмача тихо, його тривога безпідставна і ніби хороблива, бо звернена проти невидимих ворогів.

Але ті вороги є, він їх чує, він певний, що як не нині, так завтра вони під Бахмач підступлять... З півночі, чи від сходу...? Думає над тим.

У другій вартівні подають йому тарілку горячого борщу. Радо їсть, бо продрох. — Північ давно минула. Зівши виймає записник і зазначає зміни, які завтра треба поробити. Відповідає за все. Не простив би собі похибки найменшої, нарікав би на себе ціле життя.

Над ранком чує свист. Біжить туди. Біля вартового, що умовлений знак тривоги подав, застає вже десятника зі своїм відділом з найближчої вартівні. Зна-

читься, в пору поспіли. Пильнують. Вартівник валку далеко в полі доглянув. Валка посувається вперед. Хто такий?

Чуйкевич вістових посилав. Незабаром вертають докладаючи, що це — селяни збіжжя до млина везуть, бо в їх млині перед святами завізно.

«Відпровадити їх аж до самого млина і впевнитися, чи не підступ який! Перетрусити міхи і перевірити людей, чи не шпиги... Гоніть!»

Козаки проводять валку, Чуйкевич стоїть і жалує, чому воно на тій солом'яній трівозі скінчиться. Краще, щоб нині той ворог появився, ніж чекати до завтрішної ночі.

Постоявши хвилину дальше снігами бреде.

Так йому довга зимова ніч минає.

Утомлений вертає у двір і засипляє твердо.

* * *

Кругом ліс, в середині озеро без відпливу. Вода в ньому глибока, аж чорна.

На озері довбаний човен з клювом гострим, як стріла. Зривається вітер і знімає на озері хвилю. Хвиля човен з припону відриває і гонить ним кругом, — скоро, чимраз скорше.

Втім човнику хтось сидить. Добуває всіх зусиль, щоб до берега прибити, — не може. Вітер човник чимраз дальше, на саму середину озера заносить, де найбільший крутіж.

Чуйкевич чує крик розпуки; голос знайомий йому. Біжить і стає безрадно.

Вода бурлива, глибока і так скоро кругом озера бурляє, що плисти і не гадай. Пірве тебе, як оріхову шкарлущу; крутиться в голові. Ще хвилину і довбаний човник клювом у саму середину крутіжа запове, — пірне у глиб.

Чуйкевич вдивляється в човник і пізнає — Мотрю...

У воду скаче. «Мотре!» кричить, «це я, Іван! Вітривай хвилину, — допливу — і вратую тебе, або згинемо разом».

Мотря не чує його, вода реве. Човник, хвилі, вона і він, — один безглуздий крутіж, як вітряна труба на пустині, як безодня, сколочена діявольською рукою, щоби дві душі потягнути у глиб.

«Мотре! Мотре! Мотре!» — Пручається, кричить, не відповідає ніхто...

Чуйкевич знає, що це сон, томлячий сон, хоче збудитися, чує свій власний крик, та сон не пускає його з невблаганих обіймів...

— — — — —
«Збудіться, ваша милість, вам щось поганого сниться!» — термосив його за рамя Мотрин чура, — і Чуйкевич розплющує очі.

Зимний піт вкриває чоло, серце молотом у груди валить, як серце розгойданого дзвону. Зіниці перестрашено дивляться на простору світлицю в бахмацькому дворі і на чуру перебраного в однострій гетьманських покоєвих.

«Яка година?» питає.

«Полудне, милосте ваша. Чи принести обід?»

«Перш зимної води подай. Зажди!... Що нового в дворі?»

«Нічого, прошу вашої милости».

«Панночці як?»

«Лікарі кажуть, що добре».

«Іди!»

Зимною водою по пояс вмивається і голову зливає. Як добре! Почуває себе здоровим і свіжим. Але сну не може забути. Тривожний сон.

На обід каже подати собі борщ, кашу і шматок жареної риби. Нічого не пє.

Обслуговує чура. Старається розвеселити його. Нє сміливо починає балачку на всілякі теми. Чуйкевич, або не відповідає, або відповідає коротко.

«Панночка питалися про вас», — каже.

«Та-ак?»

«Тривожаться її милість, щоб ви не перетомилися, пильнуючи по цілих ночах двора. Кажали, що вас виручати треба».

«Поклонися ясній панночці від мене і скажи, що я не звик свою роботу на других здавати».

«Спасибі, милости вашій!»

Чура йде. Скриплять чобітки по камінній підлозі в сінях. Чуйкевич не може собі місця прибрати. Сон не виходить йому з голови. Побачив занавіску в стіні, — розсуває. Полиці з книжками. (В Мазепи скрізь книжки, свої і чужомовні.) Приглядається до них. Самі старі знайомі: «Мессія Правдивий», «Лебедь», «Алкоран Магометов», «Боги поганські». Ще в академії читав. Книжки автора нагадали, довгобородого ректора Йоанникія Галятовського.

«Чарівники обманюють людські очі і літають по вітру, читай історію о Готфріді Буйльонським» пише покійний Галятовський у «Мессії Правдивім». А дальше казку про чарівника Ісмена з Тасового «Висвободженого Брусалима» наводить. Чуйкевич пригадує собі тую казку. І поет і герої поеми навіщають його та починають

балачку. Єрусалим, Сіон, невміруща християнська ідея. Скільки крові полилося за неї! Навіть діти, хлопчики-недолітки припросяували мечі і пускалися в далеку дорогу на бої не по мірі їх сил, щоб визволити з рук невірних місця освячені легендою найяснішою з усіх... Київе, Мати городів наших, Сіоне наш і Голгофто свята, деж ділися лицарі твої? Не діти, а й мушціни в силі віку байдуже глядять на поневолення і на зневагу твою. Хто й коли визволить тебе?

«Злой дух сформіровав собі тіло із вітра, іли облака, приняв образ умершої матери вашого ложного царя, котрий тому і міг воскресити її», — читає дальше Чуйкевич.

Боже ти мій, якими то зарослими стежками блукає українська думка, в які середновічні нетри забивається вона, щоб правді не глянути в очі! Що таке правда? — питався Пилат, хто питається, що таке наша правда?

«Один цар погнівався на сонце і збудував велику вежу й замкнув сонце в ній. Але дванайцять планет, позбавлених соняшного світла, зготовили молот великий, розбили вежу і випустили сонце на волю». Хто, і коли, і як визволить сонце України, котре ворог замурує в чорну вежу?

Чуйкевич розглядав дальше гетьманські книжки. Ось польською мовою писана «Відправа послів грецьких» Кохановського Яна. Листує її і попадає на слова: «Мати, ти за дітьми своїми не плакати, але вити будеш!» Які грізні слова і які трагічні! Ніхто не слухає їх. Троя переміняється в символ, в осторогу для тих, котрим грозить загибда, а вони не бачать її, не слухають старинної Кассандри. Бакхові поклоняються, Прияпові жертву приносять, — як їсти, що їсти і коли і скільки та чим попивати їжу, це для них найважніше

питання. Неначе діти радуються грецьким конем, що під мурами Трої явився. Не впускайте, не впускайте його в свій город, бо в ньому, зрада, в ньому загибель ваша!... Не чують. Власними руками коня везуть, мур розбивають, бо кінь більший від брам. А серед ночі цей кінь перемінився в апокаліптичну звірюку. Куди копитами своїми скочить, трава не виросте ніколи, камінь на камені не останеться у городі Трої...

Стара легенда та зміст у ній вічний.

Бережись, Україно, щоб ти новою Троєю не стала! Не пускай, не пускай чужого коня!

І бере Чуйкевич книжку архієпископа чернігівського Лазаря Барановича «Меч духовний» і попадає на слова: «В сії повнії брани времена, від усього другого кориснійший меч. Сам Христос оповістив потребу цього, кажучи до учеників своїх: «іже не імає, да продасть ризу свою і купить меч». (Лука, XXII, 36)...

Досить! На нині аж заможно, щоб передумати усе. Чуйкевич бере шаблю з кута, вдягає хутром підбитий байбарак і виходить на подвір'я. Змінює усе, що намітив учора. Так краще буде, певніша оборона, ворог не заскочить його. Переможе, але не заскочить. Перемога, річ сили, заскочення — наслідок невваги, легкодушности, умового ліниства. Ніколи не простив би собі того гріха.

Козаки певно нарікають на нього, що прикрий на службу, але не виявляють того по собі, тягнуться, як струни, видно, військовий народ. Як жаль, що не підтримують у ньому вродженого, лицарського духа! Без нього не устоїмося в степах. Нашого краю не боронять ні гори, ні море, ні рови, ні башні твердинь, від чогож тоді, як не від лицарських грудий відібеться ворожа навала?

Тут Чуйкевичеві знову пригадується нинішній сон. Наше діло, це той довбаний човен, що попав у історичний крутіж. Як що він тепер не причалить до берега твердого, то піде на спід... Піде!...

Чуйкевич не вірить у сни. Хоче вірити в свій розум, в досвід і в силу. А всеж таки того сну ніяк забути не може. В ушах йому лящить його власний крик: «Мотре!» Не знає, чи це сон був, чи прямо прочуття? Цей ліс, ніби йому знайомий і подібне озеро лісове він десь також бачив. Але де? Обходить варти і думає над тим. Аж пригадав собі. Як їхати полевою дорогою з Вахмача на північний схід є такий ліс і подібне лісове болото, без відпливу і без річки, — гнила, чорна вода. Був там колись і може якраз тому і в сні туди зайшов. Але чому якраз туди?

Усьому є якась причина і все до якоїсь ціли іде. Инакше життя булоб іграшкою химерної «фортуни». Яка ціль нинішнього сну? Чи не остерегає його якась невідома сила?

Тая думка не дає йому спокою. Стрічає старого сотника, що тутешні сторони, як свою власну кишеньку знає, і питає його про ліс отсей і про озеро в лісі.

«Та це не озеро, — каже, — а прямо болото, що до його вода з горбів стікає. Чортове болото. Не одну душу загрило в собі. Небезпечний це ліс. Перше там всякий непевний народ кошелився, бо він далеко від шляху. І тепер Бог його знає, що в ньому сидить».

«Чи не поїхатиб нам туди?»

«А пощо? Що ми там загубили?»

«Щоб перевірити. Певніше, то й спокійніше».

«Як ваша милість прикажуть. Ми тут тепер під вашим рейментом стоїмо. Я слухати привик. Хочете поведу, хоч би й зараз. У мене жінка не кричить, і діти

не плачуть. Я сам, як палець. Пригоди не боюся. І так застоявся, як кінь на стайні у тому Бахмачі. Козакові, знаєте, за воєнними пригодами скучно».

«Гадаю».

«Як я ще під його милістю полковником Новицьким служив, то довелось чимало з Татарами воювати. Двічі нам не повезло. Кажуть, що ясновельможний наш пан гетьман полковника Новицького листами за це картав, особливо під Богутівською слобідкою, хоч, як може вашій милости відомо, гетьман і полковник не чужі собі були, гетьманів племінник, пан Мазепа Трощинський жонатий був з донькою полковника Новицького, коли чували, і вони собі ніби у дружбі жили. Але дружба дружбою, а що служба, службою, — у нашого гетьмана так...»

Розговорився старий сотник Петранівський і про Петрика згадав. Як цей нещасний Петрик, літ тому десять, Кримців на Україну навів, себе за гетьманового сина подавав, бо гетьман його, що правда, перше дуже любив і т. д. Аж до того місця своє оповідання довів, як то старшина комонного полку Вечірка того Петрика біля містечка Кишеньки у бою зарубав і сам лютою смертю з руки татарської погіб.

«А великий цей ліс?» — спитав нараз Чуйкевич.

«Який?»

«А той з болотом, про який я вас перше питаю».

«Ага, цей чортівський гайок, чи великий він? Ні. Колись тут великі ліси бували, тепер винищено багато. Докола городів і кріпостей треба їх тому було винищувати, щоб ворог не міг близько під город підступити. Лісом він бувало невидимо для сторожі підкрадеться і відперти важко. А як винищити ліс, то кругом видно».

Тут знову починався виклад про оборонну систему колись і тепер, Чуйкевич перервав цей виклад питанням, як далеко туди?

«До того ліса?»

«Так».

«От, може година їзди».

«Візьмемо тоді яку десятку людей і поїдемо з вами».

«Ваша милість зі мною?»

«Егеж».

«Ні, так не добре буде».

«А як же?»

«Як що ваша милість зволять послухати моєї ради, то краще зробимо так. Я візьму пів пішої запасної сотні і перетрясемо цей ліс. Кіньми пускатися незручно. Ліс, сніг, болота, коні дорога річ, — піхотинець у кожду нору влізе, — йому безпечнійше. А покидати двора я вашій милости не раджу. Це не добре. Кождий похід, хоч би й такий нікчемний, як отсей, непевна річ. Ідеш, але чи вернеш, хто знає. А що булоб у Бахмачі, колиб так ваша милість не вернули? Я — друга річ. На моє місце десятьох молодших чекає».

Чуйкевич притакнув старому.

Дав приказ і пів запасної сотні пішло в недалекий похід.

Чуйкевич з валів відпроваджував їх очами, поки на виднокрузі не згубився їх слід.

Тоді у двір пішов, чи не почує щось про Мотрю. Нічого нового. Від двох днів ані гірше, ні краще. Лікарі знову стали турбуватися нею. Прібують нових ліків. Мотря неспокійна чогось. Бентежитьсь, то знов ніби байдужа на все. Хоч би цю ніч могла спокійно спати.

*

*

*

Чуйкевич вискакує з двора і над Бахмачем, як орел кружляє.

На гадку йому сотник прийшов, Петранівський. Колиб він тільки в біду не попав. Старий лис, але й на таких колись кінець приходить. Хоробрий козак мало коли своєю смертю вмирає.

Наслухує, чи стрілів з цієї сторони не почує. Мабуть за далеко, щоб чути. Розвідку посилав, наладжує звязок, а сам з другою половиною запасної сотні на поготові стоїть. Досвідченого охочекомонного ротмістра до себе прикликати велить.

«Мабуть чи не доведеться мені на годинку від двора відійти. Ви тоді виручите мене. Вам відомий розклад наших сил?»

«Я Бахмач знаю, як своїх п'ять пальців».

«Так тоді гаразд... Ось і вістун. Що нового?»

«У лісі стрілянина».

«Певно чув?»

«Як вашу милість чую».

«Відповіш, коли неправду сказав».

«Знаю».

І Чуйкевич з другою половиною запасної сотні на допомогу першій половині спішить.

Щоби скорше поспіти, людей на декілька саний посадив.

Піддуть, поки добра дорога, а там побачать, що даліше робити.

«Гони!»

Чуйкевича запал боввий обгортає. Хотів би скорше стрінутися з ворогами й побачити, хто вони таке, Кримці, чи свої харцизи? Хтоб не були, кари їм не минути.

На гетьманову домівку наступали. Добре, що близько не підійшли. Може тепер на сутичці десь у лісі скінчиться, Мотрі не потрівожать.

«Мотре, тривай! Або вратую тебе, або з тобою згину!» — пригадав собі свої власні слова з нинішнього тривожного сну.

Не сон це був, а прочуття, прочуття, котре, як видно, не завело його.

* * *

Чуйкевич на перших санях навколішках стоїть, мушкет на поготові.

Сонце з полудня звернуло, але ще ясно. Кождий корч видно на віддаль татарської стріли. І сліди на свіжім снігу пізнати. Ось туди Петранівський зі своїми пройшов, а там вістові по полю походили, кождий крок прослідити можна.

«Стій!»

Сани спинилися, козаки зіскачили з них, набиті мушкети в руках, за Чуйкевичем біжать, ліс від полудня оточують, бо по вистрілах знати, що Петранівський з півночі наступає. Важна річ ворога з ліса не пустити, замкнути й виловити його, як рибу в тенети.

* * *

Так воно і сталося.

Ще заки стемнілося, ліс був у Чуйкевичевих руках. Ранених козаків відвезли на санях до Бахмача в двір. Не було їх багато, бо ворога заскочили знечевя. Він що лиш мабуть готовився до наступу в ночі, може

що лиш завтра. Тепер, пообідавши добре, хто просипляв похмілля, а хто в карти і в кости грав, не прочуваючи ніякої небезпеки. Лісом не було дороги. Ніхто туди не проходив, не було чого боятися. До того на узлісся такого снігу надуло, що й не проберешся легко. Харцизи навіть варт далеких не порозставляли, а близькі, як побачили козаків, то вже було запізно.

Петранівський, здавна привиклий до таких сутичок з нерегулярними бандами; списався, як немож краще. Чуйкевичеві довелось тільки кінчити, що він почав. Виловлювали останніх харцизів, перебігаючи ліс здовж і впоперек.

Декого доводилося, як борсука витягати з нори і брати на аркан, дехто втікав, за ним посилали кулі. — Але було кількох, що мабуть ще Петрикові часи пам'ятали і тії відбивалися хоробро. На білім снігу червонілися калюжі людської крові.

Заходяче сонце золотило чорні верхів'я дерев, Чуйкевич стояв над замерзлим озером серед ліса і думав. Того озера й доглянути важко. Такий тут сніг, як і скрізь. Береги позадувало, на лід насипало снігу. Чи є на ньому той довбаний човник, чи нема, — не видно.

Так ось звідки грозила небезпека Мотрі! Від озера мав зв'язатися цей крутіж, що міг, коли не пірвати з собою Мотрі, так перестрашити її і спричинити нещастя, котрого Чуйкевич не хотів навіть по імені назвати.

Звідкиж узялася тая хоробра ватага? Хто її сказав, що гетьмана немає дома? Що за сміливість нападати на гетьманський двір, котрий ніколи не стоїть безборонно?

Ці питання не сходили йому з ума.

Прочував чиясь руку, що затіяла це діло. Цеж прямо наїзд. Наїзди, чи там заїзди в Речіпосполитій

були явищем буденним. Де державна влада не має виконної сили, там приватні люди сами добиваються свого права, права сильнішого. Але щоб гетьмана Мазепу наїздити, — ні, це божевілля! На таке діло звичайні харцизи не підуть. Тут потрібна підмова і підмога, до того може заманити тільки гріш, і то не будь який!

Чуйкевич додумався до того, чия це рука, але гріха на совість не хотів брати. Побачимо. Досить гільтаїв у полон взяли, на допросі скажуть. Може й не всі знатимуть, хто їх до злого намовив, але все таки по нитці можна і до клубка добратися.

Кругом Чуйкевича збирались його люди. Петранівський виловлював останки бандитів. Понурі, грізні, з ранами перевязаними як будь, стояли, сиділи й лежали вони кругом огнища, на поляні, в лісі. Було їх душ кільканайцять, бо чимало в сутичці погибло. Дехто, що відбився від гурта, як почув стріли, не вертав до нього. Тим повелося спастись. Утікли. Між ними й провідник, ватажок лицарів зпід чорного стягу. Це доводило старого Петранівського до такої злости, що він аж вус собі кусав. «Маємо сокиру, та не маємо руки, котра нас хотіла рубати», — нарікав на себе й на своїх. «Видно постарівся я, коли таку дурницю зробив».

Чуйкевич потішав старого. «Ви і так списалися добре. За годину верога розбили і то майже без утрат. Я певний, що гетьман нагородить вас».

Чуйкевич був дійсно вдоволений вислідом цього несподіваного походу. Головна річ — можна бути спокійним, що на двір ніхто так скоро не посміє напасти. Цей розгром триматиме здалеку від двора всякий непевний народ.

Зокрема тішився, що охоронив Мотрю від небезпеки. Колиб так прийшлося було напасників відбивати зблизька, вона за тривогу заплатила би своїм здоров'ям, а може й життям.

Спомин про Мотрю настроїв його на лагіднішу нуту. Чоловік брав над вояком верх.

Він підійшов до полонених і став приглядатися їм зблизька. Виснажені, поранені, в подертій одежі робили сумне вражіння. Переважно люди молоді, парубки, що провинилися в громаді і пустилися на промисли лісові. Чимало тепер таких. Одних біда до злого пхає, других горяча кров, помста якась, або прямо нещасливий випадок. З таких на Січі бувають найхоробріші вояки, якщо котрому поталанить дібратися туди.

Чуйкевичеві жаль робилося тих безталанних людей. Якщо їх віддадуть під суд, то не обійдеться без кари, без муки і — без кривди. Чимало проклонів полетить до неба і чимало зродиться нових, тяжких гріхів, бо мало коли гріх буває бездітний.

Що тут йому робити? Не хотів брати гріха на свою совість. Здавалося йому, що й Мотря не схоче, щоб за неї людей мучили й карали. Певно, що ні! Вона химерна, смілива й хоробра, як лицар, а всеж таки душею лагідна та добра. Серце буде її боліти, що ізза неї люди терплять.

Від одного до другого ходив і випитувався хто він, звідки і як у ватагу попав? Відповідали нерадо й нескоро, але його лагідний голос, його людяне поведіння розв'язувало їм язики. Виявлялося, що це дійсно здебільшого новики в харцизному ділі, діти безталання, жертви часу.

Чуйкевич рішився. Покінчивши розпит став перед ними і почав різко: «Люди!»

Хто сидів, або лежав, піднявся в повний ріст і стояв, з похиленою головою, нічого доброго не сподіваючись.

«Люди! Ви знаєте, що ваше життя і смерть у моїх руках. Схочу — пушу, не схочу — повиснеш на гиляці. Я вас з оружжям у руці в гетьманських мастках приловив, — у затазі, від якої нічого доброго сподіватися не можна. Як гетьманський намістник на час, коли його нема, я можу на місци над вами суд зробити і зроблю його, щоб не гаялись довго і щоб зайвої турботи нашим урядовцям не причиняти».

Гільтаї не сподівалися ласки, а по тих словах вони й решту надії втратили. Сумно дивилися в землю, ніби шукаючи в ній свого останнього приюту. Дехто зітхав, жалуючи молодих літ і згадуючи своїх близьких, що навіть не знатимуть, де він подівся.

Минуть літа, а їх все ще даром визиратимуть заплакані, люблячі очі.

Один з них був не парубок, а прямо підпарубочий. Літ може піснайцять. У його очах малювалася така жахлива тривога, що Чуйкевич глянув і відвернувся від нього.

Помовчавши хвилину говорив даліше: «Але мені крови вашої не треба. Я вас розоружив і відвів від злого. Гадаю, вдруге на таке діло не підете».

«Не підемо, милосте ваша!» — відповіло кількох.

«Помилую вас і не буду жерстоко карати, як що скажете мені, хто вас намовив до злого і що саме загадали ви робити».

Гільтаї мовчали.

«Чомуж ви не говорите? Мені не хочеться довго на морозі на вашу відповідь ждати!»

Один другого штовхав: «Кажі!» «Говори ти!» «Я не знаю, що казати».

Чуйкевич бачив, що їм тяжко рішитися, бояться зрадити ватагу і ватажка, може їх зв'язує присяга. Глянув на них і показуючи пальцем на третього з ряду, гукнув: «Говори ти!»

Різкий приказ звичайно переломлює нерішучість.

«Так мені, Боже, дай щасливо до дому вернути, коли я знаю, чого нас під Бахмач повели», — відповів запитаний.

«Я навіть не знав», — говорив його сусід, — «що це Бахмач, я не тутешній. Під Бахмач я ніяк не пішов би».

«А хтож вас вів?»

«Казали добрий молодець, що за правду стоїть, Яким Тогобичний».

«А не говорив він вам, пощо і до кого йдете і яке діло маєте зробити?»

«По червінцеві обіцяв та ще хвалився, що заведе на Січ».

«Казав, щоб тільки кінями запаслися, то дмухнемо туди».

«За віру святу воювати».

«З ворогами народу козацького розправлятися».

«Аж, гляди, де нас завів!»

«Бодай би його чорт в трястя запровадив».

«Бодай би він ранку не діждався».

Чуйкевич бачив, що нарікають щиро. Злість говорила з них. Провідник покинув у тяжкій пригоді свою ватагу, котрій так багато обіцяв.

«Люди», — казав дальше, — «так не можна. Погадайте, яж військовий чоловік. Зловив ватагу горлорі-

зів і пустив їх, не добившись ніякого толку. Так не йде. Я того зробити не можу. Перший сотник сміявся би з мене».

Вони оглянулися туди, де сотник збирав своїх козаків до купи.

«Отже бачите. Мені конче треба знати, хто і до чого вас намовляв, а тоді я рішуся, чи простити вас, чи ні і що з вами зробити. Годіж мені вас на дальші промисли лишити».

«А вжеж, що годі».

«Воно так і не водиться у світі».

«Ніяк, ні».

«Чомуж ви тоді мовчите?»

«Бо не знаємо нічого сказати».

«Гадаєте, підведу?»

«Ні, того ми про вашу милість не гадаємо».

«Я чув, що ваша милість правдивий чоловік».

«Гетьманський канцелярист».

Розпит, зразу грізний, перемінювався в балачку. Чуйкевич чув, що так до нічого не дійде.

«Скажу вам своє тверде слово. Або я довідаюся від вас правду і тоді, кого може і з місця відпущу, а кого постараюся, щоб до служби прийняли, на це вам мое чесне слово, або не довідаюся і тоді нікому з вас із цього ліса живим не вийти.. Більше нам нема що говорити».

*

*

*

Заворушився гурт. «Говори!» «Кажі!» «Чомуж ти не говориш».

З гурта виступив один, підійшов до Чуйкевича і промовив зтиха: «Я щось маю вашій милости сказати».

Чуйкевич зрозумів, що він не хоче в голос говорити, і відвів його набік: «Кажі!»

«Ваша милосте! Люди не винуваті. Нас підвів Тогобічний. Обіцяв повести на Січ. А щоби ми мали на Бахмач нападати, цього він нікому не казав, на це я і хрест поцілую».

«Тільки всього? Це я вже чув».

«Ні, я ще не скінчив. Але Тогобічний виговорився вчорашньої ночі передімною, випивши трохи, що підемо якусь панночку визволяти».

«Яку?»

«Не знаю».

«Ага. Ну і що?»

«І що, коли ми її визволимо і до рідних батьків відставимо, то за це нам буде велика нагорода, може й по коневі дадуть, а вашій милости відомо, що для таких людей, як ми, значить свій власний кінь».

«Ти того нікому не казав?»

«Ні, не казав нікому».

«Так і мовчи. Без мого приказу навіть не згадуй».

«Не згадаю».

«А не чув ти, де ви мали тую панночку відвезти?»

«Того я не чув, але мабуть не дуже далеко, бо ще тої самої ночі мали ми дальше утікати».

Чуйкевич надумувався хвилину.

«Ти підеш зі мною. Нічого тобі не станеться».

Гільтай обіймив Чуйкевича за коліна.

«Встань! А тепер скажи мені по правді, кого з тих людей можна відпустити?»

«Усіх, ваша милосте. Це люди не лихі, а нещасливі».

«Коли так, то краще взяти їх до роботи. Може заслужаться. А цей хлопчина?»

«Він зі всіх найбільшійший. Йому батька у дворі вбили. Він боронив. Тяжко побили його, — утік».

«Правду кажеш?»

«Як же я смів би брехати добродієві моєму. Виж мені життя дарували».

«Так уважай же, а тепер до гургу вертай!»

Пішов.

*

*

*

Чуйкевич задумався: «От воно що! Значиться, Любов Хведорівна затіяла таке небезпечне діло. Василь Леонтієвич може про нього й не знає. Він певно не згодивсяб на те. Цеж злочин, це ребелія! Та жінка ще колись великого лиха накоїть».

Ходив, не знаючи, що йому робити.

«Добре, що на тім і покінчилося. Добре, що ми ватажка не зловили. Його ватага нічого не знає, — крім одного, а він під моєю рукою. Стоятиму на тім, що розбили ми звичайну гільтайську банду, яка скривалася у лісі. Поговорю ще з Петранівським, щоб він надто побідою не величався і щоби сотня не розговорювала про це. Гетьманові треба правду сказати, алеж і гетьман не схоче сорому на голову Мотриної мами. Тільки буде тримати Кочубеїв у руках».

Поговоривши з собою та порадившись розуму і совісті, підійшов до гільтаїв.

«Хто з вас хоче до дому вертати, а хто під мою руку піде?»

Виступило тільки трьох. Лишили дома жінок і дітей. Хотіли до них вертати. Не пощастилося їм зранку, не буде й до останку, погадали собі. З очий їм видно було, що тішилися такою несподіваною ласкою гетьманського канцеляриста.

«Хрест святий цілуйге мені, що більше на такі погані промисли не підете», — промовив до них Чуйкевич, виймаючи шаблю свою з похви і показуючи на той хрест, який був між ручкою і вістрям шаблі.

Перехрестилися тричі і поцілували побожно. Тоді перед Чуйкевичем навколішки впали.

«Батьку ти наш, добродію наш сердечний!»

«Ідіть у мир і не согрішайте більше!»

«А це для ваших дітей», — додав кладучи їм по золотому.

Батага як укопана стояла. Такого пана їм ще не доводилось стрічати. Кожний із них у цей мент душу за нього віддав би.

«Спішіться, щоб завидку з цього ліса вийшли».

«Не побачить він нас більше ніколи».

Пішли.

* * *

Петранівський до Чуйкевича підбіг.

«А чеж як?»

«Так, як бачите. Люди невинні і я їх пустив. Спокійніших певно на всім світі не буде».

«А инші?»

«Инших поведемо з собою».

«Під суд».

«Ні. На службу. Попрошу гетьмана, щоб їх під мою руку віддав. Вірнійших в мене не буде».

Петранівський дивився, ніби не розумів.

«Дивно».

«Ні, пане сотнику, — по людськи. Невжеж мало крови на нашій землі? Треба щадити людий, придуться».

«На війну гадаєте?»

«А вжеж що не на забаву, пане сотнику. Ми не коти, щоб із мишами граться».

«На війну», — повторив старий сотник і ця гадка заспокоїла його. Дивувався, що воно таке просте, а він ніколи про те не подумав. Певна річ, що для війни відважного народу треба.

«Але що скаже пан гетьман?»

«Подякує вам і мені».

Сотник підкрутив вус.

«Так тоді хіба будемо вертати?»

«Будь ласка, ведіть!»

Це ще більше заспокоїло старого козака.

Він казав «гультайству» йти походом уперед, за ним двигалася сотня, Чуйкевич задуманий за сотнею ступав.

Сніг під ногами скрипів, сияли зорі, від пня до пня лунав відгомін козацьких чобіт.

МІЖ КНИЖКАМИ.

Гетьман з Батурина не вертав.

У його там було багато важного діла.

Київський лікар відіхав. При Мотрі остався тільки гетьманський «ляйбмедікус», як він себе радо любив титулувати. Він тричі в день відвідував недужу і тишився, що її здоровля видимо поправляється. «На свята», казав, — «ясна панночка буде могла встати і послухати колядників».

Мотря дожидала свят, бо самота наскутила їй. В бахмацькім дворі було, як у якім скиті. До Мотриних світлиць ніхто крім тітки і пажа не навідувався. Прислуга переходила попри двері навспиньках. Ніхто не важився заговорити голосніше, бо такий був приказ гетьманський. Щоб розігнати скуку, Мотря казала пажові читати собі книжки.

Було їх у дворі багато. Та на жаль хлопець умів лиш по нашому читати, а наші книжки були здебільшого нецікаві, крім деяких хронік, котрі Мотря мало що не напам'ять уміла.

«Манна хлѣба животнаго», — «Акосъ, или врачеваніе», «Извѣстіе истинное», «Показаніе истинны», про-

читував хлопець наголівки книжок, котрі приніс із обою з гетьманової бібліотеки і поклав на стіл у Мотриній спальні.

Мотря слухала й перечила головою. Не хотіла їх. «Які ще маєш?»

Хлопець дальше читав: «Инокъ Евѣимій: Остень», «Братья Лихуды», «Мечеть духовный», «Инокъ Евѣимій: Посланіе на подвергъ латинскаго мудрованія».

Мотрі і тії не підходили під смак. «Це про хлібопоклонну ересь», — казала, — «наскучило. Не цікаве для мене».

«Як панночка зволили сказати?»

«Хлібопоклонная ересь».

«А що воно таке?»

«Цеж, бачиш, спір такий, коли перемінюється хліб у тіло Христове. Чи тоді, як священник проголошує, Прийміте, ядіте... пійте от нея всі, чи як призиває Духа Святого словами: ,І сотвори хліб сей честное тіло Христа Твоего а еже в чаши сей честную кров Христа твоего, преложив духом Твоім святим'».

Хлопець подивився в очі своєї панночки і мабуть більше захоплювався їх красою, ніж незрозумілими для нього тайнами релігійними.

«А що слова: ,І сотвори убо хліб сей' проізносяться в літургії пізнійше від слів ,Прийміте, ядіте', так, значиться, при ,прійміте, ядіте' хліб є ще звичайним хлібом, а не тілом Христовим і тому тих, що вірять, немов то при ,прійміте, ядіте' хліб є вже тілом Христовим, православна церква вважає еретиками, а ересь їх називає ,хлібопоклонною', бо вони поклоняються хлібові, а не тілу Христовому, котре являється що лиш при словах ,І сотвору убо хліб сей'. Розумієш?»

Хлопець покліпав очима й заперечив головою: «Ні, прошу ясної панночки, ніяк не розумію».

«Ах, дурнику ти малий, а пощож питаєш мене, коли не хочеш розуміти?»

«Не можу. В голову ніяк не лізе».

Мотря усміхнулася. «Але в тую твою голову богато дечого другого влазить, правда?»

«Може й правда. Але до того тут у мене хисту нема. Бог не дав».

Сказав це так поважно, що Мотря розсміялася в голос.

«Але до всього другого тобі Бог хисту не відмовив. Все ти підглянеш, підслухавш, усього догадаєшся, хитрий ти, небоже!»

«Я лиш ради панночки».

«Невжеж? Та хай тобі. Шукаймо даліше, може щось підходяче знайдемо. Так багато книжок, а нема що читати».

«Ариеметика, сирѣчь наука числительная», — просялябізував хлопець... «Книжка нова, ще може й не читана. Який чистий папір і переплеть яка то гарна».

«Щож з того, коли й ця книга для науки, а не для розваги. Що ми з тобою тепер числитимем?»

«Правда».

«Шукаймо даліше».

«Вѣдомости о военныхъ и иныхъ дѣлахъ», прочитав паж і очі йому засвітилися. «О военных ділах», — повторив, — «цікаво!»

«Як що тобі цікаве, то відложи тую книжку набік і прочитай собі окремо. Для мене вона не цікава, бо це перша печатна газета, сиріч вісти, що діялося в Ро-

сії року 1703. Тоді воно було цікаве, бо нове, а нині перестарілося і перестало бути цікавим».

«Так...» Хлопець долонею уста приткнув, — позіхав.

«Як бачу, тобі спати хочеться».

«Мені?»

«Та же не мені, бо я виспалася за всі часи».

«Ні, я не хочу спати, тільки так тихо в дворі, як у церкві, коли з неї люди вийдуть».

«А ти до тишини не звик. Тобі захочується пригод, вітреннику ти малий... Ну, так читай же щось, а то ще чого доброго заснеш».

Хлопець потер чоло рукою, відкашельнув і почав читати, сильно наголошуючи початкові склади слів і відділяючи павзами речення: «Мой ласкавий приятелю, пане полковнику комонний. З умислу через сей лист наш ознаймуєм вашей милости, же приспілисьмо до царствующого великого града Москви. Августа в десятый день, гді стрічею чинов рожних и всиланнем монаршое предорогое шестьоконное карети пристойне з ізобильним ушанованнем приняти і на приготованном дворі посельськом поставлени естесьмо, а одинадцятого дня Августа в неділю били єсьмо в руки їх царського пресвітлого величества».

Прочитавши останнє довге речення, хлопець підніс очі від книжки і глянув на свою паню: «Читати?»

«Читай, це інтересне!»

«Тут теди, видячи їх пресвітліє монаршії лица, превеликую і премилосердную а праве неізглаголанную получилисьмо їх монаршую милость, понеже они великії государі і великая государиня, їх царское пресвітлоє величество премилосердным своїм приклоненієм,

повеліли прийняти нас чесно і своїми монаршими устами, яко нас рейментара, так і всіх особ, при нас будучих, похваляли милостиво за наші служби, обіцяючи і вперед нас, гетьмана і все військо запорозьке і весь Малоросійський народ ховати в такої же своєї премилосердної монаршої милости; на знак чого обосланам от свого монаршого стола їства і питя і чиненням всякого довольства преізобильно нас контентують, і милостивим вскорі ущедривши жалованнем, ку домам отпустити ізволяють».

«Ух, тай довго як, але гарно», — додав від себе паж. — «Читати?»

«Читай! Тільки живійше, а то ти ніби апостола в церкві вчитуєш. Живійше читай!»

«Не вмю, в школах не вчився, до ретора не дійшов», — відповів, зітхаючи хлопець.

«Так читай тоді, як умієш».

«Такою теда великих государей і великой государині їх царского пресвітлого величества превеликою милостію, якая нам подданам над заслуги наші для самої православної християнської віри, пребогатими ізливається щедротами, не тільки перед військом і Малоросійським народом похвалитись пристойть, але і перед всім світом виславляти оную належить. А так хотя ваша милость всему при собі будучому товариству старшому і меньшому, кому пристойно, тоє обявити, жеби тая так великая доброта і щедролюбивость, кождому нам освідчаючаяся, била відома, а при том постерегайте того пильно, аби порядок, в справованне вашей милости злецоний, ку цілости общего добра бил захован в належитом ісправленіє».

Хлопець відсапнув і спочене чоло рукою обер.

«Втомився?»

«Тяжувато трохи, але цікаво. Це мабуть пан гетьман пишуть, як їх московські царі приймали».

«Догадався. Ось, бач, до чого ти цікавий. Покажи мені тую книжку».

Хлопець несміливо підійшов до ліжка панночки і подав не товсту, в пергамін оправлену книжку, яка замикалася на гарно вироблені спряжки.

Відступив до стола, Мотря розглядала книжку.

Були це вправним писцем зготовлені відписи з чорновиків гетьманських універсалів і листів. Мотря уперве бачила щось такого. Тут гетьман говорив своїми власними словами. Видно було його розум, його стиль і характер. Цікаво! Мовчки прочитувала до кінця цей лист з 1689 року, писаний Мазепою з Москви города до компанійського полковника Новицького.

«Неспокойниє зась і малодушниє голови, котриє безсловними сплетками своїми всенародний покой нарушають, аби били до кріпкого вязання давани і держани до нашого приїзду. Отоє пильно приказуєм, і о чулость і до отпору неприятелем готовость упоминаючи, вашей милости, егж поручаєм Господу Богу.

З царствующого града Москви, Августа 12, року 1689».

Як недавно писаний цей лист, а як багато з тої пори змінилося! Де ділися ,ониї великії государі і великая государиня', де ділися їх ласки монаршії? Нічого трівогого на світі. Все змінється, пливе, неначе ріка. Не змінилася тільки залежність наша від царствующого города Москви і так, як тоді, так тепер неспокійні й малодушні голови всенародній спокій нарушають.

«Спасибі тобі, Павлусю. Тую книжку лишу в себе до завтрішнього дня, а інші віднесеш назад і повкладаєш на полицях там, де вони стояли. Знаєш де?»

«Щеб то ні! По нумерам. Ось на кожному хребті нумер написаний стоїть».

«Який догадливий. Хочеш, я тебе за бібліотекаря колись візьму».

«Ні, дякую вашій милости. Мене більше до коня і до шаблі тягне».

«А тут тобі їх не дають?»

«Не смію просити», — відповів з жалем.

«Підожди, Павлусю, як видужаю, то попрошу за тебе. Подивимося, який ти козак. А що тут нового, — не чув?»

Павлусь потилицю рукою почухав: «Боюся, щоби щось непотрібного не сказав».

«Кажі! Нікого, лиш мене слухати маєш».

«Іх милість, пан канцелярист Чуйкевич, дуже стурбовані ходять».

«Чуйкевич?»

«Егеж!»

«Якось на гільтаїв ходили. Побили їх у гаях і кількох привели до двора».

«Карали?»

«Де там! До робіт їх усяких настановили, піклуються ними; дивні такі! Тільки хай панночка не гніваються на мене, — їх тут Чуйком зовуть, бо дуже чуйні, від тої чуйности геть помарніли, по ночах не сплять, все ходять і ходять та Бахмача пильнують. як свого ока».

«Поздорови пана Чуйкевича від мене».

«Вони і панночку казали здоровити».

«Таак?»

«Переповідж, казали, що я своєї роботи на других не здаю».

«О-го!»

«Такі вони. Говорять, ніби пан гетьман хочуть їх за свого приближеного взяти, як колись Петрик був».

«Але пан Чуйкевич не віддячиться гетьманові так, як Петрик».

«Звісно, що ні. Пан Чуйкевич сильно правдивий чоловік». Тут Павлусь зірвався з місця і насторопив уха.

«Хтось їде».

«Чи мало хто їде», — відповіла Мотря.

Він підійшов до вікна і хотів подивитися, але не міг, бо шибки були замуровані морозом.

«Скочу на рундук».

«Цікавий ти, Павлусю».

Побіг.

* * *

*

Мотря розглядала універсали і письма Мазепи.

Довідалася багато дечого такого, про що їй і не снилося перше. Не гадала, що це таке трудне і складне діло гетьманувати. Треба боронити краю і перед зовнішніми і перед внутрішніми ворогами. Одних і других багато. І цареві годи, і своїх людей собі не зражуй, — поміж дощ ходи, незаметно скріпляючи й поширюючи свою владу. Одно листування з полковником Новицьким яке цікаве. Раз величає його гетьман своїм товаришем і другом, то знову докоряє йому, що приказу не виконав, як слід. А все такими вважливими, деколи навіть хитрими словами. Не легка річ гетьманська булава.

Нараз Павлусь, як вітер у світлицю ускочив.

«Гетьман!» — і руками об поли вдарив.

«Що ти кажеш?»

«Ясновельможний пан гетьман приїхати зволив».

«Як же це? Без сурм, без дзвонів?»

«Мабуть, щоб вашої милости не трівожити. Власними очима бачив, як до двора ввійшли. Пан Войнаровський проводили їх під руки. Їх милість усміхалися, балакаючи з ними».

Мотря книжку під подушку сховала.

КОЛИСЬ І НИНІ.

Чуйкевич переходив попри цвинтар і його спокусило зайти.

Сам не знав чому. Звичайно бадьорий і повний охоти до життя і до боротьби за нього, не любив приютів смерті.

Але нині так якось сумно було йому на серці, що навіть не счувся, коли опинився поміж могилками. Зрівняв їх сніг і тільки хрести торчали; деревляні, понищені вітром і слотою, знімали свої криві рамена, ніби кістяки вилазили з землі, — кам'яні, подавалися взад, ніби втомилися від довгого стояння і хотіли покластися на землю.

Сніг, як білі хустки, нависав над ними.

На деяких видніли ще надписи, але невиразно; позаглажував їх час своєю всекоющою рукою.

Чуйкевич на силу прочитав декільки імен «рабів божих, которі здісь упокоїваються».

Імена незнайомі йому, ніби звук пустий.

А колись і вони любили й ненавиділи, радувалися і сумували, попадали в розпуку і сподівалися, руками зір досягали, одним словом: жили.

Невжеж усім нам такий нікчемний кінець і таке безтямне забуття? Зрубаш дерево, воно з гуком упаде

на землю, поторощить корчі, понівечить траву і — лежить безголосо.

Невжеж і нам доведеться так само лежати, може десь у невідомій землі, може й без хреста над головою?

Пощож тоді всі наші нинішні турботи і зусилля, тривоги і бажання, вся тая безтямна погоня за невідомим щастям?

Смуток зимового підвечірря всмоктувався в козацьку душу. Мимохить пригадалася Дорошєнкова могила в Ярополчі, Волоколамського повіту, біля Мєскви і могила злощасного Тетері в Адриянополі.

За життя такі далекі собі, такі неподібні, а по смерті оба на чужині лежать і, хоч так недавно померли, сліди до могил їх травою заростають.

І пригадався безталанний гетьман Виговський. «Не дали мені оправдатися і на смерть без суду і права шляхотського віддали», — загомоніло десь далеко аж від Галицької землі.

Стрепенувся Чуйкевич, перехрестився тричі і головою склонив. Здавалося, що бачить Ольховець і той будинок, до котрого Маховський заманив побідника зпід Конотопів, бачить, як він читає акафіст Пресвятої Богородиці і як паде влучений кулями «жовнірів».

«Тіло моє по християнському порядку землі віддати, котре має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім, в церкві Воздвиження Чесного Хреста. А тепер на похоронення тіла могого грішного двіста червоних золотих і сто талярів твердих до шафования дружині моїй даю».

А дружина по лісах скиталася, як ланя тровлена хортами. Як Пріям тіло Гектора, так вона моцї свого мужа виблагати мусіла і навіть заповіту його не мала спромоги, як слід, сповнити.

А деж були люди, котрих імена записані нестертими буквами в книзі історії. Чогож тоді хочеш ти, канцеляристе військовий, Іване Чуйкевичу?

Хто ти такий нині і яку вагу мають твої турботи і бажання?

Загнуздай себе, бо з того нашого рознуздання багато лиха було, є і буде... Невжеж знають Орлик і Войнаровський, яка їх доля чекає, чогож ти повісив голову серед тих незнайомих могил?...

Ворони, сполохані появою рідкого гостя, з криком зривалися з дерев і хмарою нависали над цвинтарем. Чуйкевич переступив окіп і поплівся шляхом до Бахмацького двора.

*

*

*

Він, як звичайно, обійшов варту і втомлений вертав на відпочинок.

Недіспані ночі, безнастання турбота, щоб добре сповнити приказ гетьманський, і питання, що буде з Мотрею, виснажували його і настроювали на сумну нуту.

«Тю!» — сказав лихий на самого себе, — «щось до мене, як до того Миргородця підступає. Ну, чого тобі треба, чого? Дівчини, маєтків, слави, чи прямо чистої совісти, що діло своє зробив? Кажі, не мороч себе, не затроюй свого життя?»

Перед ним світилися вікна в дворі. Знав, котре світло бє з Могриних покоїв. Ніби просвічувало йому дорогу і манило до себе.

«Ой Мотре, Мотре!» — говорив зітхаючи козак. — «Як тяжко забути тебе, як тяжко зректися свого щастя! Але треба».

І в душі він ще раз рішився висше свого власного добра покласти народню справу.

Деся, у якійсь таємній закутині ворушилося почуття кривди, але Чуйкевич зацитькував його, як голо нечистого. Переходив у думках недавно минуле і бачив, скільки лиха натворило в ньому якраз бажання помсти. Нам треба жертви привати ради державної ідеї. Воплочення тієї ідеї бачив у своїм гетьмані і ради його хотів забути про себе. «Мотре, чи не того самого й ти собі бажавш?» — питався того світла, що било з її вікна, і здавалося йому, що воно моргає і немов притакує.

Сумерки вповивали краєвид. Затиралися обриси поодиноких предметів, оставався загальний настрій, настрої зимової ночі, без місяця і без зір, з тим снігом, що політає злегка, з шумом вітру, і з сумною піснею, котру співає простір.

Зближаючися до двора, запримітив, що він освітлений яркйше, як звичайно.

Світиться в гетьманськйм кабінеті і в сусідних по-коях. Затривожився і прискорив ходи.

Недалеко двора, на валах, стрів Петранівського.

«Його милість, пан гетьман приїхав», — сказав під-кручючи вуса і блиснув жовтуватими білками очий.

«Невжеж?» — спитав Чуйкевич, владуваний тою вісткою.

«Так. Перед вечером зволили приїхати. А як ваша милість гадають, не будуть вони гніватися на нас за те, що з гільтаями зробили?»

«Заспокійся, пане сотнику, це я вже на себе беру».

Чуйкевич зайшов до своїх кімнат, перебрався і ждав. Сподівався, що гетьман його ще нині до себе покличе. Схоче прийати звіт.

Чи раз він ставав перед гетьманським лицем, а всеж таки бентежився якимсь окремим бентеженням, не зі страху, а з непевности, чи задовольнить його.

Чуйкевичеві здавалося, що не пережив би невдоволення свого найвисшого вождя і він дивувався тим полковникам, що спокійно вислухували гетьманових доган і може навіть не брали собі їх до серця.

Нині він ще гірше бентежився, бо дійсно не знав, як гетьман поставиться до його розправи з гільтаями.

Числив на свою вірну службу і на щирість, з якою все розкаже. Гетьман сам нещирий, але любить тую щирість у других, як звичайно любимо те, чого нам бракує.

Він щирим не може бути, бо кругом його облуда. Колиб не хитрощі, давно йому доїхалиб кінця, не чужі, а свої близькі.

Та ще числив Чуйкевич на Мотрю. На неї мусить оглядатися гетьман, бо це вона була поневільною причиною цілої отсеї події.

* * *

Чуйкевич міркував собі влучно.

Гетьман дійсно ще нині покликав його до себе, хоч була пізна ніч.

Весь двір спав. Тільки сердюжи тримали варту і покоєві прибірали спальню.

Чуйкевич з гетьманом балакали в двійку, в гетьманським кабінеті.

«Як бачу», — казав гетьман, — «ти потрудився для мене. Я вдоволений тобою».

«Рад послужити милости вашій, рейментарові могому».

«Тільки не знаю, чи добре ти зробив, пускаючи харцизів на волю. Ти з ними по лицарськи поступив, а вони розбишаки. Натура вовка тягне до ліса. Боюсь, що вони своїх поганих промислів не покинуть».

«Ваша милосте, зробив я це, може й неумдро, але щиро, йдучи за голосом серця».

«Серце добре на весілля, а не в битві, якаб вона не була тая битва. Боротьба річ сили, а не совісти».

«Мені жаль було людей, що пішли за намовою чорних духів».

Гетьман піднявся з фотелю і заходив по кабінеті. Чуйкевич стояв і водив за ним очима. Той невеликий, худощавий чоловік, мав якийсь окремий дар притягати до себе увагу людей.

«Чорних духів, — кажеш?» — спитав нараз гетьман, стаючи перед Чуйкевичем.

«Може й не духів, а тільки духа».

«Та-ак? А хтож цей дух, як ти гадаєш?»

«З того, що один з полонених гільтаїв сказав, можна вносити... але я прошу вашу милість звільнити мене від дальшої відповіді. Ваша милість і без того знають».

Гетьман усміхнувся.

«Nemo omnia scire potest — затям те собі. Але тим разом ти вгадав, я дійсно знаю, що це за дух. Це роду жіночого дух, правда?»

«Так і я, ваша милосте, собі гадаю, хоч як воно прикро мені до того признатися».

«Так гадаєш?» і гетьман знову пустився по своїм кабінеті. Обі руки заложив за пояс, котрого ще не скинув, бо що лиш перед хвилиною балакав з тіткою Лідією. Ходячи думав.

Чуйкевич не перебивав тих думок.

«Чому ж ти не сідаєш, Іване?» — спитав нараз Мазепа. «Ось тобі крісло, будь ласка!»

Чуйкевич поклонився в пояс, почекав, аж гетьман сяде, а тоді й сам присів. Він дійсно був утомлений і нерано стояв. До того перший раз так довго і так довірено балакав зі своїм гетьманом. Це його хвилювало.

«А всеж таки, чи не требаб нам того чоловіка взяти на спит. Требаж мати докази на письмі, колиб вони нам були потрібні. Він нині може так говорити, а завтра инакше. Це мусить бути зроблене по формі».

Чуйкевич зжахнувся. Спит, чи там допрос, був для нього загалом процедурою нелюдяною, а в тім випадку, де ходило о Мотрю, гидкою і небажаною. Мотря і допрос! Тих двох понять він не міг погодити з собою. «Смію просити вашу милість, щоб це діло осталося за мною. Я при свідках спишу зізнання того чоловіка і скріплю їх присягою. Я ручив йому своїм чесним словом безпечність і незайманість особи, покладаючись на ласку вашої милости, котрої прикази сповнив я, як міг найкраще».

Гетьман надумувався хвилину. «Розумію тебе. Хай буде, як ти собі бажаєш. А щож Мотря Василівна на те?»

«Я з Мотрею Василівною за той час, як тут вашої милости не було, не бачився і не балакав».

«Ні разу?»

«Ніже єдиного».

Гетьман пронизливо глянув на свого канцеляриста.

«Дивний ти чоловік, Іване, дивний».

«Мені здається, що звичайний».

«Якраз тому дивний, бо люди тепер не звичайні, себ-то не такі, як повинні бути».

• «Хочу бути чесним з собою і хочу вірно свою службу нести Україні і рейментарові мойому».

«Нехай тобі Господь допоможе витривати в тім намірі добрім. Таких людей мені як найбільше треба. Часи непевні, треба нам певних людей. Числю на тебе».

«Ваша милість не перечисляється».

«Уважай же, а тепер іди і виспись добре. По тільки недоспаних ночах належиться тобі добрий відпочинок. Під сторожею моїх сердюків можемо спати спокійно».

Чуйкевич встав.

«Ваша милість зволять прийняти до відома, що сотник Петранівський, козак хоробрий і досвідчений у боях».

«Цей старий з жовтуватими білками, ніби жовтільниця у нього?... Затямлю собі».

«Він погромив гільтаїв».

«Нагороджу його. Спокійної ночі, Іване!»

* * *

*

Чуйкевич вийшов. Гетьман дивився за ним.

«Дивний чоловік. Знаю, що любить Мотрю, і що Любов Хведорівна сприяє йому. А він все таки остається вірним мені. Значиться, поборов себе, — як мало хто. Треба мені того Чуйкевича не спускати з ока. Надійний чоловік».

І гетьман задумався. Мав над чим. Перед його очима мерехтіла та тендітна політична сітка, яку він снував. Тисячі людей, сотки листів, безліч нерозв'язаних загадок і питань, що ждали на влучну відповідь, окружали його. Чи не за багато того добра на одну втомлену голову? До того Мотря. Чому якраз тепер заблис цей ясний промінь сонця зпоза чорної навали хмар?

Дивні діла твої, Господи!

Не наша річ сонце гасити. Нехай світить! Наближається Різдво, колишні Сатурналії. Старинні вірили, що вернуть часи доброго батька Сатурна, за якого мир і благоволення панувало на світі. Ягня гралося з тигром, земля родила збіжжя без плуга, ковалі робили серпи, а не кували мечів. А тепер тішаються християни, що родиться Христос, побідитель брехні і кривди, що сходить сонце, яке поборє темряву.

Для гетьмана тим сонцем являється Мотря. Вона його свято, його надія, що прийде великий день Воскресення, коли на цілій Україні заграють воскресні дзвони і брат брата обійме і ненавидячі себе зустрінуться словами: брате, сестро! ми вольні, вольні!

Як дивно сплітається старе з новим і минуле з майбутнім, як незломно вірить людина в перемогу над смертю, в прихід зеленої весни. «Благословення життю, життю одиниць і народу, що вибирали діло, не безділля, боротьбу, а не соромну покору».

В міркування на тему старинного міту про Різдво животворячої сили впліталися образи і люди з нинішнього, реального світа. В боротьбі між зимою й літом Любов Хведорівна являлася казочною бабою-ягою, злющою, що сонце рада би решетом накрити. Любов Хведорівна в ролі баби-яги!...

Гетьман любив театр, уявляв собі таку появу на сцені і всміхався до своєї думки.

Це дійсно жінка сім миль зпоза пекла. Не будь на Україні Мазепа, Любов Хведорівна володілаб нею, розуміється, під покрешкою податливого Василя Леонтьєвича.

Тай гарнеж булоб володіння! Деспотія жінки з усіх деспотій найгірша, бо не знаюча меж!

Але ще живий Іван Степанович, ще треба бабі Язі йти до коваля і казати собі викувати сталеві зуби, щоб ними перегризти двері, за котрими сидить він, Іван Мазепа.

Велика сила в жінок, а вони її витрачують на марне, на здійснення своїх дрібних амбіцій. Особливо в нас. Крім декількох, як ось Анни Реїни, Доброгніви, Марти Борецької, сотникової Зависної, Олени Виговської, котрих імена перейшли до історії, всі вони здебільшого золотий гріш високих даровань розмінювали на мідяну монету дрібних амбіцій.

Любов Хведорівна до тих останніх належить. А жаль, бо жінка не дурна і сильної вдачі.

Мазепі немило було боротися з нею, але нічого не вдієш, — треба. Не йтиж йому під Кочубейський пантофель. Останній крок Любови Хведорівни, щоб викрасти насильним способом Мотрю, являвся подією рішучого значіння. Гетьман мав у руках сильний козир. З Любови Хведорівни спала личина, за котрою вона скривала своє справжнє обличчя.

Тепер ніякі фарисейські викрути не допоможуть. Ще недавно при бенкетному столі в Ковалівці впевняла його, що до ніяких коверз рук своїх не мішає. А тепер, диви, яку штуку затіяла. Харцизів на гетьманський двір посилала.

«На тім хтось із нас голову скрутить. Не инакше». І гетьман плеснув у долоні, даючи знак своїм покоєвим, що іде на спочинок.

ЧИ ПЛАКАТИ, ЧИ СМІЯТИСЯ.

Мотря нетерпеливо дожидала гетьмана. Але він тільки поклін тіткою Лідією її милости переслав і передав дарунки, які для неї привіз, — нові, в дорогінінних переплетках книжки. Розпитувався про її здоровля і поведження, але до спальні не входив. Тоді, як вона без памяти лежала, цілими годинами пересиджував біля її постелі, а тепер, коли моглаб уже й розбалакатися з ним, не приходить.

Мотря була лиха, на себе й на гетьмана. Догадувалася, чому він тепер осторонь від неї держиться, знала, що такий «політичний» чоловік, як Мазепа, не може входити до дівочої спальні, коли хора, дякувати Богові, поправляється. А всеж таки недобра була, що не бачить його. Так довго крім скучних «медікусів», крім тітки Лідії і свого чури не бачила нікого. Скучала. Дні такі короткі, а вечорі і ночі безконечні, чомуж він не прийде до неї, щоб розігнати скуку? Може ранком, ніби сонце — зійде.

Але нарано гетьман тільки велику китицю квіток прислав, а в ній маленьку записочку, що «цілує її рученьки білі і бажає скорого подужання її милости Мотрунонці Василівній».

Мотря впивалася запахом квіток серед зими і п'яніла від гетьманських слів.

«Я нині встаю», — сказала до лікаря, що прийшов її відвідати вранці.

Німець перестрашено глянув на неї.

«Як же це?»

«А так, знаєте, правою ногою скакиць з ліжка і встала».

Вдавала сильну і бадьору, хоч тої сили ще не багато було.

Лікар зашурав ногами, розкашлявся, то знімав, то закладав на ніс великі окуляри.

«Сіє можно учинить і в сіє мгновеніє», — почав своїм окремим язиком, — «але кая польза від того?»

«Польза, польза!» — жартувала Мотря. — «Мені наскучило лежати і тільки».

«Панночка делікатної комплекції, не може ризикувати своїм дорогоцінним здоров'ям. Це недозволеная хімерика. Хорий повинен повинуватися лікареві, ібо той печалиться об його здравстві».

«Уповай на мя, ісцілю і... правда?»

Німець аж рота роззявив. Він не бачив Мотрі здоровою і не міг надивуватися, що вона така «резолютная», «темпераментная панночка, temperamentvolles Fräulein».

«Хімерика, істерика, комплекція, апоплексія, — кажіть собі що хочете, а я встаю, встаю, бо довше вляжати не можу, — скука! Чули ви коли таке слово, шановний добродію ляйбмедікусе?»

«Чув. Скука, Langeweile, довга хвиля, себ-то таке психическое настроєніє, коли час здається тобі довшим, навіть багато, дуже багато довшим, ніж він у дійсности є».

«Говори до нього, коли він Німець. Не вміє по людськи відповісти, зараз ,фізическое, психическое і всякое другое настроєніє'. Мені цікаво знати, чи скучали ви, добродію, от що! Мабуть ні. Ваші земляки, здається, ніколи не скучують, це виключно наша славянська недуга, та ще англійська. Отже знайте, це недуга дуже грізна, настільки грізна, що як ви схочете мене довше тримати в «одрі недуги», так я попаду в мелянхолію, в манколію, або в мехльодію, як у нас кажуть, — отщо!»

Німець не знав, чи поважно приймати ті погрози, чи сміятися з них. До гетьманських жартів привик. Гетьман не раз як стане по латинськи жартувати, то хоч кладися від сміху. Які він латинські терміни вміє підбирати, які дотепні дефініції творить. Але з Мотрею він не знав, як йому бути. Привик до гарно образованих панночок, котрі в розмові з чужим чоловіком поза «так» і «ні» далеко не виходили, а тая українська Німфа прямо грається ним, як куклою з вертепу.

«Ну, пане Німець, щож ви скажете на те, коли я в мелянхолію попаду?» — питала його.

Лікар глянув на ту безпримірну красоту, пригадав собі що найкращі Мадонни і Венери і сумно зіхаючи відповів:

«Невозможно, ваша милосте, невозможно, щоб панночка такого високого ума й такої жизнерадісної психическої комплексії попадала в таку погану хоробу».

«А що, не казала я: психическої комплекції, Німець, Німець і годі! Так послухайте тоді, що я вам скажу. Позвольте мені встати на пробу. В дворі тепло. Можете казати натопити в печях, скільки вам завгодно, не перестуджуся. А як побачу, що не маю ще сил, так сама положуся знову. Добре? Згода, ну кажіть, чи згода?»

Лікар взяв її за руку і слухав ударів живчика, потім ухо до грудий приклав. (Ухо почервоніло, як грань.)

«Нині — ні», — сказав рішучо.

«А колиж?»

«Може за два-три дні».

«Жорстокий народ тії Німці. Хай буде завтра. Добре? Завтра спрібую встати».

Торг у торг стало на тім, що завтра після обіду Мотря на годинку встане. Але лиш на годинку.

«Добре. Спасибі вам, пане ляйбмедікус. Очень благодарная. Смачного обіду! і дай Боже, щоб ви ніколи в життю не довідалися, що таке скука».

* * *

*

Ах, як трівожно дожидала Мотря тої завтрішньої днини!

Побачить його!

Чи відминився?

Як стріне її? Може холодно й байдужно, може чемно, але політично, може це в нього була не любов, а хімера, хімерика, як медікус казав. А може за той час, як вона нездужала, гетьман порозумівся з її батьками і скаже вертати до них? Чого то не буває з людьми та ще з такими нерозгаданими, як Іван Степанович.

Мотря якраз прочитала гетьманські листи й універсали і довге гетьмановання Івана Степановича ясно зарисовувалося перед її очима. Бачила його боротьбу за булаву. Леонтій Полуботок, Михайло Галицький, Семен Троцький, повстання Петрика, — скільки витрати сил на поборення невсипущих коверз! На жаль і її

батько грав тут деяку роль. Року 1690 думний дяк Українцев секретно доручав генеральному писареві Василеві Кочубеєві доглядати за поведінням гетьмана Мазепи, а Петрик у Кизикермені розповсюджував вість, буцім-то його післав писар Кочубей, що ворогує з Мазепою і хоче скинути його з гетьманства, щоб самому гетьманом стати. Не без причини воно!

Як сумно донці чути таке про батька. І він, значиться, також належав до тих, що чинили заколот на Україні, щоби з того заколоту винести для себе булаву. Старі гріхи!

І чи не велів тепер Господь, щоб донька направила батькові провини, щоб поєднала Мазепу з Кочубеєвим родом?...

Тую гадку скріпляли останні події, її переїзд з батькового до гетьманського двора. «Мамо, чогож ти не хочеш того примирення, чого своїми загібущими руками розпалюєш ватру наново?»

Кажуть, гетьман хитрець, чоловік влєсливий і підступний. А як же йому иншим бути серед тих загальних хитрощів і підступу, серед коверз, котрі, як гадина, чайяться за кождим корчем, здовж кожної стежки? Будь він легковірний і щиресердний, так давно вгратив би не тільки булаву, але й життя. І так диво, що такий довгий шлях пройшов серед тих своїх і чужих ворогів. Колиб на чисту воду вплив, на гладку дорогу ступив, колиб воно сталося скоро, — дай йому Боже!

*

*

*

Увійшла тітка Лідія і засвітила свічки.

Мотря полюбила її. За той час, як лікар дозволив хорій розмовляти, вони познайомилися ближше. Тітка

Лідія нагадувала Марію Хведорівну, тільки була живішшою вдачі. Память мала здорову. Мотря довідалася від неї не одно про молоді літа Мазепи і про його родину. Як з книжки вичитувала, хто з ким оженився і котра за котрого віддалася. На пальцях перечеислювала дітий, при дівчатах додавала: *primo voto, secundo voto, tertio voto*, така-то а така-то.

Мотря кликала її тіткою, а вона Мотрю донеку.

«Тітусю, я завтра встаю».

«Ти? Завтра?»

«Так. Лікар мені дозволив, під вечір, на годинку, як жару не буде».

«Славити Бога, що так. Тільки ти, дитино, не вожуй, вважай на себе, бо з такої хвороби нераз сухота буває. Чула може».

«Може й чула. Але я сухоти не дістану. Я хочу жити».

«Хто з нас жити не хоче, а диви, скільки людей вмирає».

«Я молода, здорова».

«Молоді найгірше не шанують здоровля. Як молоді коні з тягарем під гору рвуть».

«Тітусю!»

«Що, дитино?»

«Я вас щось хочу спитати, але підійдіть ближше».

Лідія Петрівна підійшла до Мотриноного ліжка. Мотря обіймила її за шию: «А що робить ясновельможний?» — спитала нараз так щиро, як дитина, і тою щиростею геть розоружила тітку.

«Тю! Яка цікава. А веретена, а кужелі, а ігли не ласка, що?»

«Ні не ласка, не цікаві».

«Боже ти мій, які тепер часи настали. Дівчина відрікається того, до чого її Господь створив».

«Мене Господь не створив для веретена».

«Гадаєш, для булави?» спитала тітка Лідія і вони обі розсміялися в голос. Довго не могли заспокоїтися. Одна другій долоцею затулювала губи, і сміялися ще гірше.

«Ну вже досить, вже досить, а то ще гетьман почує і прийде», — сказала тітка.

«Овва, нехай приходить, не страшний», — відповіла Мотря.

«А як що я розкажу йому, чого це ти сміялась».

«А ти ні?»

«Ну, тихо, ша!» І вони хвилину вдавали поважних, щоби сміятися наново.

Мотря вертала до здоров'я, тішилася життям. Здавалося їй, що поборола не одну хворобу, а дві, і що тепер не має вже чого боятись. Що гіршого може статися, від того, що вже було? Батьки заслали її до монастиря, а вона втікла до гетьманової палати... Чи плакати, чи сміятися?

ЧИ МЕНІ СНИТЬСЯ, ЧИ МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ.

Сніг перестав падати, брав мороз. Мурувало вікна. Долішні шибки геть укрилися квітками, крізь горішні видно було небо.

Мотря післала до неба свій привіт.

Любила простір і рвалася до нього, а тут мало що не цілий місяць пролежала в постелі.

Скоро вбиралася в плахту і в корсетку, і завязувала пояс.

Ах, як ті руки дріжать! І стояти так якось важко. Сіла біля зеркала, щоб до ладу довести волосся. Не могла, сил бракувало. Як-будь сплела свою довгу косу і на плечі пустила.

Тітки Лідії не кликала. Її мабуть і не було в дворі, вибиралася до сповіди. Певно поїхала ще вранці, бо весь день не заходила до неї. В дворі тихо. Челядь привикла тихо по покоях ходити. Ах, як наскучила тая тишина Мотрі! Не сотворена вона до монастирського життя. А тут хто зна, чи не доведеться і в монастирі жити?

Відганяла від себе чорні думки. Хотілося соловеїв слухати, не ворон. Соловеї в зимі не співають, а до весни далеко.

Радість мішалася зі смутком. Здоровля поборювало недугу, але й недуга не зрікалася так легко своїх прав. Мотря чула її в тілі і в душі. В тілі, бо бракувало сил, в душі, бо радості трівкої не було. Хвилювалася. Прібувала ходити по хаті, — важко. Що кілька кроків мусіла спочивати. Видно, Німець знає своє діло, видно, ще не пора вставати.

Але годинку можна побути на ногах, лиш годинку...

І Мотря відчинила двері до тітчиної кімнати. Тихо і пусто. Тільки пташки скакали у клітці. Відчинила ще одні двері і там не було нікого. Перейшла ще одну велику світлицю і мало серед неї не впала. На силу доволіклася до якогось крісла.

«Алеж підтяло мене!»

Голова крутилася, стіни сунулися злегка. Закрила очі руками і сиділа так добру хвилину, стараючися не думати про ніщо. Відпочивала.

Нараз почула різкі мужеські кроки.

Змінялася варта біля гетьманських покоїв.

Значиться, за цими дверми гетьман, це його кабінет, там він найраднійше перебуває.

Мотря злегка застукала в двері.

«Увійдіть!»

Не відчиняла. Сіла на кріслі біля дверей, бо боялася, що впаде.

«Увійдіть! Хто там?» — почула голос Івана Степановича.

Не відповідала. Колиб до спальні не було так далеко, вернула би туди...

Запізно.

Гетьман встав, пройшов від стола до дверей і поставив руку на клямку.

Мотря піднялася з крісла.

«Чи мені сниться, чи мені здається, що ясне соненько крізь хмари сміється», — говорив, врадуваний появою несподіваної гості.

«А ні тобі сниться, ні тобі здається, з туги за тобою серце в груді бється», — відповіла на силу, чуючи, що ноги вгинаються під нею і що земля западається в глиб.

Гетьман підтримав її і більше заніс, ніж запровадив до високого фотелю біля свого стола в кабінеті.

Чула, як цілував її зимні руки і як до уст підносив хрусталеву чарку з вином, розпущеним водою.

Тривала між сном і явою, між буттям і небуттям, ніби повисла над землею не доторкаючися її ногами.

Цей стан був такий томлячий, але разом із тим такий любий, і незвичайний, що не хотіла вергати з нього до свідомости, лиш рада була перейти прямо в невідоме, забуваючи про все, а забираючи з собою лиш цей один момент, як найдоросший спомин з цього світа...

Хтось перейшов сіньми, задзвонили перед ґанком дзвінки, чи не тітка Лідія вернула?

І Мотря відчинила повіки.

Гетьман біля крісла стояв і тривожно дивився на неї, він, що ніколи не зраджував тривоги.

Усміхнулася, ніби дякуючи за спочуття.

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій...»

І знову більше заніс, ніж відпровадив Мотрю до її світлиці.

ЧИ ДОСПІВАНА ПІСНЯ?

На другий день Кочубей до Бахмача приїхав, щоб гетьманові побажати свят.

Гетьман не хотів сего року святкувати в Батурині Різдва. В столиці надто шумно тоді буває. Генеральні старшини, урядовці, духовники, а то й недалекі полковники та сотники, спішать до гетьмана з привітом. А йому хотілося спокою, наскучило фарисейство людське.

Кочубей привіз дичину й рибу, бо вони з гетьманом по старій звичці обдаровувалися при таких нагодах. Ті дари матеріальної вартости для них не мали, і моральної також ні, були прямо звичайною формою, котрої не хотілося нехтувати.

«Я, тобі, Іване Степановичу», — гуготів басом Кочубей, — «привіз, як то кажуть, чим хата богата. Не погордуй, будь ласка. Нарочно для тебе в ліси на лови їздив».

«Спасибі, Василю Леонтієвичу. Будь певний, що якою рукою ти даєш, такою я приймаю», — відповів гетьман. «Жаль тільки, що трудився для мене, сам звірину стріляв, а може й рибу ловив».

«Звірину, то так, а рибу мої люди тягнули, я до того не охотник».

«Апостольське ремесло ловити рибу, лиш тільки не в каламутній воді. Але нам до апостолів далеко; ми люди грішні».

«Мечем промишляємо».

«Хто мечем воює, той від меча гине, який би цей меч і не був».

Хвилину перекидалися словами, бо не могли пасти на властиву тему.

Мазепа, як господар, мусів уважати, щоб не зражити гостя, Кочубеєві нечиста совість не давала щиро говорити.

«А як мається твоя дружина?» — спитав нараз гетьман.

«Спасибі, здорова», — відповів Кочубей і махнув рукою, припиняючи дальшу розмову. «Е-ет!» А по хвилині спитав: «А Мотря?»

«Нічого», — відповів гетьман, — «поправляється, хай буде Всевишньому дяка! Яж тобі доносив про її здоровля».

«Так. Дякую тобі, Іване Степановичу», — і простягнув до гетьмана руку. Гетьман обіймив його.

«Чую, недобре було з нею».

«Навіть дуже».

«А можна побачитися?»

«Будь ласка. Як же, щоб батькові не вільно було бачитися з донькою».

Гетьман провів Кочубея до Мотриних дверей і вернув.

Кочубей увійшов.

Перестрашився, побачивши Мотрю блідою і виснаженою.

«Донечко моя, безталанна», — говорив притулюючи її до себе. «Як же ти змарніла. Деж поділися твої рум'янці пишні?»

«Спитайте маму», — відповіла з жалем.

«Лишім її в спокою. Славити Бога, що зглянувся над тобою і що не покарав нас, родителів твоїх. Як же тобі тут, Мотре?»

«Нічого, панують мене, доглядають. Лідія Петрівна така добра для мене».

«Бувають добрі люди на світі».

«Бувають, тату, але рідко».

В тих словах почувався докір.

«Щож ти дальше гадаєш робити, Мотре?» — спитав несміло Кочубей.

«Що Бог дасть», — відповіла коротко. — «Але в монастир не хочу. Яка там з мене черниця? Жити хочеться мені».

«Найкраще пошукалаб собі доброго чоловіка. Гадаю, що знайти не важко. І врода є, і гараздів Бог не поскупив».

«Лишім це, тату. Судженого і конем не обідеш».

«Суджене не розгуджене», — притакнув Кочубей, а подумавши хвилину спитав: «А на свята не поїхалаб до дому? У мене сани з будою, коні скорі, дорога недалеко. Сумно мені буде стрічали Різдво без тебе. Знаєш, я сім'янин, — які мені свята без моїх дітей?»

Мотря гірко всміхнулася. Боже! Який той батько бідний, хоч пан таких маєтків. Видно, не мастки роблять чоловіка щасливим, а характер.

«Як же буде, дитино?» — настоював Кочубей на своєму.

Мотря заперечила головою. «Виж самі бачите, тату, яка я до їзди. Мене що лиш завернули з далекої дороги, — не знаю, чи дякувати їм за те, чи ні».

«А я тишився, що привезу тебе, Мотре», — з жалем відповів Кочубей.

Мотря подивилася на нього довго-довго. Батько не здержав погляду доньки. Відвернувся від неї і встав. «Так воно, так!» — і зробив рукою питьомий собі рух, в котрім був і гнів, і зневажлива байдужність до цілого світа. «Е-ет!»

«Хочете йти?» — спитала Мотря.

Не відповів. Чимало хотілося казати, про себе, про Любов Хведорівну і про неї, про Мотрю. Хотілось батькові розкрити свою душу перед коханою донькою. Висповідатися перед нею. Розмова з жінкою кінчалася все одним і тим самим, помстою на Мазепі, а Кочубеві хотілося не помсти, а примирення, щирого і тривкого, хоч на склоні літ. Доки йому коверзувати, доки вести боротьбу за тую блискучу, а важку булаву, котрої він може й не годен був би носити? Знав, що те саме, що тепер робить Любов Хведорівна з Мазепою, робив би Полуботок, Апостол, Орлик, може й Войнаровський та другі з ним, з Василем Кочубезм, колиб гетьманства добився. Пощо йому того? Спокою хотів, так Любов Хведорівна не давала спокою. Рад був пожалуватися донці, сказати їй, що він на дорозі до її щастя не стоїть, що прощає її з Рождеством Христовим цей нерозважний крок, який вона втікаючи до Бахмача зробила, усе-усе хотів сказати Кочубей, але глянув на хору доньку і тільки ще раз рукою махнув: «е-ет!»

«Тату, ви щось скриваєте передімною», — сказала Мотря вгадуючи батькові думки.

«Я? Скриваю? Щож такого скривав би я перед тобою, Мотре?»

«Не знаю що, але не хочете казати. Говорить, тату». Кочубей захитався.

«Ні, Мотре, ні. Нічого я перед тобою не скриваю. Тобі відомо все. І про мене, і про маму, і про гетьмана. А все инше, гадаю, не цікаве тобі. Для тебе наші маєткові діла байдужні. І для мене вони не важні. Що там десять волів, або коний менше, чи більше, — пустяки, щоб щастя було».

«Щоб щастя було», — повторила Мотря. «Так воно, так... Але, невжеж ми знаємо, де воно, те щастя? Гониш за ним, як за марою, доженеш і — не те, не те воно, що чоловік гадав. Химерна річ щастя».

«Чи не за такою химерою і ти отсе ганяєш, Мотре?» — спитав, зітхаючи генеральний суддя. «Погадай, спитайся свого серця, порадься розуму, щоб не жалувала опісля».

«Ні, тату. Не за химерою я ганяюся й жалувати ніколи не буду».

«Люди не святі. Не довіряй нікому всеціло, щоб не завелась. Гірко потім».

«Сама випю чашу гіркої. Нікому й не пожалуюся, який у ній смак. Не бійтесь, тату».

«А всеж таки боюся, бо я, дитино, щастя тобі бажаю, того щастя, якого сам не маю, мабуть тому, що за багато гріхів на свою совість набрав. Батьки бачать щастя дітей у тому, чого сами не мали. Я, Мотре, не мав спокою».

«І я його не маю, тату».

Короткий зимовий день до заходу клонився. Сонце визом зазірало в кімнату, зимове, бліде, ніби немічне сонце, подібне до хорого обличчя Мотрі.

Лиш квітки на шибках вікон чимраз то буйніш процвітали.

Кочубей задивився на них, наче з роду таких гарних не бачив.

Нараз рукою махнув, «ет», і подався у гетьманові покої.

Мотря головою до подушок припала.

«Як же там Мотря Василівна?» спитав гетьман, побачивши на порозі свого кабінету сутоловату стать Кочубея.

«Нічого. Поправляється».

«А не нарікала, що занедбуємо її?»

«Невжеж вона така невдячлива з роду? Я й не знаю, як тобі дякувати, Іване Степановичу, за твою дбайливість для моєї доньки. Приспорила вона тобі чимало турботи. От дівочі примхи».

Гетьман поклепав Кочубея по плечу. «Добрі мені примхи, Василю! Всякому життя миле і всякому до рога воля. Боронити її, це закон природи».

«Ну, так, певно, — догадуюся, до чого це ти кажеш. Алеж Мотрі ніхто не неволив».

«А монастир?»

«Не побулаб там довго. Я, як люблячий батько, до був би був її при першій нагоді».

«Знаємо тії перші нагоди! Не одну дівчину послали в монастир на той час і там вона й закостеніла».

«Бувало й таке, не перечу. Але втікати, та ще до самого гетьмана, ні, це вже надто сміливо. Негарно зробила Мотря».

«На мою гадку другого виходу вона не мала. Тому-то й відповідальність за цілу отсю пригоду паде не на неї, а на когось другого».

«І цей другий не без вини, то правда. А всеж таки святилися ті часи, коли дівчата слухали своїх родителів».

«Віддавалися, за кого їм казали, правда? Не бачили навіть чоловіка, з котрим мали на віки свою долю звязати і йшли під вінець. А потім тужили, вянули, і каралися ціле своє життя. І ти жалуєш за тим? На мою гадку було це насильство, котрому мусить раз прийти кінець».

«Говориш, бо сам доньки не маєш».

«Можливо. Але гадаю собі, що я своїй дитині не завязував би світа. Кого любиш за того й віддавайся. Серця не уймеш... Але що це ми почали таку поважну балачку. Попідвечіркуємо, що Бог післав. Ходім!»

За столом Мазепа ніби відминився. Розпитувався про всілякі справи і про всяких людей і жартував. Його дотепи були такі веселі, що Кочубей забув про своє лихо та сміявся, як на весіллію.

«Ти в того Искру», — казав гетьман, — «закохався, як чорт у суху грушку. Хто наймудрійший? Искра. Хто найхоробрійший? Искра. Хто найвірнійший? Искра. Искра, Искра, Искра! Уважай, щоб тая искра не попекла тебе»...

Пригадували собі давні часи, як вони сварилися і як мирилися.

«Хитрець ти, Василю», — наживував Кочубеві гетьман, — «ой, хитрець!»

«Але й тобі, Іване Степановичу, Бог хитрости не пожалував».

Згадуючи тії хитроці сміялися.

«За твоїми вигадками, Іване Степановичу, можна кишки порвати, мертвий, здається, зареготав би».

«Краще жартувати, аніж хорувати, — затям собі тее, Василю».

«Тільки мого сміху, що з тобою».

«Так бувай частійше зо мною, то більше й посмієшся і хорувати не будеш».

«Радаб душа до раю...»

«Так Любов не пускає, правда?»

Кочубей нараз споважнів. Навіть їхати збирався, мабуть пригадав собі Любов Хведорівну.

Але гетьман не пускав.

«Ніч, небезпечна річ».

«До хати треба».

«Або в мене не хата?»

«В тебе не хата, а палата».

«І в палатах люди живуть. Якось переночуєш».

Надійшов Войнаровський і в трійку сіли до карт. Гетьман не любив грати, зробив це ради гостя, котрий був охотник до гри, а не грав часто, бо Любов Хведорівна гризла його за те.

За картами гетьман розказував цікаві й забавні пригоди зі своїх молодих літ, коли ще за границею бував. Мав їх чимало. Все щось нового пригадував собі і навіть Войнаровському, котрий майже не відступав свого дядька, не доводилося двічі того самого до-тепу почути.

Кочубей вигравав і був у доброму настрою. Не можна сказати, щоб він був скупий, але не любив програвати, гнівався на карту.

Розбалакалися і не чулися, як прийшла пора на вечерю.

Встали.

«Кажіть собі, що хочете», — почав гетьман, — «а нема то як життя чесного та богобоязливого дідича-гречкосія. Ні політика його не турбує, ні війна, худібка йому і молоко, і масло, і мясо дає, земля хліб святий родить, вода рибку плекає, бжола мід носить, а в нього тільки й жури, щоб це добро не марнувалося, щоб люди як найбільше маєтку для нього приробили. Святилося таке життя. А прийде похід, нашого богобоязливого нема, — нездужає, половину тіла відняло. Пощо кров людську проливати...?»

Мені грішному мало коли довелось засмакувати такого боговподобного життя. Все якісь війни, походи, одним словом — грішиш. Дійсно, я вже й забув, коли так безтурботно провів вечір, як нині. Правда, Андрію?»

«Давно ваша милість не були такі веселі», — відповів Войнаровський.

«Але знаєте», — запримітив нараз гетьман, — «тут нині одного нам бракує, вгадайте чого?»

Не вгадали.

«Жінки, — без жінки, як без сонця в хаті, сумно яюсь».

«І без жінки зле, і з жінкою не добре», — рішив Кочубей. «Чоловікові все забагається того, чого не має».

Сміялися всі три. Кочубей тому, бо гадав, що йому дотеп вдався, гетьман з Войнаровським, бо дивилися на нього і пригадували собі Любов Хведорівну. Як би вона се чула, далаб йому!

«Велика з жінкою вигода», — продовжав Кочубей, — «але буває часом і не вигідно».

Гетьман з Войнаровським сміялися ще гірше.

«Колиб я вдруге на світ народився, їй Богу, парубком до сивого волосся ходив би».

«Колиб знаття, де впадеш, то й соломи підстелив би, правда?» жартував з Кочубея гетьман.

«Ет», відповів Кочубей і махнув рукою, висловлюючи таким чином свою зневажливу байдужність до жіночого питання.

За вечерею дальше балакали про жінок. Гетьман розказував про любовні пригоди міністра Шаммілярда, про французький королівський двір і про знавця душ людських зокрема жіночих, Люї дік де Ст. Сімона, про котрого говорять, що він списує свої спомини та що ними колись здивує світ, бо в тім молодім чоловіці єднаються даровання історика з хистом поета.

«Гадаю», — завважив Войнаровський, — «що справжній історик все таки до якоїсь міри мусить бути поетом, щоб відтворити давноминуле життя. Инакше він тільки зводить до купи те, що дають історичні документи. Для мене найцікавіші люди, — які вони були колись, чи такі, як ми, чи інші».

«Безперечно, чоловік, це найцікавіше питання і на його історія звичайно безпосередно не відповідає, бо вона занята питаннями більше загальної натури, політикою, дипломатією, війнами і т. д. Навіть з Таціта можна побачити, як старинні жили, а не як вони життя відчували, як тішилися і терпіли. Боюся», — говорив поважніючи гетьман, — «що й про нас будуть колись по верху судити, не вникаючи в наші душі, в наші характери, з котрих, як з джерела вода, випливають наші вчинки».

«Люди, що виступають на публичну арену, пануючі, вожди, тощо являються перед загалом в горностаях, панцирах, у мантіях, зі скиптрами, булавами, патерицями і за тими додатками їхньої влади, їхнього

суспільного значіння, губиться саме найцікавіше — людина. Не все чоловіка можна судити по його вчинкам, бо не раз чоловік робить не одно проти своєї волі, повинуючися законам, традиції, силі моменту і т. д.», — говорив Войнарівський.

«Добре кажеш», — завважив гетьман, — «не раз чоловік робить не те, що хоче, а що мусить. І чим його становище висше, тим більша тая трагедія. В історії читач сам мусить дошукуватися людей, а це діло не легке. До душі добираються поети, від Гомера починаючи, крізь трагіків грецьких до Шекспіра, від Сервантеса до Молієра. Отож, як кажу, Люї дік де Сен-Сімон має дар єднати одно з другим, себ-то малювати людей в їх пурпурах і горностаях і розбирати їх прямо до сорочки. Сам дворак, для котрого король, то сонце, сам ніби й жити не годен без двірських форм і церемоніялу, а послухай, як він про те життя говорить, як він тих людей розбирає до нитки, аж дивно. А найдивніше, що цей чоловік, він о три роки від нашого Орлика молодший, уродився, коли його батькові було літ поверх 70!»

«Невжеж?» здивовано спитався Войнарівський.

«Не може бути!» — аж крикнув Кочубей, вдивляючися в гетьмана.

Гетьман розсміявся. «Так мої панове, так, Клявдові дік де Сен-Сімон було літ 71, як одної зимової ночі його друга жінка Шарльот дель Обеспін привела йому на світ отсего Люї де Сен-Сімон, про котрого говорю».

«І він здоровий, сповна розуму, подібний до людей?» питався Кочубей.

«Ще й який! Гарний і здоровий, і дотепний, навіть хоробрій офіцер».

«Дивно, і неправдоподібно».

«Чому ж то?»

«А тому, що й народ насміхається з пізніх дітей;
,любо моя від старої мами', говорять».

«Від мами, але не від батька».

«То значиться...»

«Значиться, Василю Леонтієвичу, що наша пісня
ще не відспівана», сказав гетьман, клепаючи Кочубея
по рамени, і всі три розсміялися.

«Моя вже, а твоя — не знаю», відповів по хвилині
Кочубей і махнув рукою. не знаючи, що дальше ка-
зати. «Ет!»

ПОЧУВ ПРАВДУ.

По вечері гетьман відпровадив свого гостя до спальні.

Була це одна з бічних кімнат, з одними тільки дверми і з одним вікном. Стіни грубі, ліжко всунене в стіну, магоневе, з позолоченими прикрасами, без занавіс. Не зимно було й не горячо, саме в міру, щоб добре спати.

Кочубей, увійшовши до спальні, перехрестився до ікони, кинув оком на гарно вистелене ліжко і підійшов до вікна. Спрібував рукою, чи добре зачинене, й подивився, чи є віконниці при ньому.

«Що це ти, Василю Леонтівичу, злодіїв боїшся?» — спитав гетьман.

«Не боюся», — відповів Кочубей, — «з привички гляджу».

«Як то з привички?»

«А ще з тих часів, як не було в мене тільки служби й варті, що тепер, а часи були непевні. Бувало, заки положуся спати, заглядаю в кождий кут, і під кожде ліжко, навіть до скринь. Мене здавна за богача мали, а чого то поганий чоловік не зробить, щоб добути цей марний гріш. У мого дядька було раз таке».

Вони посідали на великій канапі і Кочубей став оповідати:

«Приходить раз під вечір якийсь Серб, чи Мадяр, чи якась біда, подорожний, і двигає на плечах такий здоровий ящик, аж під ним присідає. ,Будь ласка, милостивий пане', — каже до дядька, — ,дозволь оцю штуку зложити в вас на ніч. Я з нею до города йду, сукна всілякого рода маю, як що зволите, то вранці покажу, може купите що, бо тепер уже темніється, не видно. Сам я у корчмі заночую, а там для такої дорогої речі не досить безпечно'. Дядько мій був собі, от козак, ні бідний, ні багатий і жив собі простенько. ,Гаразд, каже, поклади твій ящик, чоловіче добрий, тут у світлиці. Йому там безпечно буде'. Поклав, побажав доброї ночі і пішов. Але по вечері вертає дядьків син з собакою з ліса. Собака запримітила цей ящик, обнюхала, і як не зачне прискакувати до нього, як не стане лаяти, гаркати, вити, аж землю під собою дере. Всі в сміх, — тю, тю, дурний Гривко! А пес дальше своє. Вигнали його, він ще під вікном гарчить і до вікна дереться. ,Е, каже мій дядько, тут щось не тє. Це не дурний пес'. Покликали коваля, розбили ящик і, гадавш, сукно знайшли, — еге! Чоловік сидів з такою ножакою, о! Мабуть умовилися, що серед ночі цей, що в ящику, вийде з нього і відчинить двері, а там, не треба й казати, що робилиб... Я ще тоді хлопцем був, але з тої пори не вірю нікому, особливо, як спати кладуся».

«І добре робиш. Добрий хазяїн усього сам пильнує, а злий з усім на челядь здається. Наші люди хочуть, як шляхтичі польські, весь тягар життя на своїх підданих накладати, собі зоставляючи тільки функції природні й те задовілля, яке з них випливає. Гадають, що

на тому ґрунтується щастя. А з такого життя чоловік ледаще і попадає у скуку. Недаром же й кажуть, загорюй снажно, тай і їдз смашно'. Чоловікові найкраще для його серця і для здоровля те, що він сам собі здобуде».

«Ти, Іване Степановичу, мабуть того і тримаєшся. Дивуюся, що тобі хочеться самому всякими і публичними, і приватними ділами турбуватися».

«Добреб я вийшов, колиб на других здався. Треба, бачиш, щоб хазяїна і собака знала. Добрий хазяїн ізбере, а поганий розгребе. Без хазяїна, кажуть, і двір плаче, а мій двір, це — цілий край».

«Та воно так. А я все таки дивуюся не тільки твому розумові, але й твоїй пильности та роботячости».

«Розум Бог дає, а пильність сам чоловік мусить придбати. Очам страшно, а руки зроблять!»

«І веселости тобі не бракує, все вмєш щось таке доповісти, що чоловікові відраднійше стане».

«Таку вдачу Бог мені дав».

«Молодець ти, Іване Степановичу, їй Богу, молодець».

«Тому ще й жінки не зрікаюся», — відповів усміхаючись гетьман.

Вони збиралися скоро йти спати та забули про цей добрий намір. Розбалакалися. Кочубей не виговорився перед донькою, рад був виговоритися хоч трохи перед гетьманом. Надто вже багато накипіло в його душі. Почував себе великим грішником, а заразом людиною безталанною, котрій годиться усі гріхи простити.

«Кажеш, Іване Степановичу, що ти ще й жінки не зрікаєшся. Га, щож, — женися, хай тобі Бог помагає, погуляємо на твоєму весіллі».

Мазепа поклав йому руку на коліно і вдивляючися в очі говорив, ніби з жалем: «Женився би, так вороги не дають. Завидують щастя, кажуть, досить з тебе булави, а дівчину не лови, другому остав».

Слова ці були вимовлені так щиро і просто, що ними зворушився Кочубей. «Іване», — сказав, — «товаришу мій і добродію! Коли це ти до мене пещ, так їй Богу, гріх береш на совість. Не хочу я щастю твоєму стояти на дорозі і не хочу, як ти сказав, завязувати світа своїй донці».

Він поправився на канапі і відкашельнув. Видно, не легко було говорити.

«Що правда, є деякі перешкоди і ти не сердься на мене, коли я тобі їх нагадую та ще в твоїй гостинній хаті. Правди не затаю».

«Якіж вони?»

«Ще питаєш? А твій вік і те, що ти хрестний батько Мотрі. Алеж, славити Бога, ти не одного молодця заженеш у козячий ріг, а про друге діло хай турбується церква, а не ми. Дозволить митрополит, чи хто там, значиться, можна і годі. Довго я над тим думав і додумався до того, що тобі кажу, так мені Бог».

Гетьман не спускав ока зі свого товариша. Знав його, як самого себе. Відчував, коли він щиро говорить, а коли нещиро. Тепер Кочубей не брехав. Знається, він до того невдалого нападу на Бахмач не мішався, може навіть не чув про нього. Те, що один з полонених зізнав, осталося тайною, а сама сутичка з гільтаями, котрих виполошено з ліса і розгромлено, то була така звичайна річ, що нема чим і дивуватися. Гетьман надумувався хвилину, що йому робити, чи подякувати Кочубеєві за його шире слово, побажати доброї ночі і йти, чи може, користуючися щасливою

нагодою, отсею, як здавалося, доброю і невідступною розмовою, виявити йому правду і пустити діло на чисту воду. Знав, що Кочубеєві прикро буде почути тую правду, але розумів, що колись тую прикрість треба буде йому зробити, а нині може краще, як коли... Отже! — і гетьман взяв Кочубея за руку.

«Дякую тобі, товаришу, за твоє добре слово. З того, що ти сказав, догадуватися можна, що не противишся моему подружжю з Мотрею Василівною. Це для мене річ важна, бо не гадай собі, що я на старі літа захотів молодого женихання. Бороди мене Боже! В мене намір поважний, навіть дуже поважний, бо не слід гетьманові Іванові Мазепі грати роллю смішного коханця. Я не молодець, але серце в мене горяче, по щирости тобі кажу, я Мотрю люблю, вона мені теж призначалася в любови, гадаю, нещастя з нашого кохання не буде».

Кочубей понурив голову і слухав. Він уже освоївся з гадкою, що годі довше противитися гетьманові і Мотрі. Хочуть, — хай їх Бог благословить. Треба раз і Любов Хведорівну приборкати, бо так далі не може бути. З Мазепою не виграєш справи. Він ще ніколи не програв. До того чи не краще мати зятем гетьмана, ніж якогось там молодого чоловіка, котрий хто зна, чи й полковницького пірнача доскочить. Тому то Кочубей щире притакнув словам Мазепи.

«І мені здається, що з вашого кохання ніякого лиха не буде», — сказав.

«І ще одно», — почав тоді гетьман. — «Не забувай, що багато лиха буває на нашій Україні, коли гетьман не оставить сина і то гідного сина, не такого, як Юрась. Може мені Бог не відмовить тої потіхи, а не маю ніякої причини боятися, щоб син Івана Мазепи і Мотрі Кочу-

беївни був ледащо. Така розумна мати виховає його на гарного наслідника Івана Мазепи, хоч би я скорше очі замкнув. Отсе і є тая причина, котра дає мені сміливість жадати в тебе доньки не тільки як жінки для Івана Степановича, але також як дружини для гетьмана Івана Мазепи, котрий про те тільки і дбає, щоби свій край вивести з хаосу на широкий і певний шлях і щоб йому раз забезпечити будучність. Щож ти на це?»

«Знаєш, Іване Степановичу, коли маю тобі правду сказати, то я про те й не думав. Мені здавалося, що ти свого небожа, Войнаровського, рад бачити своїм наслідником на гетьманстві».

«Ближша сорочка, як кожух, і ближший син, як небіж, хоч би й такий любий мойому серцю, як Андрій».

«Це правда і я тебе аж тепер добре розумію».

«Не розуміють мене люди, мій ти товаришу, і мабуть не скоро зрозуміють. Їм і мої багатства, і моє значіння, і навіть церкви, котрі я для Божої слави побудував, сіллю в оці. Чи ти чув, що отсе за несподіванку готовили вони для мене?»

«Герцогство?»

«Що герцогство, це стара дурниця, — хотіли напасти на Бахмач!»

«Напасти? На Бахмач? На гетьманський двір? Ні, чогось такого я навіть подумати не смів. Всяке в нас бувало, а про таке не чув».

Мазепа бачив в очах Кочубея не тільки велике здивовання, але й гнів. Як же така зневага! Як стануть нападати на гетьмана, то щож тоді за безпека буде для генеральних старшин.

«Ні, Іване Степановичу, це мабуть тобі хтось таку байку сказав, щоб підобритися».

«Хтось, а чи знаєш ти хто?»

«Хто такий?»

«Чуйкевич».

Кочубей ухам своїм не вірив.

«Чуйкевич? Ні, цей брехати не вмів. Це чоловік правдивий. Кажі, як воно було?»

«Нема що багато розказувати. Чуйкевичеві прийшло на гадку перешукати ліс, отой, знаєш, з озером, праворуч як їхати з Бахмача в Батурич, ну і витривив банду, яка готовилася до нічного нападу на мій двір».

«Ні, се така дивасія, що я нині і не всну», — аж хрестився перестрашений Кочубей.

«І подумай Василю», — говорив дальше гетьман, — «що з того могло вийти. Не тільки сором, — і ще який! — і не тільки пролив крові, бо мої сердюки не дармувалиб, а Петранівський на те тільки й чекає, але що могло статися з Мотрею? Вона тоді тяжко недужа лежала, могла переплатити здоровлям».

«Життям», — поправив Кочубей.

«Отже бачиш, а подумати, що вони хотіли викрасти Мотрею».

Кочубей руками вхопився за голову. «Що ти кажеш, Іване Степановичу», — питався, не довіряючи собі.

«Те, що чуєш», — відповів гетьман. — «Але ти не бентежся. Дякувати Богу, небезпеки нема. У мене кріпка сторожа».

Кочубей не міг заспокоїтися. «Боже мій, Боже!» повторяв ходячи по кімнаті.

Гетьман ще раз захитався, чи розкрити перед ним цілу тую погану справу, чи замовчати. І ще раз рішився, що колись сказати треба і що нині краще, ніж коли.

«Та на тім, бачиш, не кінець. Заспокійся і послухай решти. Не говорю, щоб сердити тебе, а тому, що

мусиш усю правду почути. Тих гільтаїв насилала на мій двір Любов Хведорівна».

Кочубей вліпив у гетьмана очі, великі, блудні, безмовні, закліпав повіками, замахав руками, і як довгий повалився на землю.

Гетьман розпинав на нім жупан, сорочку, розв'язав пояс і чутив водою.

«Андрію!» — гукнув крізь двері і разом з Войнаровським поклали безпритомного Кочубея на ліжко.

Гетьман лишився при нім, Войнаровський побіг по медика.

«Тільки вважай, щоб не стрівожити Мотрі. Її того знати не треба».

* * *

*

Медик довго порався, заки Кочубея до пам'яті привів.

«Gott sei Dank», — говорив, згинаючися перед гетьманом. «Тяжкий припадок, дуже тяжкий припадок. Серце і удар на мозок. Старий чоловік і не сильної «конституції», добре, що на тім скінчилося. Вапа милість можуть кластися спати, ми тут з його милостию паном Войнаровським посидимо. Вашій ясновельможности треба шанувати своє дорогоцінне здоровля».

Але гетьман не спішився слухати свого ляйбмедика. Не відступав від ліжка хорого, поки цей не заспокоївся і не вснув.

Тоді пішов.

Я, КОЧУБЕЇХА!

«Зв'язала мене доля з Кочубеями», — говорив до себе гетьман. «Де яке лихо, там і Кочубей. От і тепер. Двоє їх лежить у дворі, а ти ще тайну тримай, щоб не довідалася Мотря. Самі тайни. Га, щож? Наварив, каші, тепер їдж! Але що робити з Любовю Хведорівною? Нема що, треба повідомити її, скажу, що Василь Леонтієвич занедужав, і заспокою, що небезпеки нема та що він завтра мабуть додому верне. А завтра знов пішлю таку саму вістку і так, доки треба буде. Щоб тільки не скортіло їй відвідати хорого мужа. До доньки не приїхала, бо гнівається з нею, а до чоловіка може приїде. Що тоді робити? Як цей приїзд пояснити Мотрі?... От біда мені з Кочубеями!»

*

*

*

Але Кочубеїха не приїхала. Вона вперто трималася свого, не поступитися Мазепі і воювати з ним до самого кінця. Цей кінець вона уявляла собі не инакше, як поваленням гетьмана і засланням його десь у далеку Сибір. На його місци бачила не кого другого, а свого чоловіка, Василя Леонтієвича Кочубея, «гетьмана зъ

войскомъ ихъ царского пресвѣтного величества запорожскимъ». Чого то не гадає собі чоловік!

Любов Хведорівна немало затрівожилася вісткою про недугу Василя Леонтієвича. Він, що правда, часто западає тепер на здоровлю, а останніми часами таки дуже подався, особливо після тієї пригоди з Мотрею, бодай би її Бог того не памятав! А все таки до гетьмана поїхав здоровий і — нараз уже й вернути не може. Або схвилювався над міру, розмовляючи з гетьманом про Мотрю, або зів щось чи випив недоброго.

Отся друга гадка більше їй припала до вподоби.

А вжеж Мазепа до всього спосібний, підсипав чогось до страви, або до чарки і Василь Леонтієвич занедужав. Щоби від того вмер, — не гадала, бо Мазепа не таки дурний, щоб душегубство в своїй власній хаті чинити, але пошкодити здоровлю він може.

Любов Хведорівна не вірила тому, а все таки вмовляла в себе, що воно так, бо з такого вимислу могла бути для неї не-аби-яка вигода. Сказати тільки: доньку пірвав, а батькові трутки підсипав, чи треба більшого злочинця?

У підходячий мент може воно до решти принизити нелюбого гетьмана в старшинських кругах, а як треба, той серед народу.

Старшинські круги! І Любов Хведорівна переходила в гадках, не тільки генеральних, а й полкових старшин, пригадуючи собі, коли хто з них і якого добра, або зла зазнав від гетьмана Мазепа. Для кращої пригадки добула ящик, в котрім чоловік переховував чорновиків своїх листів до всіляких визначних людей і оригінальні листи їх до себе. Память може милити, а що написане пером, того не витягнеш волом. Любов

Хведорівна перечитувала старі листи, неначе історію свого чоловіка від незначного канцеляриста до генерального судді, і стольника його царського величества. Яка висока драбина!

«Мосцѣ пане полковнику комонный, велцѣ мосцивый мой пане! Листъ в. м. мосцивого моего пана зъ ласкавымъ одозвомъ, и гостинець два пасы ременю донесены мнѣ суть: за що покорнѣ дякую в. м. моему мосцивому пану. Вѣдомостей жадныхъ до ознаймения годныхъ на сей часть не згодилося. Кончу теды сее мое писанье, отдаючи мой найнижшій в. м. поклонъ, и затымъ застаю вашой мосци моего мосцивого пана зычливымъ слугою В. Кочубей. Зъ Батурина, генваря 27, року 1679».

До кого воно писане, до гетьмана якого, чи до царського воеводи? Де там! До комонного полковника Новицького!

Який принижений тон, яка покірливість перед звичайним пірначем! А вжеж оцей гостинець «два паси ременю», за котрий так щире дякує Новицькому Кочубей, ні, це нині щось прямо неподібного до правди! Смішно тай годі.

«Мости-пане Кочубей, вельце мнѣ зычливый пріятелю и куме! Вѣдомость отъ вашей милости мостипане присланая о смерти вельможного его милости пана Симеона гетьманича, полковника Стародубовского, полная жалю и фрасунковъ, не листовныхъ пріятельскихъ отвѣтовъ, але великого по мнѣ вытягасть плачу... рачъ доложити яснѣвельможному добродѣви, абы-мъ и я при похоронѣ на назначеное мѣсце моглъ быти притомнымъ, и просити покорнѣ мнѣ панского его на тое позволения. Затымъ милостивой ласцѣ и пріязни вашей

мости мого милостивого пана себе полїцаю. Зь Переясловля, Іюня 12 дня, року 1685...»

Хтож це до Василя Кочубея пише, хорунжий який, чи сотник охочекомонної сотні? Де там! «Зычливый всего добра прїятель и повольный до услугъ, Леонтій Полуботокъ, полковникъ войска ихъ царского пре-свѣтлого величества Запорозского Переясловскій».

Ось яка ріжниця! Земля і небо!

І всього за 5 літ така переміна! А нині? Куди там нині до минулого! Нині Василь Кочубей перзона, перша по гетьмані. По гетьмані!? І доки йому давати себе затемнювати тій гетьманській фігурі. Пора наперед, пора!

Любов Хведорівна турбувалася невдалим нападом на Бахмач. Усе було приготоване так гарно, здається, і не мож краще, і не вдалося.

Мотрю мали привести не додому, а переховати у якомусь певному місці, сповіщаючи Кочубеїв, що вона є і буде віддана за викупом. В такий спосіб мали бути затерті сліди, котрими Любов Хведорівна походила. Прямо харцизи на свою руку напад зробили, сподіваючись доброго окупу і годі. А рівночасно з Мазепи була би зірвана личина. Весь світ довідавсьяб, що він спосібний навіть доньку від родителів пірвати та ще від яких! Від Кочубеїв.

Любов Хведорівна пригадувала собі цілу історію з Мотрею, від приїзду гетьмана, аж до нині і лиха була на себе, що сама не відвезла доньки в монастир, а післала отсі дві мацапури, що навіть такого марного діла не припильнували. За те й посидять собі в монастирі, не менше як до Великодня, нехай попостять трохи, будуть їм краще Кочубееві хліби смагувати.

Не треба було, — міркувала собі Любов Хведорівна, — робити ніякої тайни, а явно-славно в днину відвести доньку в монастир. Не булоб такого припадку. Бо невжеж це сором? Чи одну панночку з найкращих родин у черниці віддавали. І зацні матрони ішли туди. Перша гетьманова мати. Кажуть про неї, що вона чарівниця, навіть до царя такі вісти доходили, а всеж таки ігуменя, хоч син гетьман. Могла й Мотря Кочубейвна ігуменею стати. Всьому лиху винен Василь. Він настоював на тому, щоб потаймиру ціле діло робити, а Любов Хведорівна притакнула лиш тому, щоб гетьман не довідався, де Мотря, і не добув її. А тепер, гляди, вона таки в нього. «Але», — сказала собі Любов Хведорівна, — «не дочекає він, щоб я за нього доньку віддала, гори порушу, а на своїм поставлю!»

Її міркування перервав приїзд коршмарки. Кочубейха кликала її. Вірна дорадниця й помічниця приїхала позиченим берліном в новій шубі, з великим ковніром, щоб її не пізнали, бо й сама те гаразд розуміла, що не гарно Кочубейсі з коршмаркою в потайні діла заходити.

Замкнулися в окремій кімнатці і перешіптувалися.

«Не добре ви діло підготовили», — нарікала Кочубейха, — «а я вас так дуже просила, щоб як будь не починати, бо діло велике й важне».

«Підготувала я його як своє власне, та лихий Чуйкевича наслав. Недаром його Чуйком прозивають. Чує, як трава росте. Деж кому до голови могло прийти, щоби він, ні з того, ні з сього, такий ліс, куди зимою хіба яка собака за зайцем забіжить, перешукувати взявся».

«Пропало. А тепер уважайте, щоб не викрилося, що я про це знала. Я собі того не бажаю».

«Я про те з ніким не балакала, лиш з отаманом, а то чоловік певний, і він, як чую, втік, і не зловили його».

«То гаразд. Усе можна, але зосторожна!» навчала Любов Хведорівна шинкарку.

«Ваша милість не потрібують мені того казати, вірнійшої і розсудливішої помічниці та довірниці, як я, ваша милість і зі свічкою не знайдуть».

«Не сумніваюся і даром того не хочу».

«Я не для нагороди вашій милости служу, а з великої зичливости і вдячності за все добро, якого я від ясповельможних панів зазнала. Але щож ти з Мазепою нічнеш, коли, видно, йому сам чорт помагає».

«Гадаєте».

«Хто що проти нього задумав, тільки пальці собі попік».

«Себ-то».

«Досить пригадати діло Михайла Галицького, Семена Троцького і ченця Соломона. Здавалося, люди не дурні, не поривалися з з мотикою на сонце, а, дивіть, чим скінчилося. Вони винуваті, їх покарали то на смерть, то на Сибір, а гетьман вийшов білий, як серафим. Та ще й Полуботки тоді потерпіли».

«Військовий суд присудив відібрати від обох Полуботків маєтності й держати під доглядом варти. Тямлю, бо мій засідав у тому суді».

«Ох тяжкі то були часи, милосте ваша, і голод, і морове повітря, і саранча налітала. Аж до самого Стародуба весь хліб у полі зіла, дохла і такий сморід розходився від неї, що аж згадувати прикро. Прихильні до гетьмана ченці та попи казали, що це кара божа за те, що народ свого гетьмана не шанує і що ніби то

й на крилах сарани написано ,кара божа'. До того ще й пожежі пішли, натерпівся народ».

Кочубеїха слухала й притакувала головою.

«Кара божа. А чому ж Бог перше такими карами нас не карав?»

«Не знаю. А пригадаймо собі Петрика. Здавалося, чоловік мудрий, учений. І Татарів мав за собою, а гетьмана таки не поборов і ще головою своєю наложив».

«Неполітично брався до діла».

«А які спокусливі листи писав на Україну. Аж любо було читати.

То Петрик. А Стародубець Сусла. З добрим виказом на гетьмана до Москви ішов, а вернув у Батурин на тяжке мордовання. Ще ніби то вийшло таке, що Мазепа дуже милосердний, бо дарував йому життя».

«Фарисей!» — мало не крикнула Любов Хведорівна, а коршмарка вичислювала даліше.

«Не дуже то давно, як пан Данило Василевич Забіла, бунчуковий товариш, разом з гетьманським двірським чоловіком Андрієм Солониною та з попом Леонтієм до боярина Шереметєва з доносом на Мазепу дібрався... Пригадує собі вапа милість?»

«Ще би ні; цеж недавно було, літ яких шість, чи сім. Здавалося, зловили шуку».

«А шука все таки вискочила з сітки і плаває собі безкарно й доси. А тамтих, як собі вапа милість пригадують, судили, мордували і на смерть присудили. Але гетьман, як до приказу цей приговор військового суду посилав, то додав до нього милостиву пільгу — помилював їх. І знову вони чорні, а він білий».

«Лицемір!»

«І так воно кожного разу бувало. Тому то я й говорю, що Мазепі сам чорт помагає».

«Доброму чоловікові не допоможе».

«Бо добрий на таку дорогу не піде. . .»

Давали своїм язикам волю.

В Кочубеїсі злість накіпала. Помста не давала їй спокою. Безуспішні затії пошкодити гетьманові підштовхували її, додавали охоти доказати цього, що не вдалося дотепер нікому.

Вона ближше підсунулася до своєї дорадниці і великим пальцем правої руки показуючи на ліву долоню заявила рішучо: «Скорше мені тут волосся виросте, як я своє дарую. Мотрю відберу і віддам, за кого схочу, а тоді прийде черга на решту. Я не який там Забіла, або Солонина, я Кочубеїха!»

РОЗЦВІТАЙТЕСЬ КВІТКИ!

«Мотре, сонце моє!» брєніло Мотрі в ушах.

Значиться, гетьман не зрадив її, його любов, це не була химера, за котрою вона, як дитина за соняшним кружальцем, по хаті гонила. Гетьман любить її. О, як весело жить!

Минай скорше, зимо, розвивайтесь, луги, розцвітайтесь, квітки, вертайте, птахи з далеких країв, співайте пісню радості й кохання, Мотря хоче щасливою бути!

Люди завидували їй дворів, ланів, багатства, а не знали, що до неї що лиш тепер усміхнулося щастя, що лиш тепер, коли вона, ніби зпоза гробу вернула. Як дивно!

Розмова з батьками, їзда в монастир, нічний напад невідомих людей, млин, мельничка й мельник, вовки і — врешті Бахмач, усе те являлося перед нею, як оповідання бабусі в зимовий, довгий вечір про давні — давні часи.

Видно, все те треба було перебути, щоб увійти до святині щастя, видно, щастя, це таке добро, за котре треба заплатити терпінням. Потерпіть.

За тую мрію, яка явилася перед нею так несподівано, як веселка після бурі, вона готова терпіти Бог

вість які муки, бо без неї нема її життя. Що значать достатки і вигоди, багатства і дорогі вбрання, навіть почеси та значіння, коли нема перед тобою намірів великих, сподівань небуденних, мрій неосяжних?

А те все давав їй гетьман, голова держави, начальний вожд козацького війська.

Читала і слухала розмов про середньовічні романи, про лицарів хоробрих і жінок вірних, про непереможне кохання, котре поборює всі ворожі сили, і вірила, що і її життя, це також один з тих романів, а вона одною з героїнь. Серце її переймалося коханням свобідним від буденних турбот, а душа рвалася в казкову країну лицарських змагань.

Жити коротко, але гарно, бути хвилину щасливою, але дуже, згинути, але славно, щоб про тебе згадували люди, щоб імя твоє було, ніби пісня.

Розвивайтесь, луги, розцвітайте, квітки, Мотря хоче щасливою бути!

Вона чула, що перемінилася в собі. Другими очима дивилася на світ. Бачила не одно, чого перше не помічала і в людях, і в природі.

Перше люди пересувалися перед нею, як образи, стрибали, як кукли у вертеці, вона бачила їх поверху, не вдумуючися в їхню вдачу, не питаючися, як вони чують і що собі думають.

Тепер цікавилася усіми, навіть старим медиком. Тепер і маму свою розуміла краще, горду, самовласну, сотворену не до послуху, а до панування. Щож вона завинила в тому, що не може побороти себе?

І чим більше вчувалася в людей, чим більше їх розуміла, тим більше прощала їм. Вони люди!

Чи тую переміну спричинила в ній важка недуга, чи сильна любов?

На це питання відповісти не вміла.

Може одно і друге.

Знала, що любить, уперве в життю любить, палко і кріпко, непереможно.

Розвивайтесь сади!

Перша спроба встати, щоб побачити гетьмана, не вдалася. Вдруге вставати не поспішала. Ждала, аж лікар сам дозволить. Ніколи не була такою терпливою, як тепер.

Жадібно ловила кожду вістку про гетьмана з уст тітки Лідії і від свого чури.

Про недугу батька не знала; затаювали перед нею.

*

*

*

Кочубей лежав у далекій бічній кімнаті.

На другий день після серцевого припадку хотів уставати і їхати. Казав, що вже геть подужав. Але гетьман ніяк не згодився.

«У мене ось яка гадка», — говорив гетьман. — «Попросимо, щоб до Бахмача приїхала Любов Хведорівна зі своєю доброю сестрою Марією, і відсвяткуємо Різдво у мене. Гарно буде, весело. Сподіюсь, прийдуть бурсаки і спудеї з вертепом, будуть співати канти й кантики, заколядуємо собі, пригадаємо давні часи, коли то ми ще могли семейним життям жити, не знаючи важких публичних обов'язків».

Кочубеві всміхалася така гадка. Не турбуватися гостями, не перебувати цілої гої святочної баталії, яка дожидала його в Батурині, хіснуватися правами гостя в гетьманському дворі, — це булоб дійсно дуже вигідно для нього. Христове Різдво можеб таким чином перемінилося в свято замирення гетьмана з Кочубеями.

Він вислухав того гарного проєкту і тільки головою похитав. «Не знаєш ти, Іване Степановичу, моєї дружини. Вона ніяк не згодиться святкувати Різдва в чужій хаті», — (не хотів казати в Мазепи).

«Так тоді жаль», — відповів гетьман, — «великий жаль. Про себе не кажу, але про Мотрю. Вона мабуть уперве святкуватиме окремо від своїх родителів, а такі перші спроби викликають звичайно сумний настрій. Це для неї тепер небажане. Їй треба радості, не смутку».

«Усім нам треба радості, не смутку», — додав зітхаючи Кочубей.

«Радість треба носити в душі. Хто її в душі не має, у світі не знайде».

«А як що світ твою радість, що в душі скривається, на верх пустити не хоче, як він її, ніби в тюрмі тримає».

«На те ми, Василю Леонтієвичу, й муштини, щоб твою гарну полонянку з ворожої неволі визволяти».

«Так гадаєш? А мені бачиться, що я вже на такого лицаря за старий».

«То зле, що воно тобі так здається. Значиться, добровільно складаєш оружжя і здаєшся. Це не по козацьки, не по лицарськи. Не такі старі, як ми з тобою, радувалися життям і творили великі діла. І в мене, як бачиш, не дуже то кріпке здоровля, а всеж таки я не подаюся. Ще моя пісня не доспівана, кажу собі».

«Так, так, я подивляю тебе. А всеж таки, позволь мені розпрощатися з тобою, подякувати тобі за добру гостину, попросити прощення за твою турботу, яку нехотючи зготовав тобі, й вертати додому».

«До Любови Хведорівни», — завважив гетьман. «Ось, бачиш, яку то силу мають над нами жінки, як вони притягають нас до себе».

Кочубей махнув рукою: «ет!»

«Але я ще раз раджу тобі, Василю Леонтієвичу, не піддавайся ти гій силі. Борони себе. У жінок є звичайно охота відтягати мужів від публичного діла, бо для них найважніша річ — хата й родина. Мушчина любить творити, творити й руйнувати, жінка хоче зберігати те, що є, щоб воно не пропало для неї та для її дітей. Але бувають жінки, що мають якраз протівну, не жіночу вдачу: люблять воювати і не люблять мира. Їм за мало того, що мають, хочуть більше, багато, дуже багато, — усього! Чи не з тих то, не обиджаючи тебе, Любов Хведорівна?»

«Можливо. Вона сильної вдачі. Знаю її хиби, але не можу також відмовити їй великих чеснот. Людина здорового ума й невсипущої праці. Коли я нині числюся богатим чоловіком, так це у великій мірі її заслуга, бо чим більше багатство, тим легше його змарнувати, тим більша і турбота. Любов Хведорівна велику пайку тієї турбоги брала на свою голову і того я їй не можу забути, щоб не бути невдячним. Ось чому, Іване Степановичу, совість моя велить мені, не в одному потурати своїй дружині».

«Не в одному та не в усьому, Василю. Є діла, до яких жінкам не мішаться. Ти знаєш, що я маю на гадці».

«Догадуюся».

«Так тоді не потурай Любови Хведорівні у тому, що може покусувати нашу дружбу і пошкодити будучности нашій. Покажи себе мущиною».

«Постараюся».

«Найкраще про цей невдатний напад на Бахмач ти їй і не згадуй, тільки пильно вважай, щоб вона вдруге

чогось такого не зважилася робити. Ти знаєш, що я чоловік не мстивий і не кровожадний. Пригадуєш собі, як звичайно військові суди судили на смерть тих донощиків, що на мене всякі наклепи до царя посилали, а я їх прощав. Тим паче хочу простити матері щире любимої мною Мотрі, тільки щоб вона раз свою діяльну вдачу спрямувала на інший шлях. Чи мало доброго може робити така жінка, як Любов Хведорівна.

«І я не чого другого хочу», — відповів пращаючися Кочубей.

* * *

Ідучи в вигідних гетьманських санях на м'яких подушках, в медвежих шубах, він роздумував над усіма тими питаннями, котрі турбували його стару голову. Бачив один тільки вихід, замиритися з гетьманом, віддати за нього Мотрю й доживати віку не тільки як генеральний суддя і один з найбільших богачів, але також як гетьманський тесть.

Перед ним рисувалася приваблива картина тих почестей і того значіння, якого він буде зазнавати в старшинських кругах, як найблизчий до гетьмана чоловік.

Разом із тим губилася охота вхопити булаву в свої руки.

Булава річ приваблива, це безперечно, але й важка і хто його зна, чи на старости літ, та ще в таких важких часах, як теперішні, дав би він їй раду. А так — хай турбується Мазепа, а Кочубей буде собі жити в почестях і шані.

Колиб це тільки хотіла раз зрозуміти Любов Хведорівна.

І Кочубей укладав собі проєкт розмови з нею на тую переважну тему.

Пригадає їй, як марно кінчилися всі спроби підкопати довіря царя до гетьмана і як зле виходили на тім всякого рода донощики, хоч безперечно з голими руками вони на гетьмана не поривалися. Пригадає тії муки, яких вони зазнавали на судах, і той сором, тую маєткову руїну, яка спадала на їх жінок і дітей.

Невжеж вона зважиться паражувати його, себе й дітей на таку сумну долю? Невжеж вона не бачить, що він, Кочубей, постарівся і западає на здоровлю, невжеж вона для заспокоєння своєї жадоби чести і власти виставить на небезпеку його життя...?

*

*

*

Днина була зимна, але погідна. Небо ясне, сніг лискучо білий, видно було далеко кругом. Гетьманська шестерня швидко лишала за собою недовгий шлях з Бахмача в Батурич. Перед Батурином вони наздігнали якісь великі сани з будою, котрі не хотіли вступатися, хоч фореси здалеку гукали: «дорогу там для гетьманського поїзду, дорогу!»

Кочубей здивувався, хто це такий насміляється не зважати на гетьманський поїзд. Чи не який із царських воеводів, або намістників? Дивувався в душі, хто то з них тою дорогою їхав, не будши у гетьмана в Бахмачі. Визирнув крізь шибу в дверях і — пізнав свої власні сани.

Саме в тую хвилину миналися шестірна з четвірнею і Кочубей побачив у своїх санях свою дружину.

Дав знак рукою, і спинив обоє саней. Добув з кишені декілька червоних, нагородив гетьманську прислугу і пересівся до жінки.

Гетьманські сани тимчасом помчали, ніби їх буря пірвала, у Батурич.

До столиці не було вже далеко. Вже на обрію зарисувалися високі мури й башні гарної твердині, на котру Кочубей залюбки дивився, нераз жалуючи, чому її не підновляють і не скріпляють.

Звитався з жінкою, обтулив ноги, відсапнув і, не чекаючи аж вона стане розпитуватися, казав, що гетьман здоровить її і бажає веселих свят.

«Як хоче побажати, то хай потрудиться до нас, недалеко дорога».

«Іван Степанович святкує сего року в Бахмачі. Втопився дуже, хоче відпочити».

«Належитьсь йому спочинок, хоч би й вічний», — відповіла відкашлюючи Любов Хведорівна.

Кочубей змовчав. Хвилину їхали безмовно. Любов Хведорівна знову кашельнула і обтерла хустиною губи. «А Мотря?»

«Ще лежить».

«Видно, добре лежати в гетьманській постелі».

«Так про свою рідну доньку говориш?»

«Вона кращого слова не гідна».

«Гідна».

«Негідна» і вони не счулися, як стали перемовлятися з собою.

Але на Кочубеєве щастя віздили в Батурич. Люди побачили гетьманські сани, ставали й кланялися в пояс, хто їхав, здалеку вступався, щоб не прогнівати достойної парсуни.

Кочубей зліз перед генеральною канцелярією, Кочубейха поступила провідати сестру, котра все ще нездужала.

«Ти з хутора?» — питалася Марія Хведорівна.

«З хутора. Рибу на свята ловили. Ділила. Вертаючи стрінула Василя Леонтієвича».

«Щож він, здоровий?»

«Мабуть подужав. Певно щось недоброго зів, або випив».

«Не кажи того. Не годиться. У гетьмана й не добре?»

«Як для кого».

Марія Хведорівна підняла очі до ікони.

Любов Хведорівна глянула на неї зпід лоба.

«Хоч би ти, сестро, мене розуміла, а то й ти за ними руку тягнеш».

«Не за ними, а за правдою».

«Себ-то по моїм боці брехня».

«Того не кажу, але й Бога гнівати не хочу, хоч у тебе на ласці сиджу».

«Хто тобі говорить, що на ласці?»

«Сама це бачу».

*

*

*

Сестри не договорилися до нічого і Любов Хведорівна ще гірше лиха приїхала в двір.

Василя Леонтієвича ще не було, а вона спішилася побалакати з ним на розум. Знала, що з кожної гостини в гетьмана вертав прихильно настроєний до нього і треба було нових аргументів, щоби знов переробити його на своє. Василь Леонтієвич, людина м'ягка й добросердна, хитався поміж гетьманом і своєю жінкою,

схилиючись то на його бік, то на її, залежно від того, під чиїм впливом оставався.

Любови Хведорівні хотілося як найскорше перехилити чоловіка на свою сторону і вона не сумнівалася, що їй це вдасться, хоч може і не легко. Треба було нових, сильних аргументів. Ходила по кімнатах, відчиняла й зачиняла шафи й скрині, ніби тих аргументів проти гетьмана шукаючи.

Стрінулися за обідом. Обід був пісний, але добрий, самі такі страви, що Кочубей любив. Напитки теж.

То був перший крок, щоб його прихильно настроїти. І вбралася Любов Хведорівна в ті вбрання, в яких він її бачив ще молодою і гарною. Це також мало своє значіння.

Мову достроїла до того. Говорила спокійно і мягко.

«Гарної риби наловили нам сього року. Порозсиділа я монастирям, знайомим, дав Бог нам, хай буде і людям».

«А вжеж. Треба ділитися з ближнім».

«Але ближні не діляться з нами».

«Не мають чим».

«Є такі, що мають».

«Хто?»

«Хоч би перший гетьман».

Кочубеєм щось підкинуло на кріслі. «Це вже ти не по правді говориш. Гетьман нераз присилає нам дарунки».

Любов Хведорівна всміхнулася.

«Але почеси для себе тримає».

«Якаж бо ти, Любо! Пригадай собі, скільки то маєтків він виєднав для мене, а титулу стольника його величества я також не дістав би, колиб не він».

«Підстольник, настольник, стольник», — говорила жартуючи Кочубеїха, — «це добре для Москалів, та не для нас».

«А який же в нас може бути виспий ,гонор', як генеральний обозний, або генеральний суддя?»

«Гетьман», — відповіла хитро всміхаючися Любов Хведорівна.

«Алеж двох гетьманів нараз бути не може й не повинно. Як були, то було зле».

«В тім то діло, щоб не було двох, а один. Колиб ми такі то вже добрі були, як ти про Мазепу гадаєш, то сказалиб так: ,Досить я носив булаву, а тепер маєш, носи ти'. Ось що!»

Кочубей розсміявся в голос.

«Гарну ти штуку придумала, Любо, на диво гарну. Тільки нікому того не кажи, бо підіймуть на сміх».

«Мене ще, славити Бога, на сміх не підіймали, а з тебе, хай тобі во гнів не буде, вже таки підсміхаються люди, а як довідаються про останнє, то таки за черева будуть братися, сміючись».

Це було одно з болючих місць Кочубея. Він ніяк не хотів, щоб насміхалися з нього.

«Щож таке вони довідаються, щоби сміятися з Кочубея?» — спитав, підкручуючи вус і поправляючи пояс.

«Що? А те, що гетьман доньку в тебе пірвав і ти навіть не домагаєшся її від нього».

«Я тобі вже раз казав, що він у тому не причасний. Мотря сама приїхала до нього і занедужала».

«Побачимо, чи віддасть, як видужає».

«Побачимо», — відповів коротко Кочубей.

Почував у душі гореч, ніби туди Любов Хведорівна впустила гадючку, натякуючи про насміхи людські.

Дійсно, поки ніхто не знає, що Мотря в гетьмана, поти й добре. Але що буде, як довідаються люди? Тайки не повинчаються, треба, щоб він її від родителів забрав, за їхньою згодою і за благословенням батьківським після гарного весілля, як звичай велить. А Кочубей про це й не подумав.

І він знов захитався у своїм рішенню щире помиритися з гетьманом.

Любов Хведорівна догадалася, що перша атака зробила вилім. Атакувала дальше. Спокійно й лагідно, ніби навіть солодко, щоб не зражувати його до себе.

«Дуже ти був хорий, Василю?» — питала зітхаючи й очі підносячи до неба.

«Серцевий припадок. Гадав, не дочекаю до рана. Та гетьман, Войнаровський і лікар відкликали мене з другого світа. По добрій вечері, як ми з гетьманом пішли до моєї спальні й балакали ще по приятельськи, зробилося мені погано».

«По вечері, — кажеш. — І пили певно теж».

«А вжеж, що випили трохи, але в міру. Гетьман багато не пє».

«І нікому не пошкодило, лиш тобі».

«Нікому».

«Дивно...»

Кочубей подивився на жінку. Догадався, що вона має на думці і рішучо спротивився тому:

«Ні, ні, ти вже задалеко, Любонько, заходиш, задалеко. І я тебе дуже прошу, щоб ти того нікому не казала. Дуже тебе прошу!»

Кочубей не вірив, щоб йому в Бахмачі чогось недоброго піддали, а всеж таки десь на споді душі заворушилося щось таке маленьке, поганеньке й питалося: «а може?»

Як людина слабовольна й підзорлива, не міг опертися таким підшептам. Вони не скоро, а всеж таки переконували його. Боявся того й не хотів.

«Ти Любонько», — казав до жінки, — «не дай Боже, ще здурієш на „пунті“ Мазепи. Про що не пічнеш мову, а все на його звернеш. От і тепер почала про рибу, а скінчила на Івані Степановичу, аж смішно!» Він поправляв пояс і сміявся.

«Уважай, Василю, щоби ти ще на кутні зуби не сміявся».

«Отсе я власне тобі хотів сказати, жінко».

«Ти? Мені?»

«Так, бо твоя ненависть до Мазепи спокушує тебе на небезпечні, навіть на каригідні вчинки».

Любов Хведорівна зжахнулася. Невжеж гетьман довідався про все?... Але зараз запанувала над своїм збентеженням і закопилюючи губи спиталася, ніби цілком спокійно і безжурно: «Так? Якіж то такі каригідні на твою гадку вчинки поповнила твоя жінка, говори, будь ласка!»

«Що тобі казати, тиж сама добре знаєш».

«Нічого я не знаю, навіть не догадуюся, говори!»

Кочубей глянув на жінку і не знав, що йому казати. Вона так самовпевнено дивилася на нього, в її очах не малювалося більше ніщо, крім звичайної жіночої цікавості.

«Чомуж ти не говориш?» — принагляувала його.

І він забуваючи про обіцянку, дану гетьманові, розказав усе.

Любов Хведорівна вислухала цікаво, але спокійно. Дещо вона ніби не зрозуміла й казала собі повторити, а за той час обдумувала дальший плян своєї кампанії.

Кочубей дійшов до того, що Чуйкевич розгромив харцизів у гайку і не допустив до сорому і до тої великої небезпеки, яка могла стрінутися Мотрю.

«Що Чуйкевич такий хоробрий», — перервала Любов Хведорівна, — «того я ніяк не сподівалася. Дивний він собі чоловік. Я про нього иншої думки була».

«А саме?»

«Саме, що він мущина».

«А невже це не мужеське діло боротися зі всякими свавольниками й розбишаками, небезпечними для публичного ладу і навіть для життя спокійних горожан».

«Це друга річ, а я до того веду, що мущина, як любить жінку, то й хоче її мати, а не зрікається для другого, хоч би й для самого гетьмана. Правдивий козак не дав би був дівчини харцизам у руки, але не лишив би її для того старого грішника; от що! Чуйкевич зробив по бабськи, а не по козацьки».

«Чуйкевич поступив по лицарськи», — відповів рішучо Кочубей. «Як вірний своєму рейментареві, він совісно виконав його приказ. Так воно й повинно бути».

«Ах тая вірність», — аж скрикнула Любов Хведорівна. — «Вже вона мені горлом лізе. Вірність для заспокоєння прихотий старого женолюбця, — гарна мені вірність!»

А помовчавши хвилину вона спитала нараз:

«Василю, скажи мені, чого ти тулишся до гетьмана, як судак до невода?»

Заскочений таким несподіваним питанням Кочубей тільки очі й уста широко розчинив і не знав, що йому відповісти. Він зрозумів, що з хитрощами своєї жінки не справиться, бо вона все щось таке придумав, що йому навіть на гадку прийти не може.

«Кажі! Чого ти тулишся до того Мазепи, як судак до невода? Бачиш, що він тебе ловить у той невід, що він з тобою зробить, що схоче, і замість боронити себе й нас, тулишся до нього, як безмовна тварина, аж гидко, дійсно гидко, Василю Леонтівичу».

«Ми відбігаємо від речі», — відповів Кочубей, ратуючи свою мужеську честь. «Тут важніші питання дожидаються своєї відповіді».

«Для тебе може й важніші, а для мене важніша честь і будучність твоя і наша, виставлена гетьманом на ,шванк'».

«Говори собі, що хочеш, і гадай собі, що хочеш, а, на мою думку, негарно ти зробила і недобре, насилаючи на гетьманський двір харцизів і горлорізів, щоб поривати Мотрю. Цього ще в нас не бувало. Такого казуса я собі й не пригадую. Тямлю, як Запорожці напали на грецьких купців, що зі своїми возами наладованими дорогоцінним добром їхали до Чигирина й розграбували їх, тямлю, як якась запорозька ватага напала була на селітряні майдани, що були заведені нашими старшинами на річці Самарі, зруйнували їх і забрали волів, казани та всяке манаття, тямлю, як недавно тому тіж самі Запорожці наскочили були на царську казну, що віз капітан Суходольський, убили його й двох жовнірів, казну ограбили, а попа, що був коло капітана, покололи списами, але, щоби хто нападав на гетьманський двір, про таку сміливість я ще не чував».

«Отже й почув!» — відповіла Любов Хведорівна, вислухавши довгого речення з уст свого мужа. Вона за той час рішилася, що їй дальше робити. Не відпекуватися, бо це не рішить діла, а признатися і присилувати мужа стати по її боці. Не відцурається він своєї

жінки, не пішле її в монастир, до того він заслабий, куди там!

«Отже й почув!» — повторила ще раз, усміхаючися лукаво. «І світ не завалився. Гетьман не Бог, і з ним боротися можна і треба, коли треба».

Під Кочубеєм захиталася земля. Весь плян, який він пострів, зводився на ніщо. Бачив, що з замирення з гетьманом нічого не вийде, бо Любов Хведорівна хоче війни, не мира.

Він кивнув безрадно рукою: ет! і пішов від стола до свого кабінету.

* * *

*

Любов Хведорівна пішла за ним.

«Чого ти хвилюєшся, Василю? Побачиш, усе добре скінчиться, тільки не треба нам ставати в половині дороги, не треба показувати себе перед Мазепою безсилимими і готовими сповнити всі його забаги. Миж не Мазепині підручні, ти генеральний суддя і стольник його величества, тобі слід боронити свої чести і свого права. Здайся на мене, все на мене звали, я понесу й донесу, побачиш. Заспокійся, Василю».

Василь Леонтьєвич з жалем глянув на жінку. Він розумів, що вона робить йому велику кривду, в його душі ворохнулося якесь зловіще, погане почуття, але не почував у собі досить сил, щоб опертися жінці. Треба було це зробити скорше, не треба було миритися з нею так скоро після припадку з Мотрею, коли ніхто не знав, що з нею сталося, чи жива вона, чи ні, і коли Любов Хведорівна, почувавши за собою вину, навколішках прощення благала.

Тепер не те. Гетьман не схоче діла ставити гостро, хоч живого свідка має в руках. А не схоче з огляду

на Мотрю, щоб не робити її сорому й не завдавати рани її серцю. Любов Хведорівна скористується тим і поведе своє круте діло дальшими манівцями, а він безрадне буде дивитися на її роботу, болюче відчуватиме неправду, жалуватиме, що він такий слабкий і нерішучий, і далі буде хитатися між гетьманом і своєю крутою дружиною.

Йому жаль зробилося самого себе, жаль своєї турботної старости, жаль тих спокійних днів і років, котрі міг ще прожити, як високий урядовець козацький і тесть самого ясновельможного.

«Чого ти так зажурився, Василю?» — питалася Любов Хведорівна, підходячи до нього.

«Ет!» — відповів Василь Леонтієвич і пустився скорою дорогою з кабінету до своєї відпочивальні.

ЩАСТЯ . . .

Сонце пізно вставало.

Несміливо розглядалося по стінах і, не ogrівши їх, не розвеселивши, втікало й ховалося в сніги.

Короткі дні, а ночі довгі-довгі.

Що робити з ними? Звідкіль набрати тільки того сну? Думки? Таї вони не безконечні. І думку передумаш серед тих довгих зимових, скучних ночей.

Часом місяць зазирає в шибки.

Місяцю князю, лицарю блудний, мандрівниче сонний, ходи, ходи до мене! Розкажи, що бачив у світі, скільки зір мав до себе, як з хмарами грався, як по безмежних просторах небесних до невідомих берегів плив. Місяцю, лицарю блудний!

Ось, ось, ускочить у Мотрицу спальню.

Так хмари не пустили його. Ніби в невід зловили. Стривай, ти ледарю старий . . .

Може цей місяць заглядав у гетьманову кімнату, може бачив його думки?

Про що він думає тепер? Про Мотрю, чи про яку княгиню?

Місяцю, лицарю блудний!

Ось і зоря. Як сирота самотна, покинена, забута: Чогож вона заглядає до Мотрі у вікно? Ніби розради

шукає у неї, як у товаришки сумної. Зорі, чи й у вас там таке життя, як наше? — смутки, турботи, довгі, довгі ночі?

Шум. Вітер садами колише. Ніби їм спати не дає, ніби з місця жене. Досить стояли, гетьте, геть! Дивіть, як я невтомно гуляю, гей же, гей же в танець!

Дерева верхами хитають: «Не хочемо, ні. Лиши нас тут, ми до місця привикли!» кланяються низько йому.

Ублагали. На поля побіг. Шумить, розказує про щось.

Як про минуле, то не цікаво, як про майбутнє, то так. До Мотриноного вікна притулився, зітхає, стогне, скиглить.

Ну, щож тобі так важко, кажи! А може ти Мотрину долю віщуєш?

Віконницею термосить, нагнить: вставай. Утікай звідси, втікай! Таким, як ми, немає хати на світі, немає домівки тихої нігде! Вічної туги дитино, великого бажання донько, пролетиш понад землею, як падуча зоря, котрої почин невідомий нікому, а шлях, це бездорожжя світів!

Мотря знімає голову, бо подушки палять. Заглядає в вікно, чи не світа.

Ні, ні! Тільки сніг іскриться, аж горить, як жемчуги в гетьманській булаві. Аж за очі хапа. Як гарно!

Ноче, зимова довга ноche, колиж кінець тобі?

Насилу примкнула повіки. Не підноситься, — так... Чорно. Ніби дими обмотали світ. З димів Любов Хведорівна виринає, як образ із хмар: «Мамо! Геть від мене, недобра донько, я не мати тобі!»...

О, ноche, колиж кінець тобі?

І знову темно, знов дими, а з них Іван Василевич виходить. Блідий, затулив уста. «Чогож ти так терпиш, Чуйкевич?»

«Люблю тебе...»

О, ноче!

Острів, кругом вода, на острові вежа, у вежі безталання царівна. А лицар кругом озера їздить, лунають підкови сталеві: лус-лус-лус-лус. Вода глибока, мовчалива, бездонна, — цить!

Соняшні зайчики бігали по стінах, теплі відблиски огню клалися по долівці, чути було, як на, подвіррю сустилися люди...

Ох, як заспала Мотря!

Але рада, що день, хоч короткий, а день. Побачить тітку Лідію, може лікар встати дозволить і — побачить Його.

* *
*

Лікар дозволив. Не просила, сам казав, що може нині встати.

«Ясна панночка перебули хоробу без комплікації і довше лежати нема рації».

Який же він смішний! Як він довго говорить, і кланяється, ніби той трач, що його дітям стружуть і на полиці кладуть, щоб хитався ніч і день.

Але людина гарна він, цей лікар. Совісно діло своє сповнив.

«Спасибі вам, пане лікарю! — Великої турботи я вам завдала, правда?»

«Турботи? Я лиш обовязок сповнив. Бог поміг, не

я. Всі ми в Божих руках. Що наші ліжки супроти його сили?»

«Так...»

Ще раз поклонився, побажав доброї днини і вийшов. Встала.

«Тай залежалася я. Ось-ось і Різдво. Як той час скоро біжить, хоч бувають такі довгі години».

Вбиралася роздумуючи, що таке час, аж розсіялася. Перше їй такі питання не приходили на гадку. Перше...

Деж її вбрання?

На кріслі оксамитний контушик горностаями підбитий лежить. Новий, що лиш з ігли. Тай гарний! Це певно гетьман для неї придбав. Але Мотря не вбере його, аж гетьман скаже. Хай попросить. Требаж дорожити собою. Дорожити? А не приїхалаж вона сама до нього... і Мотря облилася горячим румянцем... Приїхала, ніби її буря пригнала. В ночі на мельникових санях, самотреть.

Так иноді вітром гнана птаха крізь вікно в хату влітає і довго-довго бється, не потрапляючи в те саме вікно, поки її не зловлять, і — як добрі, то випустять на волю, як ні, — то головку скрутять. Життя!

Краще не думати про нього і жити. Заплющити очі і йти, все вперед.

Вперед? Абож ти знаєш, що це дійсно вперед, може стоїш на місці, може вертаєшся, звідкіль приїшов, а час іде. Старієшся, ось одно певне. Життя!...

Недуга розніжила Мотрину душу. Довге перебування з собою привчило її дивитися вглиб.

Але контушика вона все таки не вбере, — аж він попросить її.

Вбралася в своє звичайне вбрання. Навіть намиста не почпила. Не треба прикрас. Хай любить її такою, як є, або хай не любить. Як схоче. Вдиратися у його серце не гадає. Соромно, що вдерлася у двір. Можеб краще було в монастир.

Ні, ні, ніяк ні! Перед нею життя. Жити, жити треба! Треба виспівати пісню, котру чує душа, пісню несеяжних висот. Може вона й сотворена до того, до того співу, що його люди не чують, забули, затуркані гамором буденним.

Глянула в зеркало — так. Пригладила волосся рукою. Ніби ще більше його, і очі теж побільшали. Так багато бачать і так далеко глядять. Лиця приблідли і побіліли уста, вже не такі, як вишні. Над ними усмішка літає і ніяк сісти на уста не може, чи не хоче.

Обтягнула корсетку, поправила поясок, — іде. Тими самими кімнатами проходить, що тамтого разу. Не спішитися. Розглядається по стінах.

Як ясно. Соняшні зайчики скачуть по шовкових обоях і граються на дорогих макатах. Міркована розкіш. Вигода, не позбавлена краси.

Образи всміхаються до сонця. Портрети батьків, дідів, родичів. Які вони вдоволені, що перебувають у свого сина, внука, свояка, в його гетьманському дворі. Відновлюються вбрання, ніби їх підновив кравець, золоті прикраси мигтять, світиться дорогоцінне каміння.

Двері від гетьманського кабінету відчинені. Сніп соняшного світла паде з вікна просто на стіл. Він такий блискучий, що Мотря прижмурює очі.

Гетьман там є?

І як тамтого разу, Мотря хоче вертати. Але він почув її ходу, — підбіг на зустріч.

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій!»

Чи це правда, чи Мотрі лиш сниться?

«Лишіть, Іване Степановичу, лишіть!» Але гетьман не пускає її зимних рук. Обіймив своїми горячими і гладить і цілує: «Бідні, бідні руки. Як вони змерзли і як побіліли, ніби без сонця лелії. Вони мої, правда, мої?»

«Ваші».

«Не ваші, а твої. Скажи: твої».

«Твої», — шепче Мотря насилу.

Гетьман саджає її у свій високий фотель, сонце озолочує Мотрю, біля ніг соняшні зайчики скачуть.

Так дивно Мотрі.

«Чогож ви мовчите, Іване Степановичу?»

«Дивлюся і радію. Гарно так. Навіть божественний Рафаель не змалював такої гарної мадонни».

«Гріх говорити таке. Я смертельна людина».

«Безсмертна ти краса. Ніяк подумати не можу, щоб не стало її. Ні, ні, та краса мусить жити вічно, як не в життю, то в казці і в пісні».

«Не розумію вас».

«Тебе...»

«Не розумію тебе, мій пане; я дівчина маловчена».

«Повтори!»

«Що? Краще розкажуй що, Іване Степановичу, я так довго твого голосу не чула».

«Стужилася?»

«Так...»

«Значиться?»

«Сам ти знаєш, що воно значить».

«Одно я знаю, що люблю тебе, як не любив нікого в світі і як любити не хочу. Остання ти моя любов, як остання, найкраща весна в моєму бурливому життю. Хочу втішатися тобою, хочу забути про осінні негоди, про туман, що закривав добро і красу перед моїми очима, і осяєний тобою, як видом небесним, в невідоме іти. Одно я знаю, що кохаю тебе».

Мотря слухає тих слів і забуває про все.

Розвиваються сади, розцвітаються квітки, Мотря хоче щасливою бути.

Щастя, щастя, невловима мріє, хто спіймає тебе, пригорне, у жменю затулить, в серце сховає, щоб ти не втекло? Щастя, падучая зоре, де почин твій і який твій шлях?

Сонце гріє голову Мотрі, сонячні зайчики туляться до її ніг, плахта горить, — займеться, спалахтить, — вона спалиться ціла... Любове, пожежо грізна. Втікати перед тобою, спасатися, чи як Пречиста на образі Благовіщення спустити очі додолу і ждати. — Хай буде воля Господня?

Кохання — ангеле з невідомих висот, хто посилає тебе на нашу бідну землю?...

«І знаю я, що кращої нагороди за всі мої труди і старання не могла мені дати наша рідна земля, як посилаючи найпишніший свій цвіт, святоіванський цвіт своїх казкових дібров у святочний дарунок для мене. В тобі я бачу красу рідної країни нерукотворну, щирі й невідкупну, правдиву. Буря століть шумить над нашими степами, руйнує життя, нівечить добро, знущається над долею людей, але в нутрі нашої святої землиці скривається велика благодать, незнищиме зерно

розуму і краси, котрого висловом найпишнішим, який я побачив уперве, це ти, Мотре, мріє моя!»

Зимова днина добігає полудня. Небо таке синє, як у жнива, сніг аж очі сліпить. Мороз, і той мліє, — і тає. Якаж горяча та зимова днина і скільки в ній жаги, хтоб подумати міг!

Згориш; згориш ціла. Втікай звідтіль. Або ні! Як на образі Благовіщення Пречцста очі додолу спусти: нехай діється воля Господня...

Ти вже одною ногою на порозі в невідоме стояла, Господь завернув тебе. Пощо? Чи не на те, щоб ти сповнила волю його? Сповни! Яка тая воля — не знаєш. Все одно. Будь знаряддям його, до визволення, до слави, до величі, до здійснення мрії, яка снилася предкам твоїм у їх найкращих снах, а якої доля не дала їм здійснити, може здійсниш ти. Подай йому руку і йдіть на бурі та негоди, крізь терня і колоди, в туман нічний і в чорний дим, туди, де саявом золотим сияє сонце ваше — мрія. Згориш... велике діло! Щож! Не знаєш, Фенікс диво-птиця із попелища відростає, оттак не гине й не скінчиться душа, що сильно покохає...

«Іване Степановичу, не треба!» А гетьман її руки зимні розгрівав цілунками палкими.

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій!»

Сонце повернуло на захід і сховалося за ріг бахмацького двора.

Посумніли стіни, полиняли килими, зайчики побігли до других кімнат.

Мотрю пройняла дрож.

Невжеж і щастя так коротко триває, як ця зимова
ясна днина, — блисне, осяйне весь світ і лишає стужу
за собою.

«Зимно Мотринці моїй? Чомуж контушика не
вбрала?»

«Якого?»

«Того, що я придбав для неї, на горностаях».

«Для мене і соболів багато».

«Нічого не загато для Мотрі. Озолочу тебе, ожем-
чужу і посаджу, як княгиню на злотокованім пристолі
на втіху собі і на славу».

Приніс і накинув на круглі, немов з мармору ру-
кою грецького мистця викуті плечі.

БІЛІ КОНІ.

За обідом гетьман, звертаючися до тітки Лідії, сказав: «Святами пахне. Коли в нас Різдво?»

«Завтра святий вечір. Сильні морози проповідать старі люди».

«А ми з тобою, Лідіє, молоді, правда?»

«В нашім дворі є декілька таких, що батьками могли нам бути. Щож то за вік, шістьдесять літ? Мій покійний батько сотні дожив».

«Моїй добрій мамі теж небогато до сотні бракує», — відповів гетьман і думками до Київа побіг, в той монастир, де Марія Магдалина Мазепина ігуменею була.

«Дивна річ ті Різдвяні свята. Святкуеш їх що року і не наскучать. Ніколи дитячі літа не пригадуються так живо, як на святий вечір. Батько, мати, рідня». А звертаючись до Войнаровського сказав: «Колиб ти знав, Андрію, як то ми колись з твоєю мамою першої зірки визирали, як квокали в сні під столом, аж батькові було тієї забави за богато».

«Мати пригадувала, як вас, дядьку, хлопці раз гетьманом перебрали».

«Пригадувала? Так, так, довелось мені раз грати ролю гетьмана. І таку мені важку булаву зготовили, що я насилу двигав. А вважай, Івасю, гукнув мій покійний батько, щоб ти з тою булавою не провалився!

Всі в сміх, ілюзія пропала. Довго я того батькові забути не міг. І на королівському дворі згадував, і в школах за границею між товаришами, і ще й тепер, буває, чую цей голос».

«А для мене веселіший Великдень. Провесна, дзвони, гагілки, легко якось».

«Різдво семейне свято, Андрію, Великдень більше громадське. А вам, Мотре Василівна, як здається».

«Різдвяні свята в хаті, Великодні на цвинтарі і на майдані. Одні і другі гарні, між гарними людьми».

Гетьман глянув у її великі очі і побачив насилу здержувані сльози. Жалував, що почав таку розмову. Чи не тужить Мотря, що не святкуватиме дома?

Заговорюючи розказував про різдвяні звичаї за границею. «У Англичан вбірають хату омелою. Зі стелі, зпід свічника теж омела звисає. І як дівчина забудеться і стане під омелою, то хлопцеві вільно її безкарно поцілувати. Правда, Лідіє, гарний звичай? Ти ще мабуть і нині забуваласяб».

«Можемо спрібувати», — відповіла тітка Лідія, — «але ваша милість мабуть не раз хіснувалися тими звичаями».

«І, мабуть», — додав Войнаровський, бо бачив, що дядько в доброму гуморі, — «мабуть панночки не дуже противилися тому».

«Всіляко воно бувало, мої ви дорогі», — відповів усміхаючися гетьман, — «та, на жаль, тепер куди більше за мною, ніж передімною... А Німці вбірають ялинку; прибірають її свічечками і під ялинкою кладуть дарунки. Обдаровують батьки дітей, діти батьків, навіть прислугу. Богато радості тоді. Як засвітять ялинку, заколядують, то так тоді у найбіднійшій хаті весело і блискучо, як у великих панів».

«Богацтва радості не дають», — зітхала Мотря.

«Ваша правда. Навіть на королівському дворі не все весело бувало. Не мені, бо мені веселости Бог не пощадив, але другим. А найгірш у фравцімері. Заздрість яка, Боже! Бувало, дивишся, ходить панночка сумна, сумна, ніби не знає яке горе. Піддобришся до неї, звичайно, королівський паж...»

«І хлопчик не поганий собі», — втрутила тітка Лідія.

«Казали, що так. Отож піддобришся і питаєш, чого це вона сумує. Його милість король до Ванди вчора усміхнувся, а на мене й не глянув'. Ось, бач, яке горе!»

«Часом усміх і за щастя стане», — завважив Войнаровський.

«Но, колиб ти цей королівський усміх побачив, Андрию! Король Ян Казимир не дурний був чоловік і добрий, але поганий собою».

«За те гарних пажів тримав».

Гетьман припіднявся: «Дякую вам, Мотре Васи́лівно, за комплімент. Але найкращий паж не рівня гарній королеві».

«Гарний король і найкращу королеву затьмить», відповіла не надумуючись Мотря.

«От і попали, дядьку!»

Гетьман удавав, що відповісти не вміє.

«Мотря Васи́лівна слів позичати не потребують».

«Не все. Часом і слово, як з каменя важко добути».

«Ого!»

Розмова оживлювалася.

Старий ключник, що обслуговував, бо іншої прислуги гетьман нині не хотів, усміхався вдоволено. Йому більшої радості не було, як бачити свого пана веселим.

«А як же тобі здається», — спитав його гетьман, — «веселі будуть у нас сього року свята, чи ні?»

Ключник поклонився низько і руку приклав до серця. «Гадаю, ваша милосте, що такі веселі, як давно не бували».

«Вгадав. Подай же нам доброго вина. Випемо за тую веселість. Треба жартувати, щоб не хорувати, правда, Мотре Василівно?»

«Не знаю», — відповіла і задумалася.

Думками до хати побігла. Пригадала собі, як то там усяку веселість один погляд Любови Хведорівни як мороз прозябаючу квітку вбиває. Навіть батькові не вільно було пожартувати, про дітий і не згадує. Від того холоду, здавалося, страви на столі стигли. А тут, у гетьманському дворі, так тепло. Навіть ключника за чоловіка тримають. Всі троє такі близькі їй, ніби рідні, добрі і ввічливі. Жартують, а не жалять себе, не кусаються, як осінні мухи.

На дворі смеркає, а на душі світає.

«Про що так задумалися, Мотре?»

«Про свята, милосте Ваша».

«Не думайте, зробимо такі, що кращих і в раю не треба. Правда, Лідіє?»

«Як що ви, Іване Степановичу, веселі, так якої нам ще радости треба».

«Не один я у хаті. Треба, щоб усім весело було. Ви, Лідіє, не жалуйте челяди і прислузі ні напиктів, ні харчів. Обдаруйте дітий, щоб довго памятали, як гетьман у Бахмачі святкував. А ти, Андрію, козакам кажи викотити яку там барильчину і по декілька золотих по ранзі їй заслuzі роздай, нехай також памятають. Хочу, щоб весело було. Сагре діем!» і гетьман задумався.

«Про що задумалися, ваша милість?» — спитала, повертаючись до нього Мотря.

«Думаю, де і як будемо за рік святкувати. Хотілось би у Києві, з мамою. Але всі, усі, як ми тут нині сидимо, а мати, щоб ділилася просфорою з нами і благословила нас».

«Дав би це Бог!» — сказала тітка Лідія, стискаючи Мотрю за руку.

«Чи запалити свічки?» — питався ключник.

«Не треба. Хіба, що пані бажають».

«Ми? Ні!»

«Так докинь до коминка дрівець».

Ключник прикляк, поправив огонь і золота полумінь облила гетьманську їдальню.

Мотрі знов зробилося тепло. Огонь підступав до серця.

Втікай від нього, втікай, бо згориш. Ще час, ще крил не обсмалила. Обсмалиш, чим полетиш?... Поволічуся ногами...

«Знаєш, Андрію, почав по хвилині гетьман, що Різдво все таки від Великодня краще. Великдень настає після страстного тижня. Люди тішаться, що воскрес Христос, але в душі все ще носять спомин його мук і хрестної смерти, Анна й Каяфа, Пилат, Юда, Петро тричі відрікається свого учителя — все воно таке сумне і прикре. А на Різдво прямо радість, що родився Христос, і тільки».

«А різня невинних дітей?»

«Правда... Дивно, як до радості все домішується смуток, мов до вина полинь».

«Велика ідея і великі жертви».

«Так воно, так, нічого немає без жертв».

Тітка Лідія вийшла доглянути вечері.

Піднявся й Войнаровський.

«А ти куди?»

«До канцелярії загляну».

«Я і забув про неї. Здавалося нині і канцелярії нема. Так тоді йди і не барися. Вечера шкода. Посидимо разом».

Гетьман присунув крісла ближче коминка. «Отут буде тепліше, Мотре. Полумінь озолотить тебе, як у полудне сонце».

Послухала.

«Тай гарнаж ти. Йй Богу, не надивлюсь. Ніби зява. Хотілось би жити лиш з тобою, і лиш для тебе, покинувши усе».

«Навіть булаву?»

«Усе».

«Не хочу я того, Іване Степановичу. В таке безтурботне щастя не вірю. Воно, — стояча вода, пливуча краща, мерехтить і грає».

«Тихе щастя безпечнійше, Мотре».

«В небезпеці є своя краса».

«Небезпечна».

Полумінь справді озолочувала Мотрю від ніг до голови. Сіяла.

«Колиб я знала, Іване Степановичу, що ви...»

«Ну що?»

«Що ви ізза мене кинете велике діло і булаву проміняєте за семейне щастя, за ласки жіночі, то...»

«То що?»

«То як ненадійно явилась у вас, так ненадійно і щезлаб».

«У мене сторожа, відси й миш не пробіжить, коли не схочу. Не пушу я тебе».

«У мене чура, він хитрійший від усіх сторож».

«Чуру я переманю до себе. Дам йому коника гарного і шаблю дорогоцінну, покине чура свою паню».

«Не покине!»

«Покине».

«Ні!» — і вона притупнула ногою.

«Всердилася Мотря?»

«Так. Я сердита. Вам треба це заздалегідь знати, щоб не нарікали після».

«Боже ти мій, як страшно! І ворог у полі не такий страшний, як тих двоє коханих очий... Замирімся».

«Я не жартую. Я правду кажу. Як що ви ізза мене гадаєте згубити велике діло, то краще я згублюсь».

«Я дротами золотими обведу кругом двір, я ласкою прикую тебе до себе, не покинеш мене. Підеш зі мною на долю й недолю, по честь і по славу...»

«Піду! Піду, хоч би й по смерть, — за державу».

«Хоч би й по смерть», — повторив глухо Іван Степанович Мазепа.

«Підеш? А може воно тобі так лиш нині здається, а завтра скажеш ні, не можу, він за старий для мене, він вечір, а я що лиш ранок, який він для мене коханок?»

«Сказала і слова не порушу, віддам за нього душу. Слово моє, це я».

«Слово твоє, це ти. Мотре, сонце моє, світи мені, світи!»

«Пане мій!»

І Мотря рук своїх звільнити не могла від його горячих цілунків.

«Богато я нагрівив у світі, але й багато натерпівся душею, видно, Господь підвів мої рахунки, видно, добро переважило зло і в нагороду він тебе мені післав, найбільшу нагороду в світі».

«Найбільша нагорода слава. Вона вічна».

«Нічого вічного немає».

«Тебе слава чекає».

«А ти?»

«Що, я? Я раз туман осінний, що степ застеляє, то знов, коли хочеш, після бурі веселка, я на дубі омелка, хміль, що по тичині веться, смуток, що іноді сміється, невжеж я знаю хто я, от дівчина химерна».

«Ти пісня високосферна, плятонський ідеал, життя без тебе, це темний провал, без тебе я й слави не хочу, славою тебе озолочу. Мотре, сонце моє!»

«Пане мій!»

Гетьман засвітив свічки.

Вернули до реального світа.

«От і заповідається Різдво!» — почав гетьман. «Від-молод я душею, дякуючи тобі, Мотре».

«Не хвали дня, Іване Степановичу, зак звечоріє», — відповіла, встаючи зі свого крісла Мотря.

* * *

*

За вечерею гетьман жартував то з тітки Лідії, то з Войнаровського.

«А тобі, Андрію», — казав, — «чи не скучно буде сваткувати зі старим дядьком? От, бач, колиб краще бісиків до сестри його світлости князя Даніліча пускав, можеб свята краще смакували. Солодшуб кутю їв. І гарнаж бо сестра Меншікова. До нього подібна».

«Гарний виноград, та кислий», — відповів Войнаровський. «У них навіть свят-вечера немає. Не туди мене тягне».

«Тобіб яку шляхтяночку гарну, що? Може й княж-

ну, чому ж би ні? Мазепиному небожеві і князі не заморська птиця».

«Пощо мені, дядьку, князів. От Орлик, який, а зі своєю оженився, з полковниківною і гарно собі живуть. Донечка Настуся вже й читати вмів, а синок, Грицько, твій похресник, теж гарно росте, дай Боже, щоб батькові сорому не зробив».

«Добре кажеш. Того цвіту по всьому світу, але нема кращого, як на нашій землі розцвітеться. Випиймо за здоровля Мотрі Василівни, щоб вона довго очі наші своєю красою веселила, нагадуючи нам дорогоцінну красу Україну!»

«Не сороміть мене, шановне товариство, найкраща квітка потаймиру цвіте», — і Мотря злегка пригубилася до чарки, бо дівчині багато пити не годиться. Йї і так у голові шуміло.

Віконниць не замикали.

Видно було, як місяць понад Бахмачем, ніби човен з ясного срібла кутий по темносиньому небі плыв.

Місяцю, лицарю блудний, мандрівниче нічний, коханку зір і думок дівочих.

Чого ж ти так усміхаєшся лукаво, заглядаючи в столову гетьманську, то знов очі хмарою закриваєш? Чи веселий ти, чи може сумний? — скажи, що гадаєш собі?

Місячне сяєво сиплеться, як на муку розмелені жемчуги, діаманти, опалі, жемчужить дерева безлисті, срібною бляхою побиває ворота, омріє думки.

«Цитьте!» — каже Лідія Петрівна і товариство мовкне нараз. Наслухують.

«Що вам причулося, тітко?»

«Їде хтось, дзвінки».

Войнаровський підійшов до вікна, дивиться на шлях. Видно далеко.

«Нікого, тітко Лідіє, не видно. Це вам в ушах дзвонить. Ніч така тиха».

«Можливо».

Але за хвилину знов: «Цитьте! Ось тепер, чуєте?»

Тепер уже й гетьман підійшов до вікна.

«Йй Богу, Лідіє, ти нас даром бентежиш. На шляху нема живої душі».

Тітка Лідія хрест святий кладе. «Я дзвінки чула. Добре чула. Може це білі коні?»

По столовій зимний вітер повіяв.

«Білі коні?» — питається Мотря. — «Які це білі коні, тітусю?»

«Вигадки людські», — заспокоює Мотрю гетьман. — «Нічого цікавого. І слухати не стоїть».

«Не скривайте, кажіть. Не налякаєте мене».

«Люди оповідають, ніби то, коли в Бахмачі щось лихого має статися, щось недоброго, то з'являються білі коні. Літом чорний повіз везуть, а зимою з будою сани. І ніби хтось у них сидить. А як підійти, то коні і сани і люди щезають. Був і нема і поїхав до млина», — кінчив жартуючи гетьман.

«Цитьте, таки їдуть!» — і тітка Лідія вхопилася рукою за серце.

Войнаровський на ганок вийшов. За хвилину вернув. «Нема живої душі. Я вже й вартового питав, ніхто не їхав і не їде».

«А може це щастя їхало до нас, побачило, що зачинена брама і — завернуло», — сказала Мотря і очі її заволіклися тугою.

Місяць ховався за хмари.

БІЛИЙ СНІГ...

В бахмацькій сторожівні, в старшинській половині бунчукові товариші в кости грали. Одному не везло. Що кине — програв. В кармані останні золотівки теліпалися.

«Е, та бо ти, товаришу, не з руки кидай», — говорив той, що щастя не мав, — «мабуть рука тобі сприяє, кидай з чарки».

«Хай буде з чарки».

Поскидав кости до чарки, покалатав, викинув, — девять.

А другому сім впало. І знов програв.

Бунчукові товариші, сини полкових а то й генеральних старшин, заслугувалися, повнячи біля гетьмана службу. З дому, звичайно, не бідні, бо батьки не жалували їм гроший, щоб не осоромити себе перед гетьманом, вони бавилися не ізза жадоби гроша, а для розваги.

«Тепер граємо на честь».

«Себ-то?»

«Як матиму гроші, то віддам».

«Памятай же. Кажуть, нині Войнаровський обдаруватиме нашого брата з гетьманської казни по ранзі й по заслугі».

«По ранзі, то ми всі однаково повинні дістати, а по заслугі, то ти ніщо, а я за двох».

«Хіба тому, що за двох їш».

«А ти за двох брешеш».

І дальше кидали. Щастя поверталось.

Програвший відбивався.

«Не люблю я святого вечора».

«Чому?»

«Бо не дають обіду».

«За то вечерея добра».

«В дома краща».

«Бо ти мамин син».

«А тебе до дівчат тягне».

«Що може не гарні шинкарки в Кочубеєвій коршмі на полтавським шляху?»

«Кочубеєва донька краща».

«Мудрагель! Краща троянда від ромену. Та бач, за високи пороги на наші ноги».

Чуйкевич сидів за книжкою осторонь і вдавав, що не чує.

«Боже ти мій, таку красю дістати!»

Чуйкевич встав.

«Військовому канцеляристові не читається».

«Не дасте».

«Чомуж-то».

«Бо балакаєте пусте. Не люблю слухати пустого».

«А може вапа милість, пане товаришу той того, як його, теж у Кочубеїв город задивилися. Знаєте казку про того вовка, що через пліт на капусту дивився, так баба відігнала. Любов Хведорівна всякого віджене».

Чуйкевич кинув книжкою в кут. «Товариші! Як кости, то кости. А Кочубеїв лишіть. Не люблю, як про моїх знайомих чорт зна що говорять».

Подивився згїрдливо на них, бренькнув шаблею і вийшов.

«О, тому мабуть уже добре замакітрено!»

«Краще й не треба».

«А жаль. Гарний козак і носа в гору не дере. Товариш, якого пошукати».

«І служить як!»

«Довірений гетьманський».

«А диви, й такому дівка світ закрутить».

«І розкрутити важко».

«Навіть не прїбуй, побе».

«А на шаблю він мистець».

«Хто з нас не мистець на шаблю? Та що з того? На шаблі світ не стоїть».

«Як чий. Наш — то так. Мій батько раз від одного маху дві голови зрубав».

«І одної досить. Шабас! Войнаровський!» І похвали кістки.

*

*

*

Чуйкевич зрозумів, що йому в Бахмачі не свята. Дратувати його будуть. Вже одна свідомість, що Мотря тут святкує, а про його може й не згадає, дошкулювала козакові. Краще де-будь, щоб лиш не тут.

Сказав Войнаровському, що до Батурина його тягне, до знайомих і до свояків. Войнаровський обіцяв подбати про послухання гетьманське.

І, не гаючись, подбав.

Гетьман здивувався, що Чуйкевич на самий святвечір їхати хоче. «До батьків — розумію, але їх у Батурині нема. А може ти там яку дівчину лишив?»

«Не лишив, ваша милосте, бо не маю».

«Ні?» і гетьман пронизливо глянув на його.

«Чогож тоді спішишся?»

«Скука напала, хандра якась, може згублю в дорозі».

«Прібуй. Я тобі й коні до Батурина дам. Відвезеш Орликам дарунки, пожелаш їм свят від мене, їм і дітям. Хрещеника мого візьми на руки і піднеси його високо. Кажі: гетьман говорив, щоб ти великий ріс».

Чуйкевич зрозумів, що гетьман нарочно так щире з ним говорить, щоб потішити його. Поклонився і обіймив за коліна.

«Спасибі, милосте ваша. Зроблю, як кажете».

Від гетьмана до тітки Лідії пішов.

* * *

*

«А тиж куди? Хто бачив на сам святій-вечір? Гонить тебе хто?»

«Гонить нудьга»

Тітка покивала головою. «Того цвіту по всьому світу — та кажі вам це! Молодість буйність, перешумиш, Івасю, перешумиш. А може з Мотрею попрацятися хочеш, вона ось тут, у другій світлиці».

Чуйкевичеві годі було казати «ні», — пішов.

Мотря в оксамитнім золотбі краски контушику, горностаями підбитім, була якась друга, ніж звичайно. Краща, але дальша.

Здивувалася, побачивши його.

«Попроцятися прийшов, Мотре Васи́лівна. На свята їхати хочу. І тобі щасливих свят желяю. Святкуй здорова й весела».

«Спасибі, — і ти весело святкуй.»

«Жартуєш...»

Глянула в вікно, а тоді: «Чомуж би мені жартувати, Іване Василевичу? Невжеж ти не молодий, не здоровий, не вжеж світ не стоїть перед тобою отвором?»

«Краще не говори, Мотре. Ти сама не віриш в те, що кажеш. Знаєш, що діється в моїй душі».

«Ти ще не забув?»

«І не забуду».

«А обіцяв же».

«Забути не обіцяв, бо обіцяти не міг. Це не в моїй силі».

«І не в моїй забуття тобі дати. Ти мущина, козак. Візьми себе в руки. Пригадай, що ми говорили. Перед нами велике. Як треба заплатити за нього щастям своїм, заплатимо».

«Ой, заплатимо!» — повторив, як відгомін далекий.

«От і бачиш. Пощо такий настрій. Ніби псалтиру читати прийшов. Нині свято радості. Нині над Вефлеємом займається зоря. Може й над нашим Вефлеємом уже якась зоря зоріє, та ми не бачимо її».

«Може, Мотре, може і, — що дай, Боже. Прости, що смутку приніс у тую веселу світлицю. Не хотів. Не маю жалю до тебе, але знаєш, святий вечір, нагадуються діточі літа, і хлопячі мрії, і перша зірка, — нагадалася ти. Прости!»

Поклонився і вибіг у сіни...

«Який дивний!» І Мотря пригадала собі вчорашні дзвінки: «Цитьте, білі коні».

Сніжок став політати, ніби Бахмач вбірав на свята білу сорочку. Крізь дерева в парку ясніла золота смужка, як застіжка. За лісами заходило сонце. Накидало на Бахмач червону керею.

«Дзень-дзелень!» — дзвонили дзвінки при санях, котрими поїхав Чуйкевич.

«Може щастя їхало до нас, побачило зачинену браму і завернуло».

«Цитьте!»

Білий сніг, білі коні, тільки гадки червоні! Що таке світ, що таке щастя і що таке любов?

«Дзень-дзелень!» і знов, і знов, — «цитьте вже раз, цитьте! Досить!»

Білий сніг тихими жмутками злітав згори на дерева, на поля, на криші, ніби Бахмач справді вбірав на свята чисту, білу сорочку.

НА СВЯТИЙ ВЕЧІР.

Подвіррям перебігали дворові люди, челядь, прислуга, сердоки, мужчини й жінота. Під чобітьми скрипів сніг, з дерев і корчів сипався іней, на вусах муштин намерзали бурульки, на лицах дівчат розцвіталися рум'янці від зимна. Всі спішилися, підбігали, підтупцювали, хлопці обкидували дівчат снігом. Бадьора радість обгортала людей, — заходили свята, великі, Різдяні свята.

Ось і Войнаровський вертає з військової канцелярії до двора, у руках звиток паперів, на чолі, як звичайно, задума. Його і свята не розвеселять. Смуток носить у серцю. Думає. Щось мабуть пригадав собі і завернув з дороги. Гетьманів небіж має чимало турбот. Богато всякого діла на його голові. Гетьманський двір чималий. Чимало тут людей, а в кожного є свої бажання, особливо на свята, під Новий Рік. Гетьманові годі всіми журитися. Войнаровський перебирає спору пайку тієї жури на свою молоду голову.

Мотря дивиться крізь вікно на подвірря, як на сцену в театрі і її обгортає цей окремий настрій, який буває лиш на святий вечір.

Пригадує собі свої діточі літа, коли ще у її батьків не було такого панства, як тепер. Мати сустилася в пе-

карні, готовлячи з прислугою 12 страв на святую вечерю, а батько в святочному вбранню, чисто вибритий, зі свіжопідстриженим волоссям, ходив по покоях, розглядаючи, чи все приготоване, як слід. Діти сміливо зверталися до нього з усякими питаннями, про Ірода, про трьох царів, про Вефлеєм, а він радо та вдоволено відповідав, не жалуючи слів і пестощів батьківських. Мотря пригадає собі, як маленькою дівчинкою перебігала раз на святій вечір столову кімнату й пошпортулася на соломі, котрою по старому звичаю пригрушено піл, і — впала. Батько підняв її, посадив на коліна і приспівував:

«Іде, іде пан, пан,
На конику сам, сам,
Іде, іде жид, жид,
На конику гиц, гиц,
Іде, іде горшкодрай,
На конику гаталай, гаталай,
Гаталай горшкодрай».

Співаючи вдавав, що нога — це кінь, котрий нібито що раз скорше іде й везе Мотрю в країну дігочих казок. Мотря вірить і забуває про свою пригоду, про синячок, і про «бубу» на ручці.

І пригадала Мотря старшу свою сестру і брата, як вони першої зірки визирали, як квокали в сні, шукаючи золотого горішка і як боялися пшеничного снопа в куті, котрий кивався, ніби дід, і грозив, що забере їх із собою, як не будуть чемні.

І пригадалася тітка Марія Хведорівна, все добра, лагідна, ніби свята. Все вона щось нового й цікавого вміла Мотрі сказати, казками й легендами мережаючи шляхи, по котрих пускалася в невідому мандрівку діточа уява. Добра Марія Хведорівна переносила на се-

стриних дітей тую любов, котрої Бог не дозволив їй виявити своїм власним дітям.

Що вона тепер? Що батько, маги? Невжеж різдвяний чар не змягчить її твердого серця і не настроїть прихильно до нелюбої доньки?

Мотря молилася в душі, щоб хоч один промінчик вефлеємської зірки запав у душу Любови Хведорівни і зробив з нею те чудо, котрого ніхто з людей довершити не міг. Як радо вона нині припалаб до маминої зимної руки й забула про все, що поміж ними, як твердий мур, стояло, усе, що відділювало дві неподатливі жіночі вдачі, доньку і маму.

Зійди, зійди, вефлеємська зоре, над батуринським двором Кочубеїв, котрому нічого більше не треба крім тої Христової любови, крім того миролюбивого духа, котрий він хотів принести людству, як найцінніший дарунок.

«Чогож то так задумалася моя Мотря?» — почувся нараз оксамитовий голос.

Мотря озирнулася й побачила за собою гетьмана.

Звичайно в дома ходив він у сірому, або в чорному вбранню, нині мав на собі цвітистий контуш, з гузиками золотими і зі спинкою при ковнірі, що горіла, як вечірна зірниця.

«Тужно мой Мотренці за батьківською хатою?» — питався.

«Не тужно, а дивно ягось».

«Дивно, бо Різдво, це родинне свято, свято споминів про діточі літа, про ті часи, коли ми ще були добрі, і безгрішні, коли на світ дивилися крізь віконця вефлеємської стаєнки, — правда?»

«Правда, Іване Степановичу».

«А тепер ми себе почуваємо другими, грішними й винуватими не лиш перед Господом Богом, але й перед собою».

«Винуватими?»

«А вжеж, — бо даємо нашому серцю волю, не несемо в дарі новонародженому Христові елея, ладану й мира, а хочемо, щоби світ приносив нам дорогоцінні дари і поклонявся, як божеству».

Мотря глянула на гетьмана питливо. Невжеж і він докоряє її за гордість?

Гетьман зрозумів цей погляд. Стиснув її за руку і сідаючи біля неї казав: «Обидилася моя Мотренька? Я не про неї кажу, а лиш загально, може дещо й про себе. Мотренці моїй скучно за огнищем родинним. Покинула його там, а не знайшла тут. Правда?»

«Ні, — біля вашого огнища, Іване Степановичу, моїй душі тепло».

«Біля — вашого! Отсе то й біда. Поки це вогнище з ,вашого', не зробиться ,нашим', Мотриній душі біля нього тепло не буде, та ще в таку днину, як нині, коли всілякі спомини приходять на гадку. Треба тим споминам протиставити дійсність. Спомини веселі, а дійсність ніякова, — і як же тут веселою бути?»

«Весела я, Іване Степановичу, тільки тієї веселости словами виявити не вмію, а може й не хочу, — пощо?»

«Кажи, Мотренько, ,не могу', так правдивіше буде. Перед моїм досвідним оком смутку свого не скриєш, я чую, як тобі на серцю, — легко, чи важко. І не дивуюся, що не легко. Це для мене ясне й оправдане. Стільки, що ти останніми часами пережила, і на мужеську душу камінем важким наляглоб. Але не сумуй, Мотре, надійся на мене. Я перед твоїми дріб-

ними ніжками продую шлях, змету з нього терня, а насиплю троянд, таких гарних, як ті, що ти мені у Ковалівці піднесла. Тямиш, Мотре?»

«Тямлю».

«І будеш серед тих троянд ходити, як русалка, як видиво райське, до якого рвалася душа моя в молодости ранній і в мужеськім віці бурливім, а яке Господь що лиш під вечір життя зіслав мені».

«Гарно ви вмієте розважати, Іване Степановичу, спасибі вам за це. Але ні русалкою, ні видивом я не хочу бути. Вірною подругою рада стати для вас, повірницею думок і співробітницею щирою. Наскучало мені безділля, діла хочеться, гарного діла».

«Якогоб то?»

«Ви ще питаєте? А казали, що думки мої вмієте вгадувати. Вгадайте, якого мені хочеться діла!»

«Великого, за яке батьки наші мерли, край перемінявся в пустиню, сльози ріками лилися. Знаю я, знаю, Мотренько, яке тобі діло на умі. Воно й мені не дає спокою. Турбуюся ним повсякчасно, навіть тепер, коли розмовляю з тобою. Люди завидують мені значіння і влади, а не знають, що я в неволі у своєї ідеї, що я раб і слуга її. Крім матери моєї ніхто цього не знав, з ніким було мені поділитися цею журою, ти перша, що довідаєшся про це. Нічого не скрию перед тобою, кожний намір свій скажу, кожною вдачею і невдачею поділюся з тобою і буде мені легше двигати цей хрест, що добровільно беру на свої плечі».

«Поможу тобі нести цей хрест святий, хоч би й на Голгофту. Не бійся, не впаду під ним. Я сильна і витривала, хоч жінка. І мовчати вмю, — великим мовчанням любови. Не почувеш від мене гіркого слова, полину не діллю тобі до чаші. А як що Господь дозво-

лить нам донести цей хрест на гору й укріпити його, щоб не боявся він ні вітру, ані громів, тоді обітру чоло твоє з поту, обмию ноги твої з земного пилу й устами приляжу до рук, що вибороли славу».

«А я притулю тебе до груди, як свого вірного друга і вдячним серцем благословитиму тую щасливу годину, що звела мене з тобою. І посаджу тебе високо на престолі і скажу народові цілому: отсе сподвижниця моя, це сонце, що огріло душу мою і сили нові добуло з духа і з тіла мого. Без неї не довершив би я великого діла, — дякуйте і любіть її».

«І замовкне злоба людська, як гадина розчавлена ногою великолюда, і забудуться болючі хвилини минулого, бо в радощах великих скриються вони, як скриваються колючки рож серед листя і цвіту. І що лиш тоді скажемо, — ми щасливі, непроминаючим щастям, щастям, яке дає свідомість добре зробленого діла, — заслуженим щастям».

«І будеш ти сонцем вечора мого, Мотре Васи́лівна».

«І будеш ти місяцем ночі моєї, Іване Степановичу».

«І будемо жити, як подружжя найщасливіше в світі».

«І будемо, як одна душа в двох тілах».

«Як бажання одно в двох серцях».

«Як сон один, що нараз двоїм людям сниться».

«Як мрія, що здійсниться...»

Мотря не чулася, коли голова її опинилася на грудях гетьмана.

А він дух затаїв у собі, щоб не бентежити мрії.

Заїзджай, фантазіє, своїм возом золотокованим і

вези розмріяну душу підхмарними шляхами. Як скоро твої білі коні женуть, понад проваллями життєвими, крізь чорні гаї невідомого, на недосяжливі верхівя бажань. Зникають суєтливі жилища людські зі своїми марними турботами, з буденною боротьбою за шматок насущного хліба, за містечко на безталанній землі. Відчиняються вічно зелені левади, замаєні квітами казковими, шумлять прохолодні гаї, повіває вітрець зпоза світа, — велике, вічне, гарне промовляє до серця.

Заїзджай, фантазіє, своїм золотокованим возом і вези розмріяну душу підхмарними шляхами!...

Колиж краще пускатися в таку мандрівку, як не нині? Нині всі ми мандруємо на схід, дорогою, котрою Марія з Йосифом до Вефлеєму йшла, котрою пастушки до бідної стаєнки поспішали і котрою трьох царів з востока дари свої новонародженому несли. Нині всі ми мандрівники в країну наших мрій діточих, в найбільше з усіх царств, в царство незаспокоєних хотінь...

Заїзджай, фантазіє, своїм возом золотокутим!

Ось і дзвіночок бренить, на силу звуки його пробивають собі дорогу крізь мороз і сніги. Вітер спиняє їх, мовкнуть і знов: «дзень, дзень», все ближче й ближче підходять, — до Мотриного уха біжать.

Мотря розплющує очі.

«Простіть! Сон мене зморив».

«Сон, що душам двом нараз присниться».

«Мрія, що здійсниться...»

Встає: «Пізно вже. Ось і перша зоря».

«Де?»

«А там геть, бачите? На вершочку дерева зачіпилася. Дріжить, може змерзла, а може втомилася здалеку йдучи».

«Від Батурина прийшла, знад двора Кочубеїв».

«О, ні, ні! Здалеку примандрувала. Може це та сама зірка, що трьох царів у Вефлеєм вела?»

«Ні, Мотре, не та. Тамта була велика і ясна, а тая несміливо кліпає очима, ніби справді дрижить, і ніби гасне... Ось і згасла».

«Згасла...» глухо повторила Мотря і обоє замовкли.

А дзвіночок чим раз ближче дзвенів, до воріт підбігав, ніби просив, щоб відчинили.

«Хтось їде».

«Їде хтось».

Санки підсувалися під браму. Плохі коники на силу їх тягнули. На санках щось високе торчало, полотнами вкрите. Кількох людей сиділо на снях, кількох бігло за ними. Вимахували руками, билися по плечах, видно змерзли, запари їм зайшли, розгрівалися.

»Бурсаки приїхали з вертепом», — сказав встаючи гетьман. «Аж тут мене знайшли. Годі скритися перед тими гольтіпаками. А всеж таки гарно, що не забувають».

«Як же їм забути про свого найбільшого добродія».

«Як забути? — кажеш. От так, як і другі забувають, Мотре. Тепер на вдяку людську не числи. Молоді ще, не зіпсуті, тому і тямлять, а виростуть, то може й забудуть, може камінем віддячаться за хліб. Але підуй зарядити, щоб примістили їх добре й запросили до спільного стола».

«Лишаєте мене саму?»

«Не на довго. По старому звичаю прийму свя-

точні бажання, зім тарілку борщу і верну. Ми по-вечеряємо тут у чвірку, ти, я, Лідія і Войнаровський. Добре?»

Пішов.

*

*

*

Мотря потонула в думках.

Де і як святкуватиме вона від нині за рік?

Як гетьманша, чи як черниця, у радості, чи в смутку, серед успіхів, чи після невдачі? Господи, як важко свою будучність відгадати!

Колиб хто тамтого року сказав був Мотрі, що вона на святий вечір опиниться у гетьмана в Бахмачі, Мотря розсміялась би йому в очі: «Збожеволів!» А нині вона тут, на перекір матері своїй і на смуток батькові старому.

Нерозгадана сила завела її туди і хіба та сама нерозгадана потуга виведе її звідси.

Мотря того не хоче. Вона серцем прилипла до гетьмана, чує, що він для неї все, що при нім вона відмінилася, заспокоїлася, перетворилася. Вже вона не химерна панночка в багатих батьків, котрій всього за мало, котра не знає, чого їй хотіги й забагати, а служебниця великого діла, котре заволоділо цілою її душею, всіми гадками, усім еством. В здійсненню цього діла щастя її, її мир і задовілля. Господи, не відривай її від нього, не вертай до давного бездільного життя, не роби пустоцвітом, котрий поки цвіте, поти веселить око, а як зів'яне і опаде, то який кому з нього хосен? І не вели їй у монастир іти, бо вона мертвеччини не любить, життя бажає, у низьких стінах задихається, келійних настроїв, ніби грубу боїться. Дай їй з пов-

ної груди відспівати пісню життя, веселу, чи сумну, але нелицемерну, щирю...

Чогож тая зірка, котру вони побачили разом, так скоро покотилася по небі і згасла?

Як тяжко вгадати свою долю, свою будучину близьку!...

Мотря потонула в гадках.

* * *

Ніби сонна, йшла за тіткою Лідією до ярко освіченої кімнати, в котрій накрито святовечірний стіл на чотири особи.

Білий обрус, злегка притрушений сіном, дванадцять свічок з ярого воску у срібних свічниках, на покуттю сніп, під столом дідух, — Мотрі очі сльозами заходять.

Гетьман уже тут.

Стоїть з тарілкою в руці, просфору медом помащену ділить, бажає усім добра.

«Ніхто не знає, чого другий бажає», — говорить підходячи до Мотрі. «В кожному серці є своя святая святих, до котрої нерадо впускаємо ближніх, навіть найблизчих. Кождий чоловік рад хоч один якийсь куток у своєму серці виключно для себе заховати. Бажаю вам, Мотре Васи́лівна, зберегти вашу святую святих, щоб лиха доля і недобрі люди не зневажили її. Бажаю вам щастя, дорога Мотре Васи́лівна».

«Щиро дякую милости вашій», — відповіла. «Не маю слів, щоб висловити гадкі, — простить!»

З тіткою розцілувалася, Войнаровському руку подала.

«А всеж таки Великдень кращій», — почав гетьман, сідаючи між Мотрею і тіткою Лідією, а Войнаровському вказуючи місце проти себе.

«Чому ж то, дядьку, Великдень кращій від Різдва?» — питався Войнаровський.

«А тому, бачиш, бо на Великдень усі цілються, а на Різдва ні».

«Голодній кумі хліб на умі», сказала всміхаючися тітка Лідія. «Вам, Іване Степановичу, все ще весною пахне, а тут уже не осінь, а й зима».

«Як у кого, у мене на голові сніг, а на серці моріг. Що я винен, що мене Господь таким создав. Иноді ніби хтось три десятки літ зняв із мене і я знову такий, як був, нім булаву до рук приняв. Між своїми, та ще на святий вечір, могу це сміливо сказати, не хвалячись».

«А мені», — зітхав Войнаровський, — «иноді так, ніби хтось три хрестики додав».

«Бо теперішнє покоління не гартувалося за молодих літ так, як ми гартувалися, люди минулого століття. Проїшли ми добру школу, мій синку».

І гетьман став розказувати свої давні пригоди. В яких він небезпеках не бував, якого лиха не зазнав, а все щасливо з кожної халепи вийшов. Другий давно руки опустил би, дійся Божа воле, — а він Бога взивав, але й рук прикладав.

«Не так руж, дядьку, як розуму, котрим вас Господь не обидив».

«І розум, синку, не pomoже, як хто руж не приложе. Без енергії розум, все одно, що не засвічена лампа. Погадай, скільки лиш листів довелось мені написати, не сотки, а тисячі, і то великі. Цеж праця, не лиш для

ума, але й для руки, а головна річ витрата енергії. Тую то енергію треба з себе добути. От і тепер, ворогові свому того не бажаю, що я на своїй голові маю. А всеж таки — якось воно буде...»

Тут гетьман підняв чарку старого угорського вина і чоломкаючись зі всіми кінчив: «Випиймо, щоб було добре. Щоб з Христовим Різдвом народилося у нас те, що проповідував Христос, братолюбіє і згода».

Всі припіднялися і пригубилися до чарок.

«Так не можна», — казав гетьман до Мотрі. — «Треба випити до дна, бо на дні правда одна. І ти, Лідіє, не вдавай соромливої панночки, а випий, щоб побачити, яка там тая правда на дні. Вино добре, старе. Не все погане, що старе, — правда, Мотре».

«Правда, тільки я боюсь, щоб тим старим вином не впилася».

«Щоб ви не впилися старим вином, кажете? Не бійтеся, воно не зрадливе. Розгриває і кріпить, а до голови не йде. Нераз молоде вино, не вишуміле ще, скорше голову закрутить, вірте мені, досвідченому чоловікові».

Подавали шуку по гетьманськи.

«Чогож ти так задумався, Андрію? Над рибою не слід думати».

«Чому, милосте ваша?»

«А тому, що в рибі ости, треба їсти вважно».

Рибу їли мовчки.

«Риба за життя пливає у воді, а по смерті любить пливати в вині, так випемо по чарці».

Пані, — відпрошувалися. Гетьман казав їм налити по маленькій чарочці солодкого, еспанського вина.

«Солодким устам солодкого вина», — приговорював до Мотрі.

«Добре слово від вина солодше», — відповіла йому.

«Солодке слово із солодких уст, — отсе мій ,густ'».

Мотря спаленіла.

«Івана Степановича, Мотре, ніхто не переговорить», — завважила тітка Лідія.

«Я навіть не беруся».

«То зле, Мотре Василівна. Панночці треба вправлятися у словесному фехтунку, щоб як віддасться, не дала себе переговорити чоловікові».

Войнаровський пригадав собі Мотрину маму і всміхнувся.

«От і веселий святий вечір, коли навіть мій Андрій сміється. Але скажи нам, Андрію, над чим так думав, як шучу подавали?»

«Над тим, що ви, дядьку, зволили сказати».

«А саме?»

«Над вашим бажанням, щоб на Різдво народилася згода».

«І додумався до чого?»

«Мабуть важко, щоб вона в нас народилася на світ. Дуже ми незгідливий народ. Кусаємо себе, як коні, котрих бє візник. Не можуть батога вкусити, так кусають себе. А ми, можеб не лиш батіг, але й погонича запопали, так не хочеться. Близче свій і на нім згонимо гнів».

«Дійсно нічого нового ти не видумав, Андрію. Так воно було в нас здавна і так є до нині. Тому ми й такі бідні. Приходить мені на гадку одна казка, але шкода казати».

«Кажіть, Іване Степановичу», — просила Мотря.

«Діти люблять казки», — жартував гетьман. — «Так слухайтеж, діти».

Він поправився в кріслі і вдивляючися в свій ізма-рагдовий перстень розповідав:

«Турок один кохався у птицях. Умів їх ловити й освоювати. Кажуть, сотню куропатвів раз наловив і привчив до того, що бігали за ним, як цуценята. Куди він, туди й вони цілим стадом летять. І загадав він своєму султанові дарунок з тих куропатвів зробити. Зібрався, свиснув, біжать. В полі розлетілися по збіж-жях, він стане, гукне на них і, гляди, вже знов ціла крилата армія кругом свого вожда. Так зайшов він аж перед ясне лице султана свого, а куропатви за ним. Аж чорно зробилося в салі. «Пане мій», — каже Турок, — «що найласкавішого маю і що найбільше прихиль-ного до себе, віддаю тобі в дарунок». І почав показу-вати султанові, які це мудрі та пещені птиці, як вони йому і на плечі скачуть, і за пазуху ховаються, і до губи заглядають. Дуже подобалися ті куропатви султа-нові, подякував за них і каже: «От, колиб ти так моїх підданих освоїв та до послуху привчив, то я тебе своїм першим міністром зробив би'... Так, бачите, і я собі не раз гадаю, що і в нас, на Україні, скорше вовків освоїш, ніж людей до доброї згоди та до кінцевого послуху привчиш».

«Так, воно так!» — перебив мовчанку Войнаровсь-кий. — «Наші земляки лиш чужого батога слухають, а свого розуму — ні. Свій чоловік на те, щоб йому до живих печінок добірається. Який був Богдан Хмель-ницький, а й йому доводилося з шаблею на голо на раду старшинську приходити. Боялися його».

«А я бачиш, Андрію, хочу підховати старшин, котріб не боялися, а шанували свою владу, хочу виховати

державний елемент. Без нього і держави бути не може. Селянин землі своєї пильнує, це його держава, він хоче бути володарем на своїй батьківщині. Його тяжко від плуга відірвати, щоб на раду йшов. Тай як їх з таких великих просторів у наглій потребі на раду скликати? Нам треба людей освічених і готових на кожний зазов ставитися там, де рішається доля країни. Цісарство тримається лицарством, Польща шляхтою, нам треба заживного й свідомого козацтва, котре не тільки горнулоб, як мога більше землі, але яке хотілоб і вміло тої землі обороняти... Але ми в політику забігли, а нині святий вечір. Тітка Лідія скаже, що голодній кумі хліб на умі, а Мазепі політика не дає спокою, — так лишім її і радуймося святом. Ось і колядники ідуть».

Перед ганком чути було тупоти, кашляння і притишені голоси: «Починаймо!»

«Котру?»

«Накривайте столи».

«Ні, Нова радість стала».

«Перше — Бог предвічний».

«Нехай буде ,Бог предвічний'. Дисканти, — зачинай!»

І понеслась понад Бахмачем поважна пісня про Різдво Христове, ніби святочний гимн.

Зразу несміло лунали хлопячі голоси, мов боялися, що не вдоволять вибагливого гетьманського уха. Але з кожною стрічкою кріпшали, достроювалися до себе, зливалися в акорд.

«Ось що ми вміємо», — сказав шепотом гетьман, — «співати! На жаль, у нас тільки в пісні згода. В життю диссонанс, а як життя перетворюється в пісню, виходить гармонія чудова».

Мотря поглядом своїм, як ластівочним крилом, торкнулася гетьманового обличчя. Він слухав колядки, але думками літав кудись далеко. Колядка співала про минуле, він пісню будучности творив.

«Слава Богу заспіваймо,
Честь сину Божому,
І пану нашому
Поклін віддаймо.»

Гетьман покивав головою.

«Богато смутку в наших піснях».

«Бо і в життю його чимало», — завважила Мотря.

«У пісні смуток старосвітський».

«А в життю щораз новий».

Колядники «Дивну радість» почали.

«Це найкраща з наших пісень», — сказав гетьман.

«Кращої я у світі не чув. Вона мене дитиною зворушувала до сліз і тепер спокійно слухати її не можу. Зміст радісний, а музика сумна. Зміст говорить про Різдво Христове, а музика ніби передбачує його муки й смерть. Такого контрасту я нігде більше в мистецьких творах не завважив».

«Ціла Україна — один мистецький контраст», — додав Войнаровський, що мовчки вслухувався у співи. «Хто зна, чи тим зісполом радості і смутку, багатства й нужди, життєвої охоти й орієнтального отупіння вона якраз не тягне нас так непереможно до себе».

«Гадаєш?»

«Бо чому ж мені не хочеться їхати в Польщу, купити собі маєток і жити, як каже Рей, життям „почтєвого чоловіка“, себ-то шляхтича? І не лиш мене. Богато таких було, є, і буде, що їх Україна приманує до себе, як вродлива коханка. Знають, що за любов чекає їх терпіння, і — люблять».

«Але, чимало є й таких, що зраджують її».

«Це вже люди без серця, або без характеру».

«Друге правдивіше, Андрію. Серця нам не бракує, лиш характеру мало. Хоруємо на польську хоробу».

«Яку?»

«На привату. Таких нам сусідів Господь Бог підібрав, що не багато можемо від них навчитися».

«Бо переймаємо зле, а не добре від них».

«В чоловіці більший нахил до злого. До доброго треба наукою тягнути. Пригадаймо собі, як були малими. Колиб нас батько й мати не картали й не гдили злого, не знаю, що вирросло би з нас».

Мотря слухала вважно.

«Ох, тай сумна пісня», — нарікав зітхаючи Войнаровський. — «Розжалоблює душу. Чую, що й мене лихо не мине, українське лихо».

«Ти, Андрію, як баба», — простить пані за слово. «Ще піп проповіді не почав, а вона вже реве. Кажуть Араби: „Не покладайся на коня, що пітнів, і на жінку, що плаче“. А плаксивий козак від обох їх гірший».

І гетьман поклепав свого небожа по плечах та подивився на нього так сердечно, що Войнаровському сльози закрутилися в очах. Він поцілував свого дядька в руку, а цей пригорнув його до себе. «Поки я живу, поти й ти можеш бути веселий, а там промишляй своєю головою». А звертаючися до Мотрі й Лідії Петрівни додав: «Кажуть, що на Різдво не цілуються, а тут дядько з небожем обнімаються. Щож ви на це?»

Мотря стояла притулена до тітки Лідії, а тая, замісць відповісти, пригорнула її до себе і поцілувала в чоло.

«А що не казав? З Різдва робимо Великдень. Аж мене оскома збирає».

«Оскома вовка на вид гарної ягнички, — не дам!» і тулила Мотрю до себе й ніби захищала її.

Гетьман сміявся.

«А ти Христе царю,
Небесний владарю,
Даруй літа щасливії
Цему господарю» —

співали колядники.

«О, навіть про щастя для мене таким сумним голо-
сом в Бога просять», — сказав гетьман.

Колядники почали «Накривайте столи».

«Лідіє, це вони вже до тебе співають. Кажі їм по-
гостити гарно й дарунки роздай».

«Усе наготовлене в сінях», — і тітка Лідія пусти-
лася йти. Та нараз зупинилася. Ясна полумінь оза-
рила весь ганок. Немов від кольористих огнів обличчя
хлопців зробилися золоті, червоні, сині. Звізда загори-
лася. Вони заметушилися, гасили. Войнаровський ви-
скочив на ганок і помагав. Звізда згоріла до остатка.

«Отсе вже друга звізда на наших очах погасла
нині», — сказала Мотря зі смутком.

«Чи одна звізда гасне. Нічого вічного нема на
світі».

«Бідні хлопці. Ліпили, малювали, напрацювалися
може не один тиждень, тішилися тою звіздою, і нараз,
за одну хвилину, радість їх і гордощі розвіялися з
димом».

«Нічого не порадиш, Мотре. Не один з нас так
само майструє свою звізду, не тижні, а може довгі літа,
аж нараз вона йому за один мент погасне. Але з того
ще не виходить, щоб її не майструвати. Не берім собі

того дрібного припадку так дуже до серця, досить нас Войнаровський розжалобив». А звертаючися до тітки Лідії додав: «Лідіє, будь ласка, передай хлопцям отсих три таляри. Хай собі нову зізду зроблять, ще кращу від тамтої. А бурсакам повідж, що ми на їх куншти дивитися готові».

«Де?»

«Хіба у великих сінях. Там тепло, правда?»

«В коминку від самого рана горить».

«Так туди вийдемо до них. Добре, Могре?»

«Будь ласка. Я на вертеп цікава. Люблю говорячі ляльки».

ВЕРТЕП.

Від бібліотеки до сіний відчинено широкі двері. Перед порогом поставлено для гетьмана фотель. За ним крісла для тітки Лідії і Войнаровського. За ними, трохи збоку, сиділа Мотря.

Вона бачила всіх, а її мало було видно.

Сіни рясно освічено свічками, з коминка біла полумінь тепла і пахло королівським кадилом.

Посеред широких сіний на підвиспенню стояв вертеп, як церква з трьома банями, розмальованими й позолоченими. Цілий фронтон вироблений гарно, гзимзи, пілястри, вікна. У вікнах, замість шибок, воскований папір, за ним свічечки, так що церква була освічена, ніби в ній вечірню правлять.

До церкви сходи, за остатним двері. Над ними широка галерія і знову двері, ніби на хори.

«Що правда», — замітив гетьман, — «двері трохи за широкі, особливо горішні, і це псує архітектуру, але цілість обдумана як слід».

Він оком знавця дивився на тую мініятуру, що мала в собі прикмети київських церков, ним побудованих. Культурний діяч брав на хвилину верх над політичним, будівничий держави цікавився будівлею вер-

тепу. Сам собі дивувався що за великим про мале не забував, що до всього живого й гарного прикладав вагу.

«Як у театрі, нім зачнуть виставу», — завважив Войнаровський. «Усе готове, лиш занавісу підняти... Ось і дзвінок».

Задзвонили в бічнім покою і трьох бурсаків жвавим кроком виступило перед гетьмана. Поклонилися, пальцями правих рук доторкаючися землі, і середущий став говорити задалегідь вивчену святочну орацію.

Говорив про вефлеємську зорю, про поклін пастирів і про дари трьох царів з востока, про радість цілої вселенної, що народився Христос, і про втіху бідного бурсацтва, якому милосерний Бог дав такого благородного й великодушного опікуна муз і грацій, як ясновельможний гетьман Іван Степанович Мазепа. «Як колись бідні пастушки бігли з баранцями й овечками до вефлеємської стаєнки, так отсе ми з нашими вбогими кунштами прибігаємо, до тебе, наш добродітелю, щоб подякувати тобі за твою печаливість, ласкавість і великодушність, а якою пособляєш нам добути науку і знання. І як перед пастушками отсими горіла ясна зоря — комета, і вела їх у Вефлеєм, так перед нами сіяла стать твоя, вказуючи нам шлях у Бахмач. Приймиж тоді, наш достойний пане, низький поклін від бідного бурсацтва і побажання веселих і щасливих свят, усього блага на довгі літа — Христос раждається».

«Славім його!» — відповів гетьман і подякував за труд і побажання питомцям славної київської «*almae matris*».

«Позвольте, ясновельможний пане гетьмане, починати?» — спитав оратор.

«Починайте з Богом!»

Озався дзвінок і відчинилися горішні широкі двері в вертепі.

Темно. Пастухи сплять коло своєї отари. Нараз вбігає Панько.

«Іване, Петре, Кліме, Онисиме, вставайте! Глядіть, яка зоря восіяла на небі!»

На небі дійсно сияє зоря з довгим хвостом. Пастухи з острахом дивляться на неї. Тривога, здогади, нарада: що робити? Рішили йти, куди їх звізда запровадить. Чим хата богата, тим рада, — понесуть в дарунку. Будять сонну отару, вибірають що кращі. Вівці блеють.

Той бурсак, що суває ляльками у вертепі, так знаменито вдає блеяння овець, що навіть Войнаровський сміється й Мотря не може здержатися від сміху.

Двері вертепу замикаються, хор співає різдвяний тропар. Усі встають і потягають за ними, як у церкві. Знов дзвінок і знову відчиняються ті двері. Стаєнка, Мати Божа і в жолобі новонароджений Христос. Ясла; віл, кінь і осел хухають на дитинку. Старий Йосиф на палицю сперся і думає. Образ простий, як давний малюнок, зготовлений рукою, якою водить віра і привязання до традиції.

Хвилина мовчанки. Особи в вертепі не рушаються, живий образ.

«Лиш кінь сумно пасеться,
Осел з зимна трясеться,
Пастиріє клячуть, клячуть, клячуть,
Бога в плоти бачуть, бачуть, бачуть,
Тут же, тут же, тут же, тут же, тут».

За пастирями надтягають тріє царі. З повагою підходять до ясел і клякають. Середущий старий, по боках двох молодших. На всіх оксамитові, горностаями

підбиті довгі плащі, на опашки, а під плащами козацькі вбрання.

Лідія Петрівна повертається до Мотрі. «Бачиш? Середущий на гетьмана скидається, цей зправа на Орлика, зліва на Войнаровського... Хитрі як!»

Гетьман на силу робить поважну міну; ляльки навіть рухи підхопили, хід, звороти голови, — як живі.

«Ніби на образах німецьких мистців», — шепче Войнаровський. — «Мати Божа з дитиною, а перед нею бургомистер зі своєю жінкою і з дітьми».

«Мистецтво пристосовується до життя».

«Незнання обстановки радить собі, як може».

«Як і не булюб, живе і гарне. А це річ найважнійша».

Образ кінчиться колядою.

Зачинають її бурсаки, підхоплює гетьманське товариство, а там і його двір, що з відчинених бокових покоїв дивиться на вертеп.

Павза.

«Втомилися актори», — каже Войнаровський, — «мусять спочити».

Зачув це бурсак, що водив ляльками. Зі спорим ящиком вибіг. «Ось вони! Таких чемних акторів у світі пошукати. Слухняні і спокійні. Не сваряться і не пють, навіть їсти не хочуть. Божим духом живуть».

Витягнув з ящика одну куклу і так уміло порушував нею, що була, ніби справжня людина. «Поклонися, Остапе, бачиш, хто перед тобою сидить!» І кукла кланялася, головою хитала, рукою доторкалася землі. «Їм, щоб тільки вбрання було. Такі горді, як пошити їм новий контуш, або починити чобітки. А жінота, так прямо за вбранням пропадає».

«Завтра дістанеш від мене сукна, оксамиту і шовків злототканих на вбрання».

«Подякуйте ясновельможному за ласку», — відповів сміливий бурсак, добував з ящика ляльки і вони кланялися, прикладали руки до серця, жінки присідали злегка, піддержуючи спідниці, що цілий двір сміявся.

Нараз бурсак поскидав ляльки в ящик: «До роботи!» — гукнув і побіг зі своєю акторською трупкою за вертеп.

Знов дзвінок і відчиняються долішні двері.

Іродова пристольна саля. На пристолі Ірод. Він височезний, з вибалушеними очима, нервово крутить головою, мало корона з неї не злетить.

«Петро! Йй Богу Петро!» — шепче Войнаровський. Гетьман небожеві руку на коліно кладе: «цить!»

Перед Іродом Рахилія, вбрана, як українська жінка. Свитка, плахта, червоні чобітки.

«А це, піби Україна!» — завважує тихо Лідія Петрівна. Гетьман глянув на неї і вона теж мовкне.

Рахилія дорікає Іродові за його жорстокість, за смерть невинних дітей і грозить смертю.

«Проклятий будь, окаяннику мерзотний, людьми і Богом проклятий во віки!»

З тим і відходить. Ірод думає. «Гадав жити вічно, а тут треба боятися смерті. Та я ще поборюся з нею. Гей, воїни мої, ставайте у порога, коли прийде смерть, ловіть її, яко мога!»

За вертепом хор співає грізну пісню, що кінчиться словами: «о Іроде преокаянний!»

«Страшно», — шепче тітка Лідія. «Колиб так у дійсности, а не в вертепі...»

«І скоро, а не Бог вість коли», — додає Война-
ровський.

Входить смерть. Кістяк, коса, — кламцає зубами.

«Отся то вже до нікого неподібна», — каже Мотря.

Смерть гнівається на Ірода, що він воїнам своїм
казав її убити, і кличе в поміч чорта:

«Вийди, брате, друже любезний, пособити,
Кровоїїцю Ірода от землі істребити».

Вискакує чорт. Чорний, з червоними грудьми, з
хвостиком, рогами, з крилами, з цапиними ратичками,
на одну ногу налягає.

«Гу-гу, гу-гу!
Пощо, другиня, кличеш на пораду?»

Побачивши в чому діло, вбиває Ірода косою.

«От так його во главу,
Щоб знали повсюди нашу державу!»

Іродова голова відлітає, і золота корона котиться
гетьманові під ноги.

Хор за вертепом співає:

«Заслуга його
Зпатна всім і явна,
За теж і пекельна
Бездна ізготованна,
О, Іроде преокаянний!»

Всі відітхнули, ніби їм легше стало, що Ірода
стрінула заслужена кара і що він більше не буде
знущатися над бідними людьми. На сцену вискакують
дід і баба:

«От тепер і нам пристало,
Як Ірода вже не стало,
Потанцюймож, молодичко,
Чорні брови, біле личко».

На те вона:

«Гляди тільки, сучий діду,
Щоб не ввели танці в лихо.
Забрались би у тісний кут
Да хліб собі їлиб тихо».

Але дід на таку недіяльну роль не згоджується і тягне бабу під черешеньку:

«Оя під вишнею, під черешнею,
Стояв старий з молодю,
Як би з ягодою».

Це відома пісня, але бурсак так знаменито вдає розмову діда з бабою, так гарно перескакує від старечого барітону до не старого ще жіночого сопрану, що навіть гетьман всміхається і плече в долоні. Він значучо дивиться на Мотрю.

Старий дід і молода баба, ніби заохочені похвалою, беруться за під боки і нуж у танець. Господи, як вони танцюють! Вихиляються, прискакують і відскакують від себе, вона піт утирає рукою, а він оселедця закладає за ухо, прямо — розкіш!

«Ось до чого мої бурсаки спосібні», — каже гетьман. — «Тут вони мистці, не в правилах реторики й піітики».

«Бо тут життя, а з тої цілої середновічної схолястики пліснею тхне».

«Скажи це, Андрію, авторам 'Свободи вожделінной натурі людской' і 'Мудрости предвічної'».

«А всеж таки треба колись сказати, бо шкода талановитих хлопців у тій відірваній від реального життя атмосфері умово вбивати».

«Життя не вбеш. Не бійсь, знайде воно собі щілинку, щоб добути ся зі схолястичного гробу, як тут».

Цей вертеп, це одна сатира, бурлескний образ України. Талановита отся бурсацька голота, їй Богу, талановита».

«А підівчаться, тай у Москву потягнуть чужого хліба шукати».

«Бо нашому братові свій хліб проїдається скоро, а до того там, бачиш, незалежна держава, двір, цар, туди наших як нетлі до світла тягне. Але дивімся на вертеп».

На сцену вийшов салдат. Хвалився, кілько то він хохлушок розкохав і кілько хохлів післав чортові в зуби, признався, що понад усі житейські блага любить горілку й жарене порося. За кожним словом кляв і спльовував крізь зуби. Нахвалившись, добув зі штапів плящину і пив-пив, поки не повалився. Лежить, надбігає кабан і штовгає його: «рох, рох, рох». Рот йому лиже.

Сценка видимо подобається аудиторії, бо плещуть у долоні.

Виходить циган. Дивиться на салдата і каже: «Також не мав Господь що робити тай сотворив ось яку цяцю, тю!» Бере салдата за ноги і тягне зі сцени. А за хвилину візджає на салдатовій кобилі.

«Криця не лошиця, кремень не кобила,
Як біжить, то дріжить, а як впаде, то лежить».

Кобила паде і він з нею:

«Пху, побилаб тебе лихая година,
Пре-пре-прекаторжного батька скотина!
Щоб тобі ні стригло, ні брило,
Щоб тебе на світі не було,
Один в роті зуб держався,
Да й той тепер у снігу зістався».

Шукає, — нема. Хоче продати кобилу, та ніхто не купує. Бе її пліткою: «До шатра, до шатра, до шатра», — кобила підводиться й вибігає.

Все те так справно, смішно й живо, що глядачі забувають про ляльки і їм здається, немов перед ними справжні звірята й люди.

Циган, як звичайно, голодний. Але не нарікає, лиш жартує на тую тему з сином і з жінкою.

Жінка питається його:

«Чом, цигане, не ореш?»

А він:

«Бо не маю плужка,
Тільки в мене пояс є,
За поясом — пужка.
Чом, циганко, не придеш?»

Циганка:

«Бо не вмю прясти,
Ізза гаю виглядаю,
Щоб сорочку вкрасти».

Циган:

«Ходім, стара,
До шагра,
Що має Бог дати,
Фун-фун-фунфора,
Проживем без хати».

Танцюючи виходять.

Входить шляхтич:

«А цо, панове?
Я із дзядя, із прадзядя
Уродзони естем шляхціц.
Билем ве Львовє,
Билем в Краковє,
Билем в Кійовє,
А тераз естем
У ясновельможного пана
Гетмана,
Ктурему до нуг падам,
Жиче здорова і на многая літа!»

Танцює з панею краковяка, а йому за спиною танцює його служка. Знаменито вдає кожний рух свого пана,

аж нараз спотикаються, шляхтич паде й кричить: «А пуйдзь до дябла, лайдаку, я це батоґем забіє!»

Паня зацитькує його, радить втікати, бо козак йде:

«Що ти, едукована кобіто, мувіш?
Як Бога кохам,
Я сам тшидзєсце козакуф забіє».

А між тим за сценою чути спів:

«Та не буде лучше,
Та не буде краще,
Як у нас на Україні
— — — — —»

Шляхтич зривається і втікає. Входить на сцену козак-Запорожець. Він високий, широкоплечий, в червоних, як море широких шараварах і в синім жупані.

«Ах, панове, яка сила в мене була за молодих літ, тепер не те. Де-де-де-де!»

«Коли траплялось кому у степах бувати,
То той може прізвище мое угадати.
А в мене імя не одно, а єсть їх до ката,
Так зовуть, як набіжить на якого свата.
Жид з біди за рідного батька почитає,
Милостивим добродієм ляхва називає,
А ти, як хоч назови, на все позволяю,
Аби лиш не назвав крамарем, — за те то полаю».

«Бачиш, Андрію, і тут політична альязія».

«Ціла поява Запорожця, на мій погляд, дядьку, носить політичний характер».

«По зовнішньому вигляді видно, що симпатії шкільної молоді по його боці».

«Але тільки на зверх. Зі слів і вчинків щось друге виходить».

«Що саме?»

«А ось те сумовите „колись“. Колись Запорожець силу мав. Тепер він останки тієї сили розтрачує на

марну лайку та на бійку з ким попало, на право й на ліво, зі шляхтою, з Жидами, навіть з уніятськими попами. Ось, бачите, як він їх лає і вбиває, замість вести плянову боротьбу за ширшу, загальну справу».

«Правда, як кінь в степній волі,
То так козак не без долі,
Куди хоче, туди скаче,
За козаком ніхто не заплаче».

«Твоя правда, Андрію, куди хоче, туди скаче», краще не можна схарактеризувати нинішнього запорозького завзяття».

Мотря слухала розмови гетьмана з Войнаровським і сумними очима дивилася на гарну постать Запорожця і на пусті його вчинки. Показатиб їм цей вертеп, можеб побачили себе, як у кривому зеркалі.

Ще кілька сценок з дядьком Климом, з дячком бакаларем і зі свинєю. Дядько Клим рішається свиню дякові на школу дати, бо вона вже давно хотіла іздохати.

Гетьман сміється: «Цеж знаменито. Сатира на нашу прихильність до освіти».

А дяк ще й дякує:

«Ми вашу обречену жертву,
Хотя живу, хотя мертву,
Со благодарностю приємлем».

В тій подяці верх іронії. Глядачі сміються, аж за боки беруться.

А дядько Клим обертається до публіки й говорить: «Правда, панове, єсть за що і дякувати. Свиня, хоч куди свиня, — ребра так і світяться! Має дурно здихати, краще дякові за науку сина віддати».

* * *

*

Свічечки в церковних вікнах гаснуть, двері замикаються, вже тільки золочені бані блищать і хрест на церкві горить.

Вертепна вистава скінчилася. За вертепом збираються бурсаки, чути як «реєнт» роздає голоси і по гетьманських сінях лунає старосвітська колядка:

«Що в пана Івана по його двору — Святий вечер!
Сам Господь ходить з трьома святыми,
З трьома святыми із янголами.
Що перший янгол у Бога просить:
Ой пошли, Боже, пану Івану,
Пану Івану у полі долю:
У полі долю — густее жито,
Густее жито, частіі снопи!»
А другий янгол у Бога просить:
«Ой пошли, Боже, пану Івану,
Пану Івану в пасіці долю:
Тисячу роїв, сто бочок меду,
Сто бочок меду, сто пудів воску!»
А третій янгол у Бога просить:
«Ой пошли, Боже, сьому хазяйну у дому долю:
У щастю жити, Бога хвалити,
Слави добути, щасливим бути, Святий вечер!»

Гетьман киває головою, дякує за колядку. Так ось колядники побачили за його спиною гарну панночку. Не знають, хто вона, мабуть гетьманова своячка, требаж і їй честь віддати.

«Та жала папна шовкову траву,
Ой рано!
Ой рано-рано зійшло сонечко
Кохано!»

І загубила вона золотий перстень і просить косарів, щоб його шукали. Першому буде шовкова трава, другому буде золотий перстень, третьому буде сама молода, сама молода, так, як ягода.

«От і шукати варта», — жартує гетьман. Мотря посувається з кріслом за одвірок, щоб її не бачили. Перед гетьмана виступає наймолодший бурсак, ще дитина. Гарненький, сміливенький, мабуть його ціла бурса любить. Поправив ковнір, відкашельнув, рецитуює:

«Ось юж і я студентик маленький,
До науки пильненький,
З новиною ся ставлю,
Вашмосці не забавлю,
Бо давно ся готовал,
Аби з вами розмовлял,
Только слухайте пильно,
Повім вам неомильно:
Христос ся нині народил,
І всіх нас увеселил,
Тов от мене приймайте,
А мені коляду давайте.»

Кланяється головою, як той коник-табунець на свіжій траві. Хлопчик усіх до себе відразу прихилив. Гетьман добув гаманець і дає коляду, тітка Лідія хлопчика в голову цілує. «Такий маленький, і не в батьків нині, так далеко їхав, щоб нам ,повідчувати', добре, що не заковяз по дорозі».

«У мене батьків нема, я сирота, милосте ваша».

Тітка Лідія бере хлопця за руку й веде туди, де наготовлені святочні дарунки. І других бурсаків кличе. Переходять попри гетьмана, кланяючися йому в пояс.

Дворові люди розходяться, замикаються двері від бокових покоїв, сени пустіють. Тільки в свічниках догоряють свічки з ярого воску, кидаючи останні свої блиски на золочені куполи церкви-вертепу. З одної віск скапує на старий килим. Войнаровський устає і гасить її.

«Finita la comedia», — каже гетьман до Мотри.

«Перед хвилиною блеск, гамір, сміх, а тепер світло гасне, театр пустіє, п'ятьма огортає його. Актори лежать у скринці, дожидаючи другого святого вечора: Ірод коло Рахилі, пастухи на трьох царях із востока, чорт біля янгола небесного».

«Як у життю, милосте ваша», — відповідає Мотря.

«Як у життю», — повторяє гетьман. «А нам здається, що наш вертеп вічний».

«Нема нічого вічного на світі».

«А слава?»

Гетьман подає руку Мотрі. Йдуть до того покою, де їли святу вечерю. Тут уже прибрано. Тільки срібні підноси з овочами й цукрами стоять і кутя у великій срібній мисці. Останки страв у хрусталивих тарілках біля коминка покладено.

Це тітка Лідія для духів наготовила. Може придуть.

Гетьман думає, когрі. Богато їх, багато! Заповнилиб весь двір. Добре, що чоловік не бачить, добре, що між цим і другим світом покладена незрима стіна. Незрима для наших смертельних очей...

Мотря відчуває гетьманові думки. Лиш відчуває, бо в неї другі на гадці. Її совість чиста. Ніякої душі на тую совість не взяла.

«Не знати, Мотре, чи колись наготовить хтось і для мене страву, чи помяне хто душу Івана Степановича?»

«Що ви це такими питаннями турбуєтеся, Іване Степановичу! Не пара. Нині родиться Христос, славім його».

«Мати стара, тітка Лідія теж у літах, дітий мені Господь не дав, один Войнаровський може помяне мене».

«А народ?»

«Народ, Мотре, стихія, — все одно, що степ і що море. Шумить! У кожного свої турботи, в народі свої. Живий живе гадає. Поки живеш, шанують тебе, бо ти цей вітер, що над степом віє, для кого може ти й сонце, в котрого теплім промінню він росте і розвивається. А помреш, все одно, що сонце зайде і що вітер на хвилину ущухне. Підіжди, другий повіє і завтра знову зробиться день. Пічнеться нова праця і нові турботи. За ними і забудуть про тебе, може й проклинатимуть, хто вгадає?... Дітий не дав мені Господь. От що! Колиб так син, та ще годящий, от і жив би я в ньому».

«А яж для вас ніщо?»

Гетьман підводить на Мотрю свої дивні очі.

«Для мене, Мотре, ти все. Ціла моя надія, сонце моє», — і бере її за руку.

Мотря не борониться. Вона рада бути для нього всім. Рада зєдинити свою долю з його, кріпити його, працювати спільно, щоб народ не забув про нього. Кажє це йому.

«Може ти й вимовиш у щасливу годину, ниніж святий вечір. Я більше нічого не хочу. Люблю тебе, а в тобі усе, що гарного пережив на світі, усе, чим пишається наша земля, усе добре, що скривається в українській вдачі».

«Люблю у тобі велич минувшини нашої і будучі гордощі наші, здійснення їх у тобі бачу».

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій!»...

І двом душам сон один приснився.

*

*

*

«На друге Різдво, дасть Бог, ти дружиною мою станеш. Вберу тебе, як ніхто й ніколи не вбирився, бо й краси такої на світі не було. Обжемчужу тебе, осяю...»

«Славою своєю, Іване».

«Тобі її не треба. Ти сама славною станеш. Гетьманші такої вродою, умом, і серцем пишної, ще не було. І зберуться старшини мої на Різдво, на старшинську раду, а ти гостити їх будеш солодким вином і ще солодшими з уст своїх словами. І зазидувати стануть генеральні старшини свому гетьманові старому не богацтв, не святого Андрея, не булави, нічого, лиш дружини кращої над усе. ,Ось яке добро післав йому Господь на старі літа'. І прийде такий день, коли я, дивлячись на твою пишну вроду, на твій ум, і на твоє про все піклування, возрадуюся серцем своїм і скажу: Нині отпущаєши, владиго, раба твого со миром».

Він пригорнув її до груди, а вона очима повними безмежної віри і великої надії дивилася в його темні, глибокі, зіниці. Потапала в них.

«Це буде колись, а нині мені до церкви пора. Вже коні перед ганком чекають. Працай!»

Мотря хотіла їхати разом. Та гетьман не згодився. Раз, що по недузї, а друге, пощо дразнити людей.

«Я про людей не дбаю, коли ти мій!»

«І мені вони, як п'яте колесо в возі, — колиб я гетьманом не був. А так, — мусиш вважати, не ради себе, а ради булави тієї, на яку всякий як не зазрим, так цікавим оком зазирає. Приватному чоловікові все на світі вільно, що він тільки добути і силою своєю обстояти може, гетьманові ні. Прощай тоді, до Різдвяного ранку».

«ЯК ВОНО СКІНЧИТЬСЯ?»

Поїхав...

Тітка Лідія теж і Войнаровський. Навіть з прислуги мало хто лишився; двір опустів.

Мотря осталася з думками. Відганяла їх від себе, так вони йти не хотіли. Настирливі думки. Особливо одна: «як воно скінчиться?» Тая все над Мотрею літала, як серед літної ночі докучлива комаха. Відженеш її від правого уха, а за хвилину вона тобі до лівого брешить: «чи спиш?»

Мотря розглядала образи по стінах, — портрети невідомих їй людей. Вони теж ніби прибралися на свята, очищено їх із пилу, і відсвіжено рами. Горді такі. Муштини з чубами, при шаблях, жінки в корабликах, з молитовниками в руці. Одна ромен тримає. Мабуть питалася: «любить, не любить?» і обривала цвітові пляточки. Аж спинилася нараз, боячись дізнатися правди. «Рвати, чи перестати?»

Так її і намалював маляр.

Портрети старі, їм може більше сотні літ, а питання вічно молоде: «любить, чи не любить?»

І — «як воно скінчиться?»...

Ті панове теж мабуть великого хотіли; який це муштина, що не має великих бажань? Зі слудьких поясів, з кирей, соболями підбитих, з діамантових спинок

видно, що не бідні були, — мабуть їм хотілося одного — слави. Може й гонили за нею, як дитина за мотилем гонить, зірку рукою досягає, веселки в мамі просить. Може не одну ніч не діспали, турбуючися, як тої хи- мерної слави добути, а нині, бач, тільки чести, що в гетьманським дворі їх портрети висять. Навіть Мотря не знає, хто вони такі.

Може їх кости порозсипалися в гробах, може їх ворог з вітром по степу розвіяв, з кирей-соболев і знаку не лишилось, а діамантові спинки певно десь в Амстер- дамі з рук до рук мандрують і тільки їх, що тої фарби маляр на полотно кинув...

І — «як те все скінчиться?»...

Хто сидів на отсих старосвітських фотелях, темно- зеленим сапьяном критих? Воевода грізний, котрого боя- лися піддані, нащадок княжого роду, полковник козаць- кий, чи прямо дідич молодий, що маєток недавно в спадку дістав і важко зажурився, як йому ті довгі зимові вечорі перебути. Покоїв багато, а він сам один, тая, з котрою рад би тут сидіти, за другого пішла, не чекала його...

І — «як воно скінчиться?»

Тітка Лідія хрусталеві тарілки з останками страв для духів біля печі лишила. Огнище — це тепло ро- динне. До нього і духів тягне. Мотря вдивляється у полумінь, чи не побачить якого.

Тріскають сухі дрівця, перетлілі головні в печі ле- жать, ватра то заграву нагадує, то кров, то обоє нараз. Але духів не видно. Мабуть дійсно між ними і нами якась стіна стоїть, незрима для нашого смертельного ока. Може ті духи кругом обступили Мотрю і дивують- ся, що вона своєї будучности не бачить. Для них — це звичайна річ. Скажіть, духи добрі, прихильні до нього і до неї, як те все скінчиться?...

«Як те все скінчиться?»

Щоб забути про отсе питання, Мотря нагадує собі пригоди з молодих літ, щось таке, що не звязане ні з нинішню дниною, ні з її теперішнім побутом у гетьмана в Бахмачі, далеке, чуже, смішне. Пригадує собі чуру свого батька. Гарний хлопець був. Аж одного разу голову йому обголили. Господи, як він смішно виглядав! Навіть мати сміялася. На тій обголеній голові шпилькою лист йому написали, татуували. Чуприна відросла і батько післав його кудись. Це було щось мабуть важне, дуже таємне і тому такий спосіб придумали. Голова чури — лист. Там, куди його післали, знов тую голову обголили, прочитали татуоване письмо й чуприна знову відросла. Чого то не видують люди, де ходить про гроші, честь і славу!

Гетьман числові листи пише. Тільки він і Орлик уміють ті листи писати й відчитувати. В Орлика ключ. Таке листування і з княгинею Дольською ведеться.

І — «як воно скінчиться?»

Ні, ніяк не позбудешся того питання! Цеж діло твоєї будучности, твого життя, — не дивуйся... Найкраще було би заснути.

Так Мотрі й сон не береться.

Здавалося — заспокоїлася після гетьманської гостини в Ковалівці й відмінилася. «Не приступало до неї», — як Любоф Хведорівна казала. Бачила ціль перед собою, а нині, коли тая ціль може вже й недалеко, її обгортає тривога. Знов серце приспішено бється, і думки, як перед бурею птахи, неспокійно літають. Чого це так?

Заснути, ах, заснути і збудитися, коли буде день, ясно, певно, — рішено, або не будитися зівсім.

Мотря насилу примикає повіки. Портрети ожива-

ють, злазять зі стін, підступають, все ближше й ближше, грізно дивляться на неї: «Ти хто така? Чого забрела між нас? Горда маєтками і красою? Гадаєш, мало було богатих і гарних на світі? Почестий забаглося, от що! Булава осліпила тебе. Геть звідси, геть!»

Мотря розплющує очі і — портрети знову висять, як і перше, на стінах. Муштини з чубами, з руками на шаблях, жінки в корабличках і з молитовниками, з квітками: «любить, не любить...?»

Заснути, ах, заснути і, хоч у сні, забути про це тривожне питання.

Голову кладе на стіл. У висках, ніби хтось до дверей стукає... «Увійдїть!...» Входять духи. «Мотря?» — Хто таке Мотря? Донька Любови Хведорівни, що проти гетьмана коверзує, а Василь Леонтьєвич не вміє тим коверзуванням покласти раз кінця. І ти хочеш до нас?... Зозулине яйце!

Мотря гнівно розплющує очі... Нема нікого... Лиш огонь у коминку горить, золоте й криваве полум'я озарює кімнату. Тихо. Вітер за вікнами не шумить, не грає, тільки десь далеко, далеко десь, ніби на другому світі, лунають колядки... Тихо!... Дзвінок. Дзень-дзелень, дзень-дзелень... Причувається, чи дзвонить?

Мотря наслухує. Ні, таки дзвонить. Мабуть з церкви вертають: гетьман, тітка Лідія, Войнаровський, усі. Гетьман стане питати, чому Мотря не спить, чому невесела, стурбована така?

Що вона відповість йому.

Краще не ждати стрічі.

І вона скоро біжить до своїх покоїв.

Заснути, ах, заснути!

ВЕСЕЛЕ РІЗДВО.

По давньому звичаю на Різдво, на Великдень і на Покрови в гетьмана збиралася старшинська рада.

Приїздили генеральні старшини, дехто з полковників, кому не було дуже далеко, і з визначних та заслужених полкових старшин. Приходили також начальники сердюцьких, компанійських й охочекомонних полків, щоб привітати свого реґіментаря зі святами та запевнити його в своїй вірності й невідкупній прихильності. При тій нагоді відбувалася нарада, ширша від генеральної ради, а не така широка й безладна та небезпечна, як чорна рада.

Круг ділання старшинської ради не був докладно означений, не було розмежоване відношення її до гетьмана і гетьмана до неї, як узагалі не було виробленої якоїсь трівкої, законами забезпеченої конституції на Україні. Раз-у-раз змінювалися державні форми, бо раз-у-раз змінювалося відношення України до Польщі й до Росії, раз-у-раз треба було числитися з тими змінами й замість тривких форм вдовольнятися провізорією. Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Немирич і Тугальський своїми великими умами обгортали весь комплекс українських справ, але одним передчасна смерть, а дру-

гим брак розуміння їх великих плянів серед народньої стихії не дозволили під українську державність підложити сильних правно-державних підвалин.

Гетьман Іван Мазепа дуже уважно, хитро й обережно ішов до того. «Народ, це стихія, — шумить», — казав собі. «Вдоволити його, значиться, пустити дряхлий човен на розбурхане море. Такої держави, як він собі бажає, годі збудувати, бо таке географічне положення України, що конче треба, мов байдак поміж порогами, пробиратися між Росією, Польщею і Туреччиною. Народ не терпить підданства, не терпить поділу на панів і людей, хоче, щоб загал рішав про загальні справи, а воно неможливе, бо такого устрою нема нігде в сусідів, і вони ніяк на нього не згодяться, добачаючи в ньому також і для себе велику небезпеку.

Проти польського панства та російського боярства на його гадку треба було поставити український державно-творчий елемент, освічений, політично-освідомлений, котрий постояв би за свою власну державу й оборонив її. А будь вона обезпечена, тоді що лиш можна було прийнятися за внутрішні реформи, щоб заспокоїти народ.

І гетьман пильно дбав, щоб при помочи краєвих шкіл і поїздок молодіжи за границю витворити як найбільше української інтелігенції, він щедрою рукою сипав гроші на церкви й монастирі, щоб прихилити до себе духовенство й віруюче громадянство, старшин наділював маєтками, підносив їх значіння, щоб вони не зазирали в Москву й Польщу, а трималися України. На те він і титул бунчукових товаришів придумав, щоб отсей державно-творчий елемент скріпити і поширити яко мога.

Старшинська рада була ніби сенатом отсих вищих кругів. Гетьман уважливо ставився до неї і числився з її голосом. Вона повинна була і йому говорити правду в очі, щоб між правителем і правлячими кругами панувала необхідна гармонія.

Нещо давно на такій раді Кочубей поклав перед гетьмана печать і перо генерального писаря, а бувало, що й гетьман, ніби то збирався класти свою булаву, якщо між ним і старшинською радою виявлялися надто великі противенства.

Сего року він хотів старшинську раду відсунути на посвята, хоч до Нового року, бо політичні події змінювалися, і кожний день міг принести щось важного й несподіваного.

Війна Карла XII з Петром, здавалося, наближалася до зворотної точки, а на це Мазепа тільки й чекав.

То була одна причина, а друга, — що гетьманові дійсно хотілося відпочити підчас свят, бо він був дуже спрацьований і перетомлений, а вік його не такий то вже, щоб перетягати струну.

І була ще одна причина, для якої гетьман не бажав собі старшинського зїзду в Бахмачі, а якої не важко було й догадатися, — Мотря.

На зїзді доходило нераз до особистих поррахунків між козацькими старшинами, до суперечок і до бурливих сцен, котрими він не хотів турбувати Мотрі після її важкої недуги, як не хотів, щоб люди взагалі й довідалися, що вона у його. Хто може запоручити, що не приїде Кочубей і, нацькований жінкою, не пічне розводити своїх жалів на гетьмана? Кочубеєві ніколи не можна надто довіряти, бо він надто підлягає жінці. Це в його застаріла недуга, з котрої мабуть не вилічиться ніколи.

Ось чому то гетьман і не бажав собі зїзду на сьогорічне Рїздво. Він казав це декому зі своїх генеральних старшин, гадаючи, що вони і другим перекажуть, бо повідомляти всіх окремим універсалом було незручно. Гетьман знав своїх людей і боявся їх обидити. Скажуть, що гетьман ухиляється від старого звичаю погостити своїх старшин на Рїздво.

Та не так воно вийшло, як собі того бажав гетьман Мазепа. Старшини зі свого боку боялися, щоб гетьманові не було прикро, що вони не приїхали поздоровити його зі святами, вони не довірювали собі і підозрівали якусь інтригу; як же це можливо, щоб не бути в Мазепа на Рїздво?

Перший приїхав Орлик, таки доволі рано.

Гетьман зараз попросив його до себе.

«Як же там жінка, діти? Як мій похресник, чи великий виріс?»

«Спасибі милости вашій за ласкаву память. Дякувати Богові, здорові. Пересилають доземний поклін своєму добродієві, а малий Грицько руки свого хрестного батька цілує».

Хрестного батька... І гетьман пригадав собі свою хрестну доньку — Мотрю. І на хрестини не їхав би був, колиб знаття, що з того вийде.

«Щож у Батурині нового?» — питався гетьман. «Кажі. Не скривай нічого. Я знаю, що в столиці, як в пекельному казані кипить. На кожному пануючому дворі є свої інтриги, я до них від молодости привик, але в нас це не інтриги, а окремого роду коверзи. Не знати, чого ті люди хотять. Може й самі не знають чого. Дбаю про них, пхаю в них, як у діравий міх і всього їм за мало. А вже що найгірше і чого я більше всього не люблю, так це доноси. Здавалосяб, лицарсь-

кий народ, знає лицарський звичай. Ого! Не виступить тобі явно до бою, лиш як собака зпоза плота кусає. Не прийде до свого гетьмана, лиш до Москви з доносом лізе... Говори!»

І Орлик став розказувати батуринські невідраді новини: сплетні, зависти, зазіхання.

Гетьман уважно глядів на свого канцлера.

«Кажеш, нарікають на мене, що я з царем держу?»

«Нарікають, милосте ваша».

«Хто?»

Орлик замнявся. Гетьман чекав хвилину, а тоді: «Звільняю тебе з відповіді, щоб не гадав, що і я від тебе доносів на товаришів жадаю. І без того догадаюся хто. Але затям собі теє, Пилипе, що колиб я рішився вволити їх волю і порвав з Петром, то вони перші почнуть за це нарікати на мене. Тому-то, нехай собі говорять, що хочуть, а я зроблю, як своїм розумом міркую. Старші з них уже свої мозки пережили, молодші не вспіли ще ним обзавестись, так тоді треба мені на власний розум покладатися. Я на нього не маю причини нарікати».

«Вашої милости розум більше варт, ніж напі всі вкупі».

«Влєсливий ти чоловік, Пилипе, але мені не со- лодких слів треба, а правди, хоч би й гіркої. Гадаєш, що мене твій ‚Alcides Rossijski‘, або ‚Hupromenes Sarmaski‘ зворушив? Смійся з того. Чимало я панеґіриків читав. Я в тобі бистрий ум побачив, мені подобався ти як пильний писар у київській митрополичій консисторії і тому я тебе до своєї служби приняв. І мабуть за це не нарікаєш на мене».

«Благословлю той день і тую годину, що покликали мене на службу до милости вашої, на котрій то службі

я так скоро добився такої почеси, про котру й подумати не смів».

«Отже бачиш. А тепер я за це тільки одного вимагаю від тебе, — правди. Ти нічого не повинен затаювати передімною, бо від когож мені й дізнатися тієї правди, як не від свого генерального писаря, на котрого я дивлюся, як на сина».

Орлик припіднявся з місця і поклонився гетьманові в ноги. «Сідай! Або ні. Краще ходім до столової. Поснідаємо».

За сніданням гетьман говорив дальше: «Вірного й умного генерального писаря мав покійний батько Хмельницький і це дуже помагало йому. Хочу, щоб те саме сказали колись про Мазепу».

«Буду старатися, милосте ваша».

«Перша річ не скривати нічого. Бути щирим і правдомовним».

«Я таким є».

«Не все. От і тепер щось бачу скриваєш передімною».

Орлик спаленів, як дівчина. «А бачиш, Пилипе! Ти ще молодий, кільки тобі літ? Однолітець царя, правда?»

«Так, милосте ваша; я роджений 72 року».

«Внуком моім без мала міг би бути. Молодий ти і брехати ще не вмієш. Паленієшся. Кажу тобі, ти або щось брешеш, або щось скриваєш передімною, а одно і друге недобре, бо як із одного, так і з другого може вийти шкода не лише для мене, але й для справи».

«Ніяково казати, милосте ваша. Прямо соромно. Боюся обидити уши мого милостивого пана».

«Говори, не бійся; чого то я вже не наслухався про себе».

«Кажуть» — (Орлик замнявся).

«Що кажуть, говори!» — наглив гетьман.

«Кажуть, немов-то... немов-то милість ваша пірвали Мотрю Василівну».

«Що таке?» — гукнув гетьман.

Орлик пополотнів.

«Що таке? Повтори. Я ушам своїм не вірю».

«Кажуть», — говорив дріжучим голосом генеральний писар, — «немов-то милість ваша порвали від батьків Мотрю Василівну».

«Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Я? Мотрю Василівну? Пірвав? Ха, ха, ха!»

Орлик перестрашено дивився на Мазепу.

«Гетьман пірвав доньку генерального судді. Ось тобі новина. Но, такої новини я не сподівався почути. Гарні у вас у Батурині новини. Поїдь лиш з того Батурина на тиждень, а видумують про тебе щось таке, чогоб ти і за рік не придумав. І чого то не балакали про Мазепу. Мазепа Поляк, Мазепа католик, Мазепа зраджує царя, а тепер ще додали, що Мазепа умичник. На старости літ доньок старшинських пориває, та ще не-аби-яких, а Мотрю Кочубеївну. Ха-ха-ха!»

Орлик не знав, що йому робити. Боявся, чи не роздратував гетьмана.

«Тому-то я й не хотів повторювати такої дурниці».

«Подумай тільки, тиж знаєш Кочубеєву доньку, і скажи, чи вона з таких, щоб її можна насильно увести?»

Орлик заперечив головою. «Це панночка з характером і з темпераментом. А до того і двір Кочубея не з таких, щоб можна на нього напасти й пірвати доньку».

«Отже, бачиш, які то злобні язики людські. Але я

їх прикручу, ой прикручу, хоч і яка в мене лагідна вдача і не мстива».

Гетьман зірвався з фотеля і ходив від дверей до дверей. При Орлику він не дуже то й стіснявся, а всеж таки навіть Орлик не бачив його таким збентеженим і недобрим, як нині.

Що тут робити? Колиб хто приїхав та перервав немилу розмову. Алеж як на лихо ніхто не надїздив, бо ще було рано. Орлик встав і хотів іти. Але гетьман не пустив його.

«Зажди. Хочу побалакати з тобою на тую важну для мене тему. Сідай!»

Орлик сів, гетьман ніби трохи заспокоївся. Перестав ходити. Підійшов до вікна і пальцем тарабанив по шибці. Нараз, відвертаючись, спитав: «Хтож то такі сплетні розпускає про мене?»

Орликові мороз пішов по шкірі. Казати від кого чув, усе одно, що наражати людей на гнів гетьмана, а може й на суд над ними за обиду гетьманської особи. Пустився на викрути. «Милість ваша знають, що до мене ніхто не зваживсяб підступати з такою нікчемною клеветою на пана й добродія мого, бо всякому вірність моя добре відома. Я це міг зачути тільки випадково з других, третіх, а може й десятих уст і то від жінок».

«Від жінок? Краще кажи від своєї дружини. Так годі не будемо її кликати в свідки, вірю твоїй жінці. А всеж таки цікаво було би перевірити, від кого такі вигадки виходять».

«Fecit, cui prodest, милосте ваша».

«Розуміється, себ-то Любов Хведорівна?»

Орлик не заперечив.

«Qui tacet, consentire videtur», сказав гетьман і знову відвернувся до вікна.

Орлик сидів, як на вуглях. Пощо він починав це діло? Чому він нічого скрити перед гетьманом не може? Дивно, як цей чоловік кожного разу догадається, коли він щось затає перед ним. Ті пронизливі очі з душі, ніби з письма читають, навіть не з числового.

Нараз гетьман повернувся і скорими кроками підступив до Орлика. Цей зірвався на рівні ноги. «Маю тобі щось сказати, але вважай, затримай це в тайні. Поки що. Бо, як бачу, наші люди до тайни такі спосібні, як я до китайської азбуки».

«Прикро мені, що ваша милість не довірюють мені, а в мене тільки й думки, щоб вірно служити своєму рейментареві й добродієві».

«Колиб я не довірював тобі, то й не казав би і не робив би тебе своїм генеральним писарем. Отже знай: Я Мотрі Кочубеївни не поривав, — кажу тобі це рішучо! Але вона сама втікла до мене, як свята Варвара втікала від своїх недобрих родителів».

«Мотря Василівна втікла до вашої милости?»

«Перед насильствами матері своїї спасаючись. У когож їй і було шукати приюту та протекції, як не в гетьмана. До московського воеводи не хотіла йти, бо вона його не признає, а до монастиря також ні, бо якраз туди й хотіла її Любов Хведорівна запроторити, значиться, оставався тільки гетьманський двір. Це одиноке місце, куди рука Василя Леонтієвича, а краще сказати, загібущі пальці Любови Хведорівни покищо не сягають. Так вона тоді по всіляких пригодах і прибула до мене».

«До Бахмача?»

«А кудиж би. Тут вона ще й тепер перебуває».

Дивно було Орликові почути з уст гетьмана таку відомість. Він знав прикре відношення Любови Хведо-

рівни до своєї рідної доньки, але не гадав, щоб воно аж до такого дійшло. Щож дальше буде? — гадав собі Орлик. Кочубеї не всидять тихо, а з другого боку й гетьманові ніяко панночку з такого роду невінчану коло себе тримати, а повінчатися з нею теж не легко, бо це його хрещениця. Як тут вийти з такої халепи?

«Генеральний писар зажурився!» — почав гетьман. — «Нема чим. Дасть собі раду Мазепа. Ніяких труднощів тут не булоб, колиб покійний Гедеон Четвертинський не закабалив був нашої церкви. Його попередник, блюститель київської митрополії, Methodій Филімонович, який був послушний Москві, а й він навість, що Москалі, забравши білгородську єпархію, і на київську зазіхають, спалахнув гнівом великим і перед воеводою Шереметевим гукав: ‚Если приїдет к нам в Київ московський митрополит, то ми запремся в монастирях, і разві нас із монастирей за шию і за ноги поволокуть, тогда только московський митрополит в Київї будет... Нам лучше смерть принять, нежели митрополита із Москви!‘ Він, як і покійний незабутної пам’яті Йосиф Нелюбович Тукальський, тримався писанія, котре говорить: ‚Врагу твоему віри нікогда не даждь‘ і боронив нашої української церкви. А князь Четвертинський продав її, хоч ціле духовенство протестувало. Ні народ, ані гетьман Самойлович не постояли за нашою святинею і тепер наша церква в ярмі. Руки митрополита спутані, він кроку не ступить, не поспитавшия Москви. А мені не хочеться, щоб він у мойому ділі Москви питався. На мене вже й без того московське ярмо сильно налягає...»

Гетьман на хвилину спинився, Орлик слухав, до чого він веде.

«Тому-то я й прошу тебе, щоб секретно поїхав до Києва і розвідався в Митрополії, як вони там поставилися до мого з Мотрею Кочубеївною подружества, тому, бо вона мені хрещеницею доводиться. Ти служив писарем у Київській митрополичій канцелярії, знаєш усі входи й виходи і я тебе не потрібую вчити, як братися до цього тонкого діла, щоб і вовж був ситий, і коза ціла».

Орлик, помовчавши хвилину, відповів: «Дуже я гордий, що милість ваша вручають мені молодому й недосвідченому таке 'субтельне' діло і я постараюся сповнити, як не мож краще, це почетне для мене завдання. Але гадаю собі, що тут труднощі не тільки в церковних перешкодах, а ще більше в нашій внутрішній політиці».

«Як ти це розумієш?»

«А так, милосте вапа, що Любов Хведорівна і її партія матимуть козир у своїх руках».

«Козир? Який козир?»

«Вони й даліше горлатимуть на вашу милість і підніматимуть народ. Скажуть, що гетьман не шанує нашої православної віри і зневажає її святі закони».

«Себ-то, значиться, гетьман католик, правда?»

«Можливо, що й таке говоритимуть, бо Любов Хведорівна не перебирає в словах, а народ наклепам вірить. Він і так панів не любить, якіб вони й не були, свої, чи чужі, — католиків зокрема. Католик, це для них червона плахта і тою плахтою Любов Хведорівна не забуде майнути людям поперед очі».

«Знаю і гадаю собі, що з Кочубеями треба раз якийсь лад зробити. Я не мстивий із природи, пригадай собі, як я лагідно розправлявсь з тими, що доносили на мене до царя. Певно, що другий на моім місци посту-

пав би инакше. Це може й недобре, бо заохочує людей до нових доносів. Алеж ті Кочубеї жити мені не дають. А мені треба тепер спокою, я мушу мати вільні руки. Але про це — колись другим разом. А нині я ще раз прошу тебе, щоб ти по святах, ніби то з усякими урядовими ділами поїхав до Київа та розвідався в консисторії, чи схочуть там самостійно вирішити моє діло з Мотрею Василівною, чи пішлють його на вирішення в Москву».

«Добре, милосте ваша», — відповів кланяючися Орлик.

«А тепер, будь ласка, помагай мені разом з Войнаровським погостити моїх старшин, бо бачу надтягають деякі до мене. Ось уже й Ломиковський приїхав».

Перед гетьманський ганок заїздили сани з генеральними старшинами. Вилазили з них гетьманські достойники з чурами та служками своїми, а гетьманська прислуга відчиняла перед ними широкі двері, знімала теплі шуби, очищувала чоботи зі снігу й просила до світлиці, куди виходив гетьман, витаючися з ними та обмінюючися святочними желаннями.

На обличчях старшин видно було не тільки звичайний святочний настрій і не тільки тую всім відому турботу, що з Україною тепер буде, але також щось невідомого й притаєного, що відносилось до самої гетьманської особи.

Гетьман, добрий знавець людей, зрозумів, що їм уже відомий наклеп про пірвання Мотрі, але вдавав, що не догадується нічого, був, як звичайно в своїй хаті, дуже вважливий, ввічливий і гостинний.

Знав, що це найкращий спосіб, щоб їх милости, генеральні старшини відіхали в добрім настрою від нього та не поминали злом.

«Чогось то нашого пана генерального судді немає», — завважив за обідом Ломиковський.

А гетьман відповів:

«Генеральний суддя, Василь Леонтівич, був мене перед кількома днями з побажаннями святочними і занедужав, так що й пролежати мусів у Бахмачі цілу днину. Годі, щоб він нині знову ‚фатигувався‘. Це вже не по його літам».

«Алеж на старшинській раді генерального судді конче потрібно», — докинув хтось.

«Формальної старшинської ради», — відповів Орлик, — «годі нам нині робити. Раз, що його милість, наш вельмишановний пан хазяїн, не зівсім добре себе почуває, а по друге тому, що не багато нас приїхало».

«Бо чутка така розійшлася, немов-то його ясновельможність не бажає собі зїзду, і якщо ми приїхали, так це тільки тому, бо не знали, чи вірити тій чутці, чи ні. Немало всякого непевного пускають люди в світ, щоб тільки каламутити воду».

«Добре кажете, милосте ваша», — відповів гетьман, — «щоб каламутити воду. Хто приїхав, тому й дяка від мене, а хто не приїхав, так він і невинуватий, значиться, повірив чуткам. І без старшинської ради посидимо і побалакаємо собі. Я гостям радий та ще на Різдво».

«А ми щасливі, що бачимо нашого пана гетьмана в добромu здоровлu, і бажаємо йому від щирої душі цього здоровля на многі і многі літа».

«Такі тепер часи, що всім нам нічого так не треба, як здоровля і сил нашого милостивого регіментаря».

«Часи то тяжкі і без великого розуму вашої милости та без його довголітнього досвіду почувалиб ми себе, як сироти без батька».

Кожний вважав своїм обов'язком докинути якесь гарне, влєсливе слово до того вінка признань, який старшини вкладали на голову свого гетьмана.

«Щирє дякую вашмостям», — відповів цей, — «що шануєте мене старого й недолугого, і дуже жалую, як що не можу, або не вмю віддячитися вам гідно. Нераз я собі гадаю, чи не краще булòб отсю булаву», — він вказав на булаву, що лежала на столі, — «отсю булаву передати в молодші й може гіднійші руки. Нова мітла краще мете, а в нас чимало є дечого такого, що й вимести треба».

Старшини в один голос заперечили гетьманові. Казали, що вони про те й слухати не хочуть, що воно прямо обиджає їх, що не вони з гетьмана невдоволені, а, видно, гетьман недовольний ними.

«Ще ся той не вродив, щоби всім догодив», — відповів Мазєпа. — «Я це знаю і ви це знаєте, панове. Але доходить до моїх уший чимало такого, з чого я можу вносити, що невдоволених моєю особою таки дуже багато, за багато, а воно недобре. Тепер Україні такого гетьмана треба, щоб ним були всі задоволені і щоб усі послухати його, якщо він повернеться до них у якійсь незвичайній потребі».

Тут гетьман урвав. Старшини ждали, чи не скаже щось більше. Але на їх жаль тільки на отсім натяку й скінчилося.

«Нарікає на мене посполитий народ», — говорив гетьман, — «що я за шляхтою тягну, а шляхта пише сугпліки на мене то до короля, то до царя, що я її не досить забезпечую. Тих сугплік і в царя, і в Меншікова, і в других царських урядників чимало. Колиб ви їх прочитали, панове, то побачилиб, який то неприхильний до шляхти отсей гетьман Мазєпа. І так я все між

молотом і ковалом лежу, другого давно вже розторошилоб, але я, дякуючи своєму розумові мізерному, все таки навіть Україну між Дніпром, Случею і Дністром заховаю під владою мою. Нарід тут вільний і без усякої перепони користується землею. Без перестанку прибувають і нові переселенці, з Молдавії, з Полісся, з Литви, з Покуття. Країна загосподарюється і все більше й більше набуває справжнього козацького устрою. А всеж таки — Мазепа пан, Мазепа Палія у Сибір запропорив, Мазепа винищує народ!»

Старшини обурилися. Це говорять люди, несвідомі діла, наволоч всіляка, готова кожодчасно ловити рибу в каламутній воді. На них нема що оглядатися. А старшини розуміють гетьмана. Вірно стоять при його боці і готові й голови свої покласти за те саме, чого й він собі бажає.

«Усі?» — спитав коротко гетьман і тим питанням, ніби обухом по голові їх ударив.

Мовчали.

«Навіть поміж апостолами», — озвався згодом Кожухівський, — «знайшовся Юда. І між нами, не тут, а в краю, може і є який непевний чоловік, але на нас, милість ваша, можуть покладатися, як на чотири тузи».

В цей мент підійшов до гетьмана Войнаровський і шепнув йому щось до уха. Гетьман встав. «Простіть, панове, але царський чоловік від воеводи приїхав. Треба мені його привітати».

Старшини хотіли розїздитися. Гетьман не пустив. «Чогож так скоро?! Мій небіж заступить мене на хвилину. Сподіюсь, Москвин не буде довго сидіти».

І він вийшов.

Царський чоловік привіз гетьманові побажання і святочні дарунки. Низько кланявся, підбирав дуже

вслесливі слова і виправдував воеводу; котрий незду-жає і тому сам не приїхав, а його прислав.

Гетьман дякував, попросив посла до столової і вго-стив його на славу. Пильно накладав йому що най-кращі шматки смачної страви на срібну тарілку й на-ливав чарки кріпкого вина.

Царський чоловік поводився дуже здержливо, бо недавно прийшов на Україну і тутешніх звичаїв ще не знав, а вони дуже ріжнилися від московських. Але ввічлива гостинність достойного господаря, оздобленого орденом святого Андрея і Білого Орла підбивала його. Він хотів приподобитися гетьманові і прислужитися йо-му, а що вино йшло в голову, а не в ноги, так і роз-в'язував свій здержливий язик. «Не знаю», — казав, — «як на таку достойну особу, як милість ваша, осміля-ються нікчемні люди підіймати свій голос».

«Приміром. Кажіть, будь ласка».

«Це навіть непристойно говорити і не знаю, чи без-печно».

Гетьман поклепав його довірено по рамени. «До-бродію! Ще не було такого случая, щоб гетьман Мазепа зрадив кого. Це вам найкраще може засвідчити сам милостивий наш государ».

Царський чоловік встав і поклонився перед неви-димим маєстатом свого грізного пана й повелителя.

«Це нам усім відомо», — казав, — «алеж неблаго-розумно обиджати столь достойні уши такими непри-стойними словесами».

«З непристойних уст, непристойні слова виходять», — відповів гетьман, — «це не ваша вина, а їх, і ніякої обиди тут за вами нема. Говоріть зі мною, як зі своїм чоловіком».

Це ще більше взяло Москаля за серце і він, витираючи масткі уста своєю правицею, казав: «Не що давно, як появилася нова жалоба на достойність вашу за похищення дочері одного із генеральних старшин».

«Так?» — і гетьман погадав собі: «ось куди Любов Хведорівна стріляє. Ось тобі приречення Василя Леонтьєвича діло по добру покінчити, по приятельськи. Гарна мені приязнь!»

«Кочубей писав жалобу?» — спитав гетьман.

«Ні, безіменна», — відповів, запинаючися, царський чоловік. — «Между прочим було сказане».

«Ага! Между прочим... І щож ви на це?»

«Дивуємося здішним людям. У нас, колиб так його величество зволив якусь дівчину уподобати собі і забрати до себе, так родителі її малиб собі це за честь велику, бо не всім жеж дівицям царицями бути. А тут вони ізза такого маловажного діла бурю у стакані води счиняють. Ніяк не розбереш здішних людей».

Русский чоловік, значиться, з иншої точки дивиться на справу. Гетьмана зацікавило це «между прочим», але він не хотів нині, при таких великих святі, доторкатися цього пигання. Відложив на пізнійше. Знав, що коли людина раз почала говорити, так, значиться, з нею можна буде колись, при найближчій нагоді дальше повести балачку. Вони на дарунки та на добру гостину сильно ласі, авторитет Мазепи для такого чоловіка також не мало вартний.

«Те, що ви мені зволили сказати, дійсно така пустомельщина», — говорив гетьман, — «таке лихий зна що, що і слухати жалко. А всеж таки я вам дякую за ваше щире слово і впевняю вас, що тут стільки правди, скільки її було в попередних доносах на мене».

Москаль зжахнувся. Погадав собі, чи гетьман не

захоче доходити правди і не буде настоювати на тому, щоби вчинити суд.

«Ясновельможносте ваша, я покладаюся на слово ясновельможности вашої, що отся розмова останеться довірочною».

«Будьте спокійні, поза стіни отсеї світлиці не виїде. З огляду на вас і на панночку, про котру мова, діла в рух не пушу. Колиб я хотів розбірати усе, що балакають про мене і що на мене вигадують недобрі люди, так я й ніякого другого діла не робив би. А в мене, як вам відомо, тепер війна, річ куди важнійша і пильнійша».

Москаль заспокоївся Йому ще більше хотілося прихилити гетьмана до себе. Прямо, хотілося ради тих гарних очий щось зробити. «Це дійсно», — почав, — «такі пустяки, що й балакати не варто. Одно тільки лихо, що тая панночка, як говорять, хрещениця милости вашої, тут, значиться, і церква своє слово має, а наші гієрархи инакше дивляться на світ, ніж ми, люди світські».

Гетьман заспокоїв його, що тут церкві нема чого мішатися, а в душі погадав собі, що Кочубеї вже і тую стежку топчуть. Пустили млин на всі заставки.

Довідавшись від гостя, що йому треба було, налив ще чарку вина.

«Спасибі! Боюся більше пити».

«Не бійтеся. Добра голова доброго вина не боїться».

«Але за багато доброго, то також не добре».

«Годиться нам запити знайомство наше і, як Поляки кажуть, 'стремінного' теж випити треба».

З того царський чоловік догадався, що йому час попрощати гостинного хазяїна, що він негайно і зробив.

Гетьман провів його до дверей, і заждав, поки не рушили коні. Царський чоловік кланявся, махаючи своєю великою, соболиною шапкою.

* / *

*

Гетьман сів і задумався. Думати було над чим. Ні одно політичне діло не складалося йому так важко, як отся любовна пригода. А все через Любов Хведорівну, через тую жінку сім миль зпоза пекла. І чого вона хоче? Невжеж він не зробив усього можливого, щоб завдоволити Кочубеїв? Не обсилав Василя Леонтівича маєтками і не добув титулу царського стольника? Гетьман простив своєму старому товаришеві, а пізніше генеральному писареві, себ-то канцлерові, отже найдовірненішому із старшин, що він з припоручення царського воеводи доглядав за ним, був, звичайною мовою кажучи, московським шпигом, приставленим до гетьманської особи, а врешті не обидився, коли Кочубей недавно на старшинській раді зрікся генерального писарства, не порозумівшись перше з гетьманом, своїм шефом.

І за те все Кочубеї віддячуються йому безнастанним коверзуванням, безупинним підкопуванням його гетьманської поваги. Роблять усе йому на перекир. Нехай би, — але не тепер, коли діло про Мотрю. Чогож то їм перечити, коли Мотря не тільки дала свою згоду, але й добровільно прибула до нього? Тут одинока чесна розв'язка — повінчатися, а Кочубеї, видно, пустили всі сили в рух, щоб до вінчання недопустити.

Як же воно тепер скінчиться?

Гетьман задумався. Думати було над чим...

*

*

*

Між тим старшини по виході гетьмана забалакали свобіднійше й голоснійше. Що Войнаровський, то не Мазепа, що молодий небіж, то не старий дядько.

«Яб отсих царських людей», — почав Ломиковський, — «сім кроків від себе тримає. Чого вони налазять до гетьмана?»

«Звісно, з побажанням чоловік приїхав», — відповів котрийсь.

«Вже я того дожити не хочу, чого вони нам бажать».

«Вони нас люблять, як пси діда у вузкій вулиці».

«Закохалися в нас, як чорт у суху грушу».

«Прожитку нам не дають. Куди не ткнись, Москаль».

«І біля гетьмана сторожу тримають».

«А хтож тоді винуватий», — відповів Войнаровський, — «що гетьман своїх людей непевний. Забули, панове, тії бунти, що були після Самойловича, і Пегрикову ворохобню, і погрози посполитого люду за Палія. Мовляв, скиньмо Мазепу, а поставмо гетьманом Палія, він робучому народові давні права поверне».

«Це було колись, а не нині. Нині за гетьманом велика сила стоїть».

«Велика, та непевна».

Тут старшини обступили Войнаровського тісним кругом і стали йому тихцем доповідати, що пораб гетьманові відвернутися від Москви. Народ тепер дуже озлоблений на царських людей, за їх здирства й безценства вслякі, і колиб побачив, що гетьман не з царем, а з народом тримає, одною лавою посунув би за ним, як колись за батьком Богданом.

До того відомо, що побіда перехиляється на сторону Карла, — чогож тоді гетьманові триматися царя?

Тепер Карло і його партія радо приймуть нас до своєї спілки, а пізніше не схочуть. Як побідники, зроблять з нами, що їм буде завгодно.

Старшини знали, що Войнаровський перекаже їх слова гетьманові й користали з нагоди, щоби в той спосіб висловити свої думки, бо до гетьмана не мали такої сміливости, а тим більше нині, на Різдво, коли їх розмова малаб деякий офіційальний характер і, колиб не дай Боже донеслося до Москви, то моглаб мати важкі й непередвиджені наслідки.

Войнаровський не спішився відповідати, але він і не перечив рішучо. Видно, був тої самої гадки, тільки не звірювався з нею. Діло було надто небезпечне, щоб грати в відчинені карти. Довірювати нікому не можна було. А тимчасом він, як гетьманів небіж і любимець, почував себе до обов'язку виправдувати свого дядька.

«Зірветься, кажете, народ, як колись на зазов Богдана. А якщо не зірветься?... Уважайте, що тепер інші часи. Одна церква. Тоді церква була наша, українська, незалежна від Москви, а тепер вона закабалена».

«Митрополит Гедеон Четвертинський запродав її, а Самойлович не боронив».

«Що, не боронив? Помагав продавати».

«Золотий ланцюг за те получив і два алмазні клейноди».

«Отже бачите. Тоді духовенство стояло за визвольне діло і благословило народ на боротьбу за віру і за церкву, а тепер булоб якраз противно. Тепер духовенство за царем і проклиналиб тих, що зважилисяб проти царя іти».

«Це правда, алеж сила була би в наших руках і тою силою ми і духовних заставилиб іти разом з нами».

«А я боюсь», — обстоював Войнаровський, — «що народ пішов би з духовенством проти нас, бо він і так не любить старшин, каже, що старшини такі порядки на Україні заводять, які у Польщі завели пани. А колиб і не весь народ пішов проти нас, так частина, а це все одно, що домашня війна, найгірша із усіх, — і повторилася б руїна, з котрою так довго боровся мій дядько, і котру він насилу якось спинив та завів новий лад».

«Все це», — твердили старшини, — «може бути, але не мусить».

«Я певен, що не булоб того».

«Народ іде за тим, хто виявить сміливість і силу».

«Народ стихія», — повторив гетьманові слова Войнаровський, — «хто вгадає, звідки вітер повіє і які хмари він наднесе, дощеві, чи градові?»

В цей мент увійшов гетьман, а рівночасно другими дверми вступив у світлицю Апостол, котрий якраз тепер приїхав.

«Не роби, Даниле, що тобі немиле», — кликав гетьман ідучи йому на стрічу.

«Щож такого не маю я робити?» — питався гість.

«Пізно приїздити. Ми вже гадали, що й не побачимо тебе нині».

«Як же я не приїхав би на Різдво до свого гетьмана? Але до свата, Василя Леонтівича, поступив».

«Щож вони?» — питався гетьман.

Апостол прижмурих око. «От так собі живуть поволеньки. Любов Хведорівна невдоволена світом і людьми, вона його кращим сотворила б».

«Бувають люди і від Господа Бога мудрійші», — завважив гетьман. «І непомильнійші. З такими нам грішним недотепам найгірша біда».

А глянувши по старшинах спитався: «Про що так балакали, панове товариство? Може я перервав розмову? Продовжайте, будь ласка!»

А старшини подивилися один на другого, ніби питаючися: «казати, чи ні?»

«У нас», — почав Кожухівський, — «все та сама жура і все та сама балачка. Що кого болить, про те віш і балака».

«А щож вас болить, мої панове?»

«Вашій милости звісно. Турбуємося, що завтра буде. Часи такі непевні».

«Що часи непевні, то правда. Але коли вони в нас певні були? Відколи я тямлю, все ми, ніби на вулькані сидимо, все тая наша Україна, ніби підмінована твердиня. Кинь іскру — почне вилітати в воздух».

«Найгірше, що невідомо, хто, коли і де тую іскру кине».

«Треба нам берегти тієї нашої твердині», — остерегав гетьман. «Счинити зрив легко, але спинити його важко і нелегко направити шкоду».

Старшини зрозуміли, до чого гетьман говорить і замовкли. Аж Ломиковський почав: «Доходять нас вісти, що Карлові щастя сприяє».

«І до Станислава Лещинського чим раз більше Поляків признається».

«З ким щастя, з тим і люди», — завважив гетьман. «Не штука щасливому помагати, а штука нещасливого в горю не опустити».

«А я гадаю», — почав Апостол, — «що всякому треба про свою власну шкуру дбати. Особливож нам, бо за нашу шкуру, не за що друге, добрі люди б'ються. Не понесемож її на продаж».

«Не понесемо нашої шкури на продаж», — повторили за ним.

«На нашій шкурі, що трохи волос поросте, тай, дивись, кинуться на неї, вислубуть і знову вона, ніби її нужда погризла».

Гетьман сидів, понуривши голову. На його чолі, між бровами вгору, появилася тая морщина, яка зявлялася звичайно, коли він мав велику журу.

«До чого ви це балакаєте, панове?» — спитав нараз. «Гадаєте, мало я турбуюся ділом? Не такий я чоловік, що став на велилюдному місці й гукає: 'дивіться, який то я дбайливий і пильний. Ніхто нічого не робить, лиш я!' Не люблю таких чванькуватих людей. Але при нішнім святі впевняю вас, панове, так, як літом у Києві впевняв, що даром булави не ношу. Мальованим гетьманом не був і не буду. Живу не для себе, а для України. Власних дітей Господь мені не дав, — ви всі мої діти. Хочу забезпечити будучність вашу, хочу вам оставити таку спадщину по собі, щоб і ви, і діти ваші, і діти дітей ваших добрим словом згадували мене, як батька. Про те тільки й гадаю. Іншої думки в мене нема, хоч, знаю, що про мене кажуть: Мазепа амбітник, Мазепа загарливий скупиндря, Мазепа карерист. А подумайте тільки, яка в мене й може бути амбіція, крім тої єдиної, щоб добру славу по собі залишити. Усе, чого можна було добитися гетьманові українському, маю. Остається одно, чого згадувати не хочу й не потрібую. А гроший я з собою до гробу теж не заберу. Коли їх збираю, так це на потреби України. Знаю, що на війну треба трьох річий: гроший, гроший і — гроший!... Ось який я скупиндря».

Старшини, затаївши дух у собі, слухали гетьманських слів. Були це самі його однодумці, самі самостій-

ники. Між ним і ними була, значиться, спільна, але незрима, нитка. Вони хотіли добути її наверх і сказати: ось вона! Їм було спішно повести справу на нові дороги, пірвати з Петром і заключити союз з Карлом і з Лещинським, а гетьман, старий політик, не спішився. Поступав, як Фабій Кунктатор. Рішення відсував до рішального менту. Непевність гнітить, непевність трівожить, непевність витворює душну атмосферу. Хочеться відчинити вікно, дихнути повними грудьми, почути правду, хоч би вона й не була весела.

А гетьман тієї правди сказати не хотів.

І старшини стояли кругом його, понуривши голови.

«Так воно, так», — зітхаючи казали.

Аж Апостол підступив до Мазепи і нараз голосом грімким і рішучим сказав: «Двигни цей камінь, двигни!»

Степовим вітром повіяло по хаті. Пригадався кивський пир для Петра, і його відїзд, і степовий дід, і Мазепина присяга.

«Двигни цей камінь, двигни!» — повторили старшини. — «Він важкий, може вбє тебе, мене, його і нас, та час мине, настане час, що він розлетиться у дроби Під тим каменем хроби, зігниєм від хроби, спаси ти нас. Двигни цей камінь, поки час».

Гетьман пригадав собі цей незабутний мент, побачив перед собою дивного діда, його високу стать, вірлині очі, незгогну рану на груді. «Немає каміня такого», — сказав, — «когрогоб я не прибував двигнути, щоб визволити волю. Прощу вас, здайтеся на мене. Не забігайте вперед і не нагліть мене. Вірте розумові мойому. Знаю, що роблю, довірливості вашої потрібую».

Войнаровський з Орликом стояли біля вігна. Слухали й дивилися на алею, яка вела в двір. Як найблиз-

чі гетьманові люди і найкраще знаючі його вдачу, розуміли, що старшини даром прибують добути з нього те, що він виключно для себе ховає. Тому то й відійшли на бік.

* * *

*

«Кочубеві знаки!» — шепнув нараз Орлик.

«Василь Леонтієвич іде!»

«А може Любов Хведорівна?»

«Може обоє разом?»

«Ось і комедія готова».

Войнаровський доложив гетьманові про приїзд. Гетьман сподівався, що Кочубеві сани заїдуть на подвір'я, куди звичайно заїздив Кочубей, бо він до гетьмана на годинку не прибував. Тому туди і пішов йому на зустріч.

Тимчасом сани спинилися перед ганком, вилізла Любов Хведорівна, скинула в передній свою верхню шубу й увійшла до світлиці.

«Христос раждається!» — сказала, гордим поглядом обкидаючи зібраних.

«Славім його», відповіли старшини.

«На старшинську раду попала?» — спитала Любов Хведорівна. Її заспокоїли, що старшинської ради нині нема.

«То дуже жаль, бо в мене до неї діло є. Приходжу жалуватися на сором, якого нам завдали, на обезчещення нашої чесної хати, на пірвання доньки!»

Сказавши це, визиваючо глянула кругом: «Но! і що зробите мені? Не боюся ні вас, ні вашого гетьмана!» — говорила очима.

Її слова впали поміж старшин, як бомба. «Що собі тая жінка гадає? Вонаж обиджає не тільки гетьмана,

але й їх. Цеж нечуване, щоб жінка впадала на старшинську раду з жалобою на гетьмана.

Прилетів до неї Орлик. «Ваша милість забувають про тую шану, яка належиться гетьманському дворові».

«Хто хоче, щоб його шанували, хай перше шанує сам себе».

«Числіться зі словами!» — почав, зриваючися з місця Кожухівський.

«Ого! А це від коли в нас на Україні такі політичні панове завелися? Не забувайте, що я жінка, дружина товариша і числіться теж зі словами!»

«Гетьмана нашого навіть жінці генерального судді обиджати не дозволимо!»

«А від колиж воно обидно доходити свого права й справедливости? Невжеж Кочубеїв вільно обиджати безкарно?»

Апостол став між Кожухівським і Кочубеїхою. «Ваша милість, моя зацна сваха, непотрібно бентежаться. Та тут не трибунал». Взяв її за руку й повів у верх салі, де стояла з високою спинкою канапа. Попросив сідати, а сам, стоячи біля неї, вговорював її, щоб не перетягала струни. Який уважливий гетьман, і до жінок ввічливий, алеж і йому не вільно давати себе безкарно обиджати, бо він гетьман...

* * *

*

Про вовка помовка, а вовк тут. Відчинилися одні, другі двері і ввійшов гетьман.

Побачивши Любов Хведорівну, здивувався дивом великим, але, як чоловік вельми в світі бувалий і до форм товариських змалку звичний, затаїв у собі це

здивовання і привітав гостю, немов-то між ними нічого і зроду не бувало.

Присунув фотель і сів напроти неї.

Апостол подався на салю. Старшини не хотіли бути свідками немилої розмови. Зразу стали гамірно балакати з собою, а потім незаметно гуртами висувалися до сусідних кімнат.

Любов Хведорівна поправляючи складки свого, суто золотом перетіканого жупана, почала: «А я, отсе, приїхала по Мотрю».

«Як-то по Мотрю?»

«А так, що хочу забрати її з собою. Донці, поки вона не віддасться, найкраще в батька й мами».

«Це залежить від батька й мами», відповів спокійно гетьман.

«А може й від доньки?»

«Діти бувають такі, якими їх виховують батьки».

«Не будемо перечитися», — заявила Любов Хведорівна, — «хочу, щоб Мотря їхала зі мною».

В очах гетьмана спалахнув огонь. Але він зараз погасив його. Всміхаючися злегка і обертаючи ісма-рагдовий перстень на пальці відповів: «Нема такого чоловіка на світі, щоб йому все діялося так, як він хоче».

Любов Хведорівна нервово кинула собою на канапі. Гетьман і собі поправився на фотелю. «Невигідно вам сидіти?» — спитав.

Любов Хведорівна злобно глянула на нього.

«Старі меблі не все для нинішних людей вигідні», — говорив гетьман дальше. «Може перейдете на іншу канапу? Будь ласка».

«Спасибі. Не треба. Не довго буду гаяти милість вашу. Прошу казати Мотрі, щоб збиралася в дорогу».

«Куди?»

«Туди, куди повезе її мати».

«В монастир?»

«А хоч би і в монастир».

«Ні, в монастир Мотря не поїде».

«Як же це так?»

«А так, що вона туди їхати не хоче, а раз Мотря віддалася під мою протекцію, так я їй кривди вчинити не дозволю».

«А батьківська влада?»

«А гетьманська повага?»

Чути було, як горів у коминку огонь.

Пронизливі очі Мазепи сверлували злобні зіниці Кочубеїхи. Вона болючо відчула цей погляд і спустила повіки.

Мовчанка тривала віки.

Гостя почула перевагу хазяїна хати. Жалувала, що переступила його поріг.

«Як же тоді буде?» — спитала, не підносячи повік.

«Як Бог дасть і так, як годиться, щоб кривди ніякої нікому не було».

«Ми вже й без того покривджені сильно».

«Не з моєї вини».

«З чиеїж тоді?»

«Спитайтеся совісти вашої, пані».

«В кожного чоловіка своя совість власна, в декого її і зівсім нема».

«Ці слова, будь ласка, заберіть назад, я їх не приймаю».

Кочубеїха закусила зуби. Їй хотілося підняти бучу, кликати старшин, обвинувачувати старого женолюба,

називати його насильником і деспотом лукавим, але гетьман своїми очима обезсилював її і приковував до місця. Не знала, що їй робити. Чула, що потерпіла погром. Але тільки нині. Любов Хведорівна оружжя не складає і з місця бою соромно не втече.

«Значиться, на Україні», — почала, — «вже родителі над своїми дітьми ніякого права не мають».

«І на Україні родителям над дітьми знущатися не вільно».

«Але поривати їх вільно?»

Гетьман встав.

«Любов Хведорівна. Ви ставите мене в дуже скрутну, ситуацію'. Як господар хати хочу бути чемним для своєї гості, для матері Мотрі Василівни і для дружини Василя Леонтієвича, а ви приневолюєте мене, говорити до вас, як до людини чужої і ворожої мені, заганяєте мене в такий кут, у якому я не люблю і не хочу стояти. Дозвольте собі сказати, що на Україні я гетьман, а в своєму дворі хазяїн. Всякі напади на нього я готовий відперти рішучо. Ніхто не приневолисть мене робити инакше, ніж це мені мій розум і моя совість велить».

Любов Хведорівна знову кинула собою на канапі, а гетьман знову спитав її:

«Вам мабуть не вигідно сидіти, перейдем може?»

Вона змовчала. То поправляла складки свого вбрання, то очима водила по світлиці. Зрозуміла, що не вдіє нічого. Це не Василь Леонтієвич, це Мазепа — гредь!

«Щож мені тоді Василеві Леонтієвичу переказати?»

«Що хочете, а від мене поздоровить його і побажайте, щоб він був справжнім головою своєї родини».

«Ще одна така зневага і в обморок попаду».

«Як ваша ласка. В моїй хаті гостям лишаю волю».

«А чогож тоді не пускаєте Мотрі?»

«Хто вам це сказав? Прошу, підіть, спитайте її, якщо не зважаючи на своє хибке здоровля і на заборону лікарську вона згодиться їхати з вами, я перечити не буду. Її бажання дорожше для мене від мого хотіння... Провести вас у Мотрині кімнати?»

«Спасибі. Я їду».

«Як ваша воля. Не спиняю нікого».

Гетьман провів Любов Хведорівну до передньої, заждав, поки вона не вдягнула шубу і розпрацався, наче то між ними нічого злого і зроду не бувало.

Заколисався форе́с на передних конях, служки скочили на лавочку за будою саний, коні рушили з місця і за хвилину Любов Хведорівна зникла в довгій алеї перед очима старшин, що крізь шибки вікон пильно стежили за нею.

* * *

«Ну, тай бабаж тобі!»

«Чортова теща».

«Чорт сім пар постолів сходив, заки їх докупи позводив».

Гетьман до старшин вернув.

«Простіть, що загаявся так довго. Прикру розмову довелось мати».

«З вашою свахою», — повернувся Ломиковський до Апостола, — «дійсно розмовляти не дуже то приємно. Не знаю, як колись Василь Леонтьевич з нею любі розмови провадив».

Апостол, хоч сват, себ-то тесть Кочубеєвого сина, ніраз не щадив Любови Хведорівни, а за те жалував її слабохарактерного мужа.

Котрийсь із старшин казав, що він тую бабу прямо у вежу замкнув би, бо через неї ніколи спокою не буде.

Гетьман зачув цю раду. «Я навіть достаточну причину маю», — казав. — «Міг би покликати Любов Хведорівну на суд. Але не зроблю того».

«А щож тоді ваша милість гадають робити?»

«Те, що вважатиму потрібним для нашої справи. Усім нам треба тепер забувати про себе, а тямити про загальну справу. Жертвою одиниць росте гуртове діло».

ДЕРЖАВНА КОНЕЧНІСТЬ.

Старшини засиділися поза північ і відіхали гуртом. Орлик також. Біля гетьмана остався Войнаровський. Гетьман не спішився спати. Знав, що не всне.

«Гарне Різдво, правда, Андрію?» — говорив з жалем до свого небожа, — «а заповідалося так гарно».

Войнаровський заспокоював дядька. Любов Хведорівна відома по всій Україні, як жінка загониста і язиката. Її слів не можна поважно брати.

«Мала потіха, Андрію. Тут це в словах, а в ділі сила. Вона може поцувати діло. Подумай, вже й до воеводи побігла, а що нині знає воевода, це за кілька днів знатиме й цар. А мені не хочеться, щоб він знав. Скажуть у Москві: тепер рішається війна, а старому гетьманові захочується весілля».

«Невжеж, дядьку, можна оглядатися на все, що люди скажуть? Чоловік кроку не ступив би».

«Мені покищо оглядатися треба, щоб про мене там (він показав рукою на північ) як найкраще гадали. покищо, бо за деякий час, може я на нікого не буду оглядатися».

Гетьман хотів з кимсь поділитися своїми гадками. Надто пригнітили його. До того надавався лиш один Войнаровський. Він хоч молодий, але поважний, може навіть надто поважний, на свій вік. Не виявить нікому, що почує, це син його коханої сестри. Гетьман його

любить. Дивиться на нього, як на свого наслідника, якщо задуми його не вдадуться і сина йому Господь Бог не дасть.

«Ти, Андрію, мабуть навіть не уявляєш собі тієї халепи, в яку я попав. Недаром карлик говорив мені якось літом: «уважай Мазепа, щоб не вийшла халепа!» От і здійснився його осторога. З одного боку булава, а з другого серце. Може воно й дивно з моїх уст щось такого почути, але так воно є. Вдержиш булаву, зробиш серцю кривду, заспокоїш серце, так скривдиш булаву. І не лиш її, але все, що з нею і для неї міг ти зробити. Любов Хведорівна добре це розуміє і тому вона так сміливо починає собі».

Войнаровський не розумів цього вислову, але не перебивав свого дядькові. Слухав уважно і не без почуття гордості, що гетьман робить його повірником своїх гадок.

«Не розумію», — зважився перервати сповідь гетьмана, — «чому ваша милість таку велику вагу прикладають до Кочубея і до його дружини?»

«Бо Кочубей, як колишній генеральний писар, як мій давній товариш, а тепер генеральний суддя, знає дещо, чого знати не повинен. Краще булоб, колиб не знав. Зрозумів?»

«Догадюся, але ваша милість можуть усунути Кочубея. Чимало в нас людей спосібніших від нього і певніших».

«А Мотря? Подумай, — Мотря! Всеж це її батько, не хочу робити прикристи Мотрі».

«Про це я не гадав».

«А я на всі боки роздумав. Тут, як у годиннику, колісця за себе заходять. Пустити одно, всі обертаються. Так і труднощі мої і турботи. Одна другу тручає».

Гетьман присунув фотель до коминка і вдивлявся в полумінь, ніби в неї шукав розв'язки своїх питань. Сухі колоди дотлівали тихо. Полумінь не бухала, а боролася з димом. Іноді тільки відкололася якась щіпка, спалахнула і спалювалася скоро. Огонь сам себе їсть...

«Колиб я був не гетьманом», — почав по хвилині Мазепа, — «а полковником яким, або так собі багатогою людиною, що після життєвих трудів спокійно доживає віку, діло було би куди лекше. Тямлю не один подібний випадок... Посмарували й поїхали... Мені воно не йде. Мені, бачиш, треба оглядатися і на своїх людей, і на Москву. Щоб свої не казали, що я зневажаю закони святої віри і підкожую повагу інституції родини, чужі, щоб не мали козиря в руках. Міг би я піти на перебій, щоб поставити на своєму, але не хочу, щоб не попусувати діло. І так я між Сцилею і Харибдою. Нис Rodus, hic salta!»

Войнаровському жаль зробилося свого доброго дядька. Він що лиш тепер зрозумів його справді клопотливе становище, його боротьбу між серцем і обов'язками. Гетьман, видно, дійсно полюбив Мотрю і зрікатися її не хоче. Як тую гарну й мудру дівчину віддавати знов на поталу злющій мамі. А не віддати, це значить, почати війну з Кочубеями і їх одномишленниками, війну домашню, найнебезпечнішу з усіх, бо домашня війна пічнеться серед невеликого круга, а опісля може перетворитися в *bellum omnium contra omnes*.

«Приходить мені на гадку», — почав знову гетьман, — «скликати на Новий Рік старшинську раду і покласти на стіл булаву: беріть, у кого є відвага! Але що тоді совість скаже? Я, Андрію, затіяв дуже небезпечне діло і ніхто другий його за мене не скінчить.

Аж дріжу, що колиб так Господь нагло покликав мене на судище своє, то задуми мої пропалиб на віки. Не можу, ніяк не можу я зрікатися булави, не покінчивши задуманого діла. Стільки літ праці, стільки повсякчасного турбовання і все за дармо, — ні, того я зробиги не смію!... Дійсно, чи не переїхали через Бахмач отсі білі коні, котрі Лідії причувалися...»

Войнаровський пригадав собі цей мент, побачив перед собою збентежену тітку Лідію, як вона рукою тримається за серце, і — мурашки побігли йому по спині.

Мимохіть насторив уші.

Почувся далекий, глухий тупіт.

Білі коні біжать по білих снігах і сіркою дишуть. Безголосно сунуться за ними великі чорні сани. Буда на них піднята. Не видно, чи сидить там хто, чи що лиш сяде.

Але хто?

Сани великі і місця в них багато.

«Ідуть?» — спитав гетьман, запримітивши збентеження свого небожа.

«Ні, милосте ваша. Це я так мимохіть піддався силі пригадки. Не годен позбутися пересудів родинних. Вони ніби в крові нашій живуть».

«Пересуди родинні. Невідоме. Містика. Білі коні. Так воно, так. Га, щож? Нехай ідуть, але я ними не поїду. Живим мене ті чорні сани не повезуть. Поборюся. Є тільки одна сила, якій я скоритися мушу...»

Войнаровський підняв свої мрійливі очі, питаючися: «Яка?»

«Державна конечність», — відповів гетьман, встаючи і простуючи свої втомлені кости.

БІЛИЙ РАНОК.

Пізно збудилася Мотря, бо й пізно на святій вечір заснула.

Святочна вечеря, колядки, пожар звізди, вертеп — усе те зливалося у сні в якийсь дивовижний образ.

Ходила з гетьманом по облаках, шукаючи своєї зорі. Довга й томляча мандрівка. Аж і знайшла. «Отсе твоя зоря», — сказав гетьман до неї.

Втішилася, простягнула руку і в цей мент зоря в безвісти покогилася... Темно... І знову мандрують небесними шляхами, шукаючи гетьманової зорі.

«Ось вона!» — показує святій Петро.

Побожно наближаються, вже недалеко, вже тільки кроків може десять, аж /нараз сяєво осліпило їх очі. Зоря полум'ям ясносяйним спалахнула, пів неба загровою озарила і — згасла. Темно, аж чорно. Хитаються хмари під ногами, небо, як розбурхане море, ні йти по ньому, ні на землю вернути. Поміж хмарами зависли... Яке томляче трівання!

Добре, що білі коні женуть. Чорні сани безголосно сунуться за ними. Сідаймо! Гетьман не хоче. Мотрю якась зимна рука потягнула в сани, — женуть... Місяці, сонця, зорі, — все таке велике, жахливе, чуже, — позасвітне...

«Тпру!» — і сани спинилися перед монастирською оградою...

Мотря трівожно підняла повіки. Перехрестилася... Нічого подібного...

Вона в Бахмачі.

Біла світлиця, пухисті на полі килими, щоб м'якко було ступати, в печі огонь, омела звисає зі стелі. Різдво.

Мотря хоче вставати, тітка Лідія не дає. «Полеж собі, нема чого спшитися. Старшин наїхало повний двір, може й раду радити стануть. А хоч і ні, так посидять до ночі. Гетьман любить погостити старшин».

Мотря питається, що на старшинській раді радять, тітка Лідія не вміє відповісти, бо рада відбувається при зачинених дверях. Жінкам не встрявати туди, у жінок жіноче діло.

Мотря лежить до обіду, потім встає, вибирається і скучає. Вона нині, на саме Різдво, обмежена до своїх покоїв, ніби пташка до дротів золоченої клітки.

Гень зполудня побачила свої залубні. Певно батько приїхав, зайде до неї, намавлятиме, щоб вертала.

Від чурі довідалася, що це не батько, а мати приїхала. Серце затріпоталося трівожно.

Стрінутися з мамою тут, у гетьмановім дворі!

Мотря неспокійно дожидала стрічі. Читала гетьманські листи й дивувалася, що не розбирає змісту: Нараз дзвінки. Глянула в вікно. Їх коні виїхали з подвір'я. Що це таке?

І знову від чурі довідалася, що її милість Любов Хведорівна зволили відїхати в Батурин.

Погане прочуття томило її цілу довгу ніч. Щоб ранок скорше, щоб гетьмана зустріти, розпитає його.

Ранок прийшов, зимовий, ясний, білий. У ночі впав сніг. Обновився Бахмач.

Мотря ще дитиною любила будитися в такий ранок. Кругом так свіжо, чисто, ніби світ всміхається до тебе. Якось ти неначе чистійша собою і невинніша, ніякого гріху на совісти не чуєш. Все, що було сірого та брудного, білий сніг прикрив, білий сніг, як весною на деревах квіття.

*

*

*

За сніданням гетьмана стрінула. «Як ваше здоровля, як спали, що доброго снилося вам?»

Звичайна товариська розмова.

«Святого Степана нині», — пригадує Мотря.

«Покійного мого батька імянини», — відповідає, зітхаючи гетьман.

Мотря чує, що це зітхання добуते не спомином про батька, а чим другим. Спитала би чим, та при людях не хоче. Підіжде.

Деж дівся святовечірний веселий настрій, що тут сталося вчора?

Недаром Любов Хведорівна перейшла через хату. Вона за собою, ніби тінь лишає.

По сніданню, тітка Лідія пішла давати хатні розпорядки, Войнаровський до козаків подався, і Мотря спиталася гетьмана, чого це вчора мати приїздила?

Гетьман зразу хотів питання в жарт повернути, але, глянувши на засумоване обличчя Мотрі, рішився сказати їй правду. Любов Хведорівна хотіла Мотрю забрати з собою.

«В Батурия?»

«Не казала».

«В Ковалівку?»

«Не знаю».

«В монастир?»

«Можливо. Але я тебе Мотре не дам. Не хвилюйся. Досить ще сил у мене, щоб захистити тебе, щастя моє!»

«Досить, кажете, сил. Можливо. Гадаю, що й охота є, та чи буде спромога?»

Гетьман пильно подивився на неї.

Знає, чи догадується тільки? Розум з неї говорить, чи серце?

Затрівожився і не знав, що відповісти.

«Ось, бачите, Іване Степановичу, я вгадала. Охота буде, та не буде спромоги».

«Що це ти, Мотре? Пощо такі думки? Пощо турбувати себе?»

«А пощо дурити себе, мій пане? Чую, що щастя відходить від нас. Вже воно на калиновому мості, кличемо, щоб повернуло, — не хоче. Мабуть обидила я Господа Бога, бо за великого щастя захотіла. Гордовитою в бажаннях була, а гордих ангелів Бог з неба скинув».

«Мотре, лише таку балачку. Не полош щастя, воно ще в нас. Глянь, який я щасливий. Бачу тебе, впиваюся тобою, як чарами весни, як пригадом молодости своєї, деж би я дав забрати таке щастя від себе. Я жертвую усім, лиш не тобою, ні!»

«Усім?»

«Кажу тобі, усім».

«А я того не хочу. Не варта я такої жертви. Це, що ви готові жертвувати за мене, я більш самої себе люблю. Краще пропаду я, змарнію, зіваю, як трава під кінським копитом, щоб тільки задум ваш, ваша і моя мрія, Іване Степановичу, перетворилася в діло. Так, так, не перечте мені».

Підперла рукою свою голову пишну і дивлячись кудись у простори говорила, ніби пісню співала. «А коли здійсняться задуми гетьманські і гетьман меч свій на стіну повісить, сідаючи за стіл з товаришами своїми на добре заслужений спочинок, тоді нараз потре чоло рукою і дивлячись на білий цвіт калини, на небо ясне й на людей веселих, весіллям тим, яке дає лиш воля, зітхне і скаже: і вона колись хотіла того — Мотря».

Голос Мотрі не дріжав від смутку, не плакав плачем дитини, котрій цяцьку забрали, а звучав мрійливо і самовдоволено, ніби в тім, про що він співав, було справжнє щастя.

Образ, який тими словами змалювала Мотря, причарував гетьмана до себе. В тім самовідреченню, в тім захопленню великою ідеєю була така сумовита велич, що він, знавець і любитель мистецтва, мимохіть голову схилив.

Білий ранок вибілював їх душі. Святочна тишина не бентежила душевного спокою. Мандрували по хмарах . . .

«А Мотря?» — спитав нараз гетьман.

Не відкликаючи зіниць з мандрівки по просторах, відповіла тим самим голосом, що перше: «А Мотря в тихій келії чернечій, або в домівці своїй поневільній, діждавшися вечірної години, зітхне і скаже: ось Господь ласкавий знов одну днину счеркнув із рахунку життя мого, і знов кроком ближче до того місця, де я зустрінуся з моїм коханим. Знов його побачу, ще величнійшим, ніж бачила перше, з вінком лавровим на висках високих і з задовіллям тихим на обличчю. І руку він мені подасть і скаже: тепер ми вже, мила, не боїмося жадної розлуки».

«Не буде того, Мотре, не буде!» — промовив, зриваючися з місця гетьман. «Не люблю недомовлених слів і недоспіваної пісні. Бачиш, я міг пісню свого життя вже давно увірвати, як власник величезних маєтків, як порфіроносний герцог, а я хочу доспівати її до краю. Недоспівана пісня бренть у просторах, блукає по степах, до могил прилягає, додаючи ще більшого смутку до тої нашої сумної української антифони. Хочу її настроїти на новий мажорний акорд, хочу переломити український смуток».

«Не хочу перешкодою бути в здійсненню твого хотіння».

«Кажі яснійше!»

«Бачу, що через мене ти маєш нові турботи, а тобі і давних досить. Догадуюся, з чим мати вчора приїздила. Не вгнеш ти її, Іване Степановичу, хіба зломиш. Але ломати не схочеш, бо це моя мати. Я розумію тебе і власне тому не бачу іншої стежки з того зачарованого круга, як покинути тебе».

Сказала це так спокійно і таким звичайним голо-сом, що йому прикро зробилося на серцю.

«Видно, не любиш ти мене, коли покинути бажаш».

«Не люблю самолюбною любовю. Велика любов до великої жертви спосібна, а велике діло великої любови вимагає».

«Чи передумала ти над тим, що кажеш? Кудиж ти підеш від мене? Скрізь вороги, твої і мої, Мотре».

«Хто дивиться в сонце, пороху на дорозі не бачить».

«Легко сказати, але зробити важко».

«І великий тягар двигнеш, коли хочеш. Не треба наперед казати: «не можу». Бачиш, Іване Степановичу, я вже такої химерної вдачі, що не вдоволяюся тим, що другі. Друга вдоволилася ласками твоїми, про все по-

забулаб, а тямилаб одно, що вона гетьманова коханка. А мені спокою не давалиб гадки, що гетьман ізза мене має зайву турботу, і що він турбується мною зі шкодою для діла. Я того ніяк не хочу. Вір мені, що скорше жертвую собою, ніж погоджуся з таким приниженням своєї гордої вдачі».

«Жертвуєш собою? Як?»

«І найбіднішому лишається велике добро, — право розпоряджати своїм життям».

«Мотре!» — крикнув гетьман, аж шибки в вікнах задзвеніли.

«Не бійся. До того ще мені далеко».

«Руку даєш?»

«Слово чесне даю».

Вхопив руку, стиснув, а потім став її обсіпати цілунками.

Вихопила насилу.

«Ти нині мабуть погано спала, Мотре», — казав, — «не знаю, що так збентежило тебе».

«Прочуття. Прочуваю, Іване Степановичу, що щастя наше було, як зимою сонце. Блисло на хвилину і сховалося. Але і за те хай буде Богові дяка. Те сонце озарило мене. Я нині инша, ніж була передше. Я наче вперше побачила сонце. Не забуду його ніколи. Не забуду тебе, Іване Степановичу, пане мій!»

«Мотре, сонце моє!»

CARPE DIEM.

Гетьман потішався надією, що Орлик з добрими новинами з Київа верне.

Але і тая надія завела.

Орлик, не скриваючи нічого перед гетьманом, сказав, що митрополія наша закабалена до решти. Вони і кроку без Москви не ступлять. В митрополії відоме вже гетьманове діло. Чекають тільки, коли він стане дозволу прохати. Рішить Москва, котра знає гетьманові змагання, щоб українській церкві привернути її колишні права.

«І як же ти гадаєш, Пилипе? Як рішить Москва?» — спитав гетьман.

«На мою гадку, ваша милосте, якщо в діло не встрягне сам цар, і не скаже його скоро й прихильно вирішити, то вони тягнутимуть довго. Це їхня політика, бо за той час можна виторгувати дещо, можна гетьмана заставити, щоб він ішов їм на руку. Чимало в нас усяких спірних питань про церковні й монастирські маєтки, про всілякі надання, чимало прохань о жертви для їхніх церков і монастирів. Такогож козира не випускається з рук, бо він не попадеться вдруге».

«Можливо. А може цього менту не діждемося ніколи».

«Чого ти таку сумну пісню співаєш?»

«А невжеж маю тішитися, що поїду від тебе?»

«Коли тобі жаль, так не їдь. Скажи одно слово, не хочу', а я грудьми своїми заставлю цей поріг, крізь котрий схочуть вивести тебе від мене».

«Я того слова не скажу, хоч як мені важко. Бог один знає, як важко мені кидати тебе, Іване Степановичу».

«Не тяжше, ніж мені оставатися без тебе. Посумніють мури, і пустою повіє по хаті. Краще не приїдилаб була, Мотре».

«Колиб знаття, як краще! Чоловік собі не ворог, а потапаючому і соломинка спасення».

Нараз Мотря, ніби забула про все і змінюючи голос, спитала: «Ти нині листи дістав? Бачила, як післанець приїхав».

Гетьман надумувався, чи казати, чи ні. Мотря завважила його вагання. «Не відповідай. Може мені не треба знати. Я з цікавості спитала. Жінки, Евині дочки, зроду цікаві. Не кажи, не треба! Пощо мені мішатися до твоїх діл. Я не поможу тобі. Ти сам найкраще знаєш, що і як робити».

Гетьман в тих словах відчув докір. Людина, котрій він бажав довірити своє ім'я, свою честь, перед котрою жадної тайни не хотів мати, відіде з почуттям горечи в душі. Того бути не може.

«Щоб ти, Мотре, знала, як люблю тебе і як я довіряю тобі, слухай. Почуєш, чого ні Орлик, ні Войнаровський не знають, чого догадувалася одна тільки людина на світі, — моя мати. Царське ярмо надто угнітає

народ і мене. Проливаємо кров не за будуче наше щастя, а лиш за гіршу долю. Помагаємо Петрові побити Шведа, а забуваємо, що буде це також перемога над нами. Побідоносний цар запряже нас до свого тріумфального воза, як рабів, щоб тягли його колісницю».

Мотря стрепенулася. Її очі, перед хвилиною повні бездонного смутку, скинули з себе імлу, розяснилися, побільшали. Уста розхилилися злегка, пальці нервово дрігнули. Вона повисла на гетьманових устах, ніби від того, що вони тепер скажуть, залежить її доля й доля.

Гетьман устав. Заглянув за одні двері, за другі, позачинював їх на ключ і присуваючися ближче до Мотрі говорив даліше: «В мене гадка, ратувати Україну. Петро занастив її колишню волю, зреформує, скасує гетьманщину, напле своїх людей, — хочу пірвати з Петром».

Мотря видивилася на нього, ніби ушам своїм віри не йняла.

«Злегка навіязую нитки через третіх людей, з Карлом і Станіславом, щоб як прийде час, долю свою зв'язати з ними. Не ради власного пожитку, навіть не тому тільки, щоб тебе на престолі посадити, лиш для визволення країни, для її будучого добра, — клянусь Богом святим!»

Останні слова прошептав ледви чутно. Вона рукою повела по очах, ніби впевнялася, чи це не сон. Глянула кругом себе, а тоді нараз вхопила його руку і притулила до уст.

«Мотре, що це ти робиш, лиши!»

«Дякую тобі, за себе, за батька свого, за всіх винних і невинуватих нашому нинішньому горю. Дякую, що зробив мене гідною почути таке важке слово. Це

більша честь для мене і більша ласка, як колиб ти мене до престолу повів. Дякую тобі!»

Гетьман пригорнув Мотрю до себе: «Бідна, бідна моя!»...

Зірвалася на рівні ноги. Гарна і горда стояла перед ним. «Не бідна я, Іване Степановичу, бо ти обдарував мене нині добром найбільшим у світі, довір'ям своїм, ти розпалив передімною нову зорю-надію. З нею я і найчорнійшої ночі не боюся. Поїду, куди повезуть, до мами, — так до мами, а хочуть у монастир, хай буде і в монастир, бо з надією поїду. І не злякаюся самоти, велика думка мені за товариша стане. Опівночі, коли вснути не зможу, думатиму про неї. Не бідна я тепер, не бідна!»

«А листи, котрі я нині дістав», — говорив гетьман даліше, — «це добрі листи. Воєнне щастя Карлові сприяє. Він геніяльний вожд, вояків має свідомих і хоробрих, це не Петрові салдати. Карло радо заключить спілку зі мною».

«Іване Степановичу!» — просила Мотря, — «кажи запрягати коні, я їду геть від тебе, щоб не забирати дорогого часу. Не до жінки тобі нині, не піклуватися тобі такою химерною дівчиною, як я. Ти весь посвятився ділу».

Гетьман взяв її за руки і притягнув до себе. «В горячій воді купана моя Мотря. Як веселка з'явилася над Бахмачем, а хоче громом весняним відлетіти від мене. Підожди, дитино! Ще час. Нехай ще навтішаюся тобою. Кождий день проведений під одним дахом з тобою варт одного року життя. Я тішуся на кожду годину, котру перебалакаю з тобою, ловлю кождий твій усміх, як нездійснену мрію. Не спішися, Мотре. Досить нам буде тієї розлуки».

«Не страшна мені розлука, коли ми духом зєдинені з собою. Кожного разу, як що турбота зможе тебе, Іване, пригадай собі Мотрю. Відчую, що кличеш мене і духом прилину до тебе, деб ти не був».

«Духом, та не тілом».

«Що тіло? Воно тлінь, а дух вічно тріває».

«Ти віриш в це? Щаслива. Фільософи щось друге гадають».

«Не вчена я, Іване Степановичу, і фільософів твоїх не читала. Говорю те, що чую, а чую я, що, хоч тілом будемо далекі від себе, душі наші все тріватимуть укупі. Снилось мені вчора, що ми по хмарах ходили шукаючи наших зірок».

«І знайшли?»

Мотря голову похилила додолу.

«Знайшли?» — питався гетьман.

«Ні», — відповіла насилу. «Але, бачиш, ми по хмарах ходили. Так ходитиме довго-довго Мотря біля гетьмана свого, зєдинені в пам'яті людській. Може на перекір долі, котра нас розлучає, Господь пішле нам зєдинення вічне. І за літ сто, або двісті, може той, що згадає славне імя гетьмана Мазеци, помяне також безталанну Мотрю... Чогож нам сумувати нині?»

«А всеж таки сумно мені буде без тебе. Я не нинішній, Мотре. Не забуду тебе ні за чаркою, ні за танцем. Ти моя остання любов і мабуть перша правдива. Сумно розставатися зі щастям своїм».

«Стільки літ прожив, не знаючи мене, проживеш і решту».

«Хто раю не бачив, цей і не тужить за ним».

«Я побачила свій рай і думкою буду раювати».

«Говориш, Мотре, щоб потішити мене. Як гашішом впиваєшся словами».

«Не віриш? Так спитай людей за рік, за два, за десять, спитай, як Мотря живе. Коли почувеш, що нарікає на долю, що ходить, як осіння днина, що покорилася судьбі і тягне лямку, поки не впаде в ямку, як багато других наших жінок, так забудь про мене. Негідна я була стати подругою твоєю».

«Того я не боюся. Знаю гордість твою. Вона не дозволить тобі горя, мов нищий каліцтво нести на майдани життя і милосердя благати. Але в душі твоїй залишиться гореч мутна, котрої ані випити, ані вилляти не можна. Отсе мене й болить. Чому я тую гореч влив в чашу твого життя? Usta твої гідні божеського нектару, твої найпишнійші уста».

«Мені не гірко, Іване, хоч і не солодко. Гірко булоб, колиб я зневірилася в тебе, колиб ти розчарував мене. А так я очарована тобою. Бачу в тобі великого мушину, я дівчина, я жінка. Бачу в тобі минувшину славу і будучність надійну, непереможну силу життя. Значиться, ще ми не пропали, не звелись, не зледащили, варта жити, боротися, терпіти... Я горечі не чую».

«А всеж таки сумно буде без тебе. Я, бачиш, Мотре, людина не мрії, а діла. За мало гадки мені. Коли вона гарна, хочу її здійснити. А найкращої з гадок, не довелось мені перетворити в діло. Померкне сонце мов і в сумерках доведеться мені старому шукати стежки до своєї могили».

*

*

*

Сідали сумерки вечірні. Темніли пишні вбрання на портретах предків. Обличчя їх затиралися, не знати

було, котре жінки, а котре мущини. Огонь, не по-
правлюваний ніким, погасав.

Гетьман дивився в погасаючі блиски.

Так і життя його горіло ясно і променіло теплом.

Недавно тая життєва ватра спалахнула ще раз, а
нині гасне.

Мотря смуток гетьмана відчула. Тихо похилилася
над нього і поцілувала в чоло. «Іване Степановичу!»
— казала. — «Не сумуй. Тобі треба веселим бути і
сильним. Смуток висмоктує сили. Кажі засвітити два-
найцять ярих свічок, прибрати стіл квітками, подати
що найсмачніших страв і що найдобрішого вина.
Не прощання святкуватимем нині, а весілля душ на-
ших, зєдинення наше не до гробу, а на віки вічні.
Випємо повні чарки, щоб гореч не оставалася на споді.
Випємо на потугу твою, на щасливе здійснення задумів твоїх. Клич прислугу, кажи світити світло!»

Гетьман встав і взяв її за руки. Не говорив нічого.

«Боїшся, чи не приступає до мене? Заспокійся,
Іване Степановичу, я спокійна. Я дійсно хочу нині
веселою бути. Колиб так літо, нарвала би квіток і
поспліталаб вінки на голови наші, як колись ста-
ринні Римляни квітчалися, лягаючи до пиру. Так під
снігом квітки, під снігом квітки наші, Іване. Але
прийде весна і вони оживуть. Оживуть гадки наші і
розцвітуться колись, як найпишнійший цвіт. Чогож
нам тоді сумувати? Кажі світити дванайцять ярих сві-
чок, по вечері настроїмо бандури, грати, співати бу-
демо за всі часи. Чуєш, за всі часи! Тиж сам колись
недавно казав ‚saepe diem‘. Настільки я латинь знаю.
Користаймо з хвилини».

Гетьман пильно вдивлявся в її очі.

«Гадаєш, збожеволіла Мотря? Ні, ні, вона впилася щастям, як старим вином. Не все, що старе, погане, говорив ти недавно. В старині є своя краса, як є краса в майбутнім. А в теперішности, коли лучиться гарна хвилина, так не марнуй її: ,сагре діем'. Кажі, Іване Степановичу, заставляти стіл, зробимо весільний бенкет!»

Гетьман притягнув її руки до себе і кріпко обіймив за стан. «Бідна, бідна, Мотря!»

В печі ще раз спалахнув огонь і погас.

КАРЛИК-ЧОЛОВІК.

Над Бахмачем гуділи вітри і мело снігами.

Понаносило їх цілі гори. Як гарно було на свята,
так погано зробилося тепер.

У віздовій алеї лежали від дерева до дерева білі пороги. Добре, що не їде ніхто. Пізна ніч. Вже другі півні співають.

Двір спить. Тільки варти перекликаються кругом.

Стогнуть дерева, змагаючись з вітрами.

На рано буде багато полонаних гиляк...

З гетьманської робітні смуги жовтого світла крізь шибки на сніг вибігають. Ніби пустилися йти, так вітер не пускає...

Гетьман за столом над паперами сидить. Ще раз перебігає їх очима, порівнює, ніби плюси й мінуси рахунків до купи зводить. Плюси по Карловім боці. Все промовляє за ним. Від Станіслава довірені люди приходять, весь народ кричить: спасай!

А йому все таки зважитися тяжко.

Не через що, а через своїх людей. Недовіряє їм. Життя недовірювати навчило. Лиш хитрощами, лиш ввагою великою можна в нас пробиватися вперед. Невблаганим треба бути для себе і для других, щоб до ціли дійти. Так розум велить, хоть серце другого бажає.

Прикро жити в незгоді між розумом і серцем, але жити треба.

Від природи лагідний і м'який, любитель філософії і мистецтва, опікун культури і ширитель просвіти, кожний свій гострий крок болючо відчуває. Суди, тортури, кари, — яке воно страшне! Чи доживе він иншого порядку?

З Петром, певно, що ні. Це людина сили, а не серця, — демон. Такого жорстокого деспота вже давно не було на світі. Він, як колись степовий дід казав, «і сина свого покладе на лаву, за державу, за Петрову державу!» А тая держава велика. І Петербург, і Москва, і Київ, і Царгород, і Львів, і дальше-дальше, — хто вгадає, куди забігає думками цей новий Джингіс хан?

Новий лад може бути тільки в своїй власній, від Петра незалежній державі.

І гетьман ще раз пробігав думками шляхи, котрі до незалежності намітив.

Не з Польщею проти Москви, не з Москвою проти Польщі, не з Турками й Татарами проти одних і других, а з новим союзником, котрого ще покійний Богдан своїм великим розумом намітив, зі Шведами до незалежної України. Інших шляхів не бачить, хоч як їх пильно шукає. А раз їх нема, тоді на цей доведеться ступити.

Пішов би без вагання, колиб так не було Кочубеїв. І гетьман почув свою болючу рану.

Гадину вигрів собі за пазухою і тепер вона його кусає.

Треба було здавити, як перший раз почала на нього сичати. Тепер запізно.

Тепер Кочубей стольник царський, значиться, чоловік його величества царя, а про його дружину серед ночі краще й не згадуй, бо чорт тобі присниться.

Гетьман ніяк не вгадає, чого вона хоче від нього. Чує тільки великий жаль до Кочубеїв, бо вони загородили йому останній шлях до щастя. Невжеж гетьман не чоловік, невжеж він тільки про других має гадати, а про себе ні, невжеж йому не вільно посягати по щастя? Чому ж тоді відбирають від нього Мотрю, проти її волі, бо вона не скривається з тим, що полюбила гетьмана Мазепу?

Не одному і не одіо він простив, але того не простить Кочубеям ніколи. Не сіно до коний іде, а коні до сіна, — прийдуть ще Кочубеї до нього, о, прийдуть! Мазепа також не з тих, щоб оружжя складати, він у бою здаватися не звик. Йому везло. Може тому й недолюблюють його, бо люди скорше просять тому, котрому нічого не вдається, ніж котрому вдається усе. І скорше мудрий в дурневі, ніж дурень в мудрому розум добачить. Мабуть тому то й Кочубеї не хочуть признати розуму Мазепі, гадають, що вони краще діло повелиб. Але булава, це не цяцька діточа, котрою гратися можна. Досить перекидалися нею з рук до рук. Пора закріпити її. Або закріпить її Мазепа, або пропаде разом із нею. Імя останеться по нім і триватиме віки. «Може за літ сто, або двісті згадуватимуть люди славне імя гетьмана Мазепа, а хто згадає його, той і Мотрю безгаланну спомяне».

Як вона це казала, без жалю, без горечі, ніби для неї вже нічого більше не осталося, крім тієї надії.

«Кажі засвітити дванайцять ярих свічок, накрити і квітками прибрати стіл, — хочу нині веселою бути».

Гарною і грізною була в цей мент, як стихія. При-
манює до себе, тягне, а ти мусиш покинути її, ради
загального добра. Ах, якаж важка отся булава, як
хрест.

Вітер шумів, стогнали й тріщали гиляки. Одна,
відриваючися, вдарила по шибках, мало їх не побила.

Гетьман чув, що і в серці його також буря йшла,
рвалися струни, відколювалися живі чуття. А на рано
втишиться заверюха. Де нині ішов грізний бій, там
завтра лежатиме студений, зимний сніг, як забуття.

Так усе кінчиться на світі, усе...

Задуманий гетьман не чув, коли в кімнату ввійшов
його карлик. Гетьман здивувався, бо весельчак був у
звичайному вбранню і обличчя його було теж звичайне.

«Ти звідки тут узався?»

«Прийшов потішити вас, пана й добродія мого.»

«Ти? Мене?»

«Так. Блазень прийшов потішити ясновельможного
пана гетьмана. Люди ніяк зрозуміти не хочуть, що й
блазень иноді має право, щоб на нього дивилися по-
важно. І блазень чоловік. Усі ми, кінець кінцем, лиш
люди і всі ми бідні. Нема щасливого на світі. Щастя
триває коротко, бо колиб воно довго трівало, перестало б
бути щастям. Збуденіло би, мій пане».

«Фільософуєш?»

«Думаю. Я не звільнений від обов'язку думання,
хоч шляхтич. І тому на мене дивляться, як на блазня.
В театрі життя подуріли актори. Коміки роблять тра-
гічні міни, трагіки комічні, а в сути речі все одно,
яку ролью граєш, головна річ, як ти граєш її. Всі ми
граємо наші ролі погано. І тому наш театр скучний».

«Ти песиміст».

«Песиміст, сиріч черногляд, цінує цінности життя мірою ціни, якою платить за них, оптиміст цінує їх по стійности їхній».

«Говориш, як наші професори».

«Вони теж блазні, тільки на катедрах».

«А ти професор у блазеньському вбранні?»

«Нині я тільки, чоловік. І як чоловік до чоловіка приходжу до вас, щоб сповнити людський обов'язок».

«Себ-то?»

«Себ-то, щоб потішити вас».

Говорив так поважно, що гетьман задумався над ним.

Дійсно, він до тепер дивився на того упослідженого від природи чоловіка виключно, як на сміховиту фігуру і що лиш нині бачить, що ця фігура теж чоловік.

Колиб ми на людей дивилися як треба, можеб і не було тільки трагедій на світі.

І гетьман, забуваючи, що це його весельчак, простяг до нього руку.

Карлик розплакався. Його обличчя, опечене природою, в плачу робилося ще гірше, поганим прямо — плачу гідним.

«Фільософ і плаче. Так то ти потішавш мене, таку розвагу приніс».

«Я вперше ближнього побачив. Всі ми ближні, що лиш у нещастю».

«Щож ти порадиш, коли Бог так світ цей постройв».

«Бог сотворив світ, а строять його люди».

«Люди теж сотворіння божі».

«Може чортячі».

«Не знаю».

«Усі ми знаємо мало. Тая тільки ріжниця, що одні

мають сміливість признатися до того, а другі ні. Одні кричать і галасують, а другі тихо терплять».

«Ти до тих других належиш?»

«Не люблю галасливих людей. Вони або мають нечисту совість, або бояться. Криком гадають заглушити одно і друге. А врешті-решт, прийде смерть і всім нам рівно затулить уста. Тоді я так само тихо лежатиму, як Любов Хведорівна, блазень, як його пан, — гетьман. Тая тільки ріжниця, що за рік-два про мене й пес не гавкне, а про вас говоритимуть довго. Брехатимуть. Не знаю, хто нещасливіший з нас. Найщасливіші ті, що нічого не роблять. Вони до тої міри переняті безділлям, що на діло не мають часу. І так їм минає життя. А по смерті всі ми рівно не робимо нічого».

«Гадаєш?»

Карлик утер рукою сльози. «Збрехав. Ті, що працюють за життя, і по смерті трудяться. Праця працює за них. Вона вічна. Ти, гетьмане, напрацювавсь чимало. Чи на пожиток, чи на шкоду, це будучність покаже. Не помиляються лиш ті, що нічого не роблять... Я прийшов потішити тебе».

«Спасибі!» — і гетьман погладив свого карла по голові.

Цей мовчки висунувся з покою.

Гетьман не клався сеї ночі спати.

Рано мали приїхати Кочубей, Апостол і Орлик. Мала рішитися доля його і Мотрі.

Очі.

Кочубей не любив дивитися в очі. Тими вузкими і трохи скісними очима він усе блукав по боках, ніби щось згубив і не міг знайти.

- Нині прямо втікав перед поглядом гетьманським. Гетьманові пронизливі зіниці зазирали йому в душу, як сповідник затаєних гріхів.

Кочубей виправдовувався, спихав цілу вину на людий, котрі тільки того й пильнують, щоб обезславити його і його хату. Чого то не говорять люди про Кочубей! Бідна Любов Хведорівна стала чорнійша від землі, постарілася і знемоціла.

Кажучи це зітхав і кашляв. Гетьман з жалем і з погордою дивився на свого колишнього товариша. Жалував того Кочубея, що міг бути, і погорджував тим, що був, — що тепер згорблений сидів за столом, між Апостолом і Орликом.

«Ми, Василю Леонтьевичу, залюбки нарікаємо на людий забуваючи, що й самі ми не ангели, а люди. Що тії люди говорять і що вони говоритимуть, це їх діло, не наше. Кождий не тільки за вчинки свої, але й за слова здасть колись справу на сграшному суді».

Кочубей втулився у фотель і зробився малий, маленький. Не любив, коли йому пригадували про суд.

«Не на балачку запросив я ваші милости до себе», — казав гетьман, — «а щоб довести до пуття дуже складне і важне для мене, а гадаю, що і для тебе, Василю Леонтієвичу, всім нам відоме діло. Я добре передумав його і по пунктам списав його на папері. Будь ласка, Пилипе», — звернувся до Орлика, — «прочитай це письмо».

Орлик прочитав довіроче зобов'язання Кочубея при-
няти свою доньку Мотрю під батьківську опіку (вираз-
но: батьківську!), щоб її не діялася ні тепер, ні в близь-
кій будучності ніяка кривда. Батько прощає їй поне-
вільну вину, що не пішла в монастир, куди її хотіли
запроторити... (Кочубей скривився. Гетьман з прити-
ском повторив: «запроторити!»)... і ані мати, ні батько
не будуть її з того приводу ніже словом, ні ділом ка-
рати. Як панночці такого роду й характеру пристало,
вона дістане свою власну прислугу, своє окреме меш-
кання і з батьківської казни визначені будуть річні
кошти на її конечні витрати. Ані батько, ні мати не
будуть силувати Мотрю віддаватися за нелюбого чоло-
віка, а віддасться вона за того, котрого полюбить і
котрому по совісти своїй заприсягне вірність і «по-
слухенство малженське». Що так воно станеться, на те
Василь Леонтієвич Кочубей дає при свідках своє чесне
слово і кладе на цій добровільній угоді свій собствен-
ний підпис...

* * *

Гетьман боявся, що Кочубей без замітів згоди
на таку розв'язку діла не дасть. Але, на диво, він
припіднявся, узяв перо і прижмурюючи ліве око по-
клав своє повне ім'я й прізвище і всі свої титули.

Ця покiрливiсть до якоїсь мiри зворушила гетьмана. «Спасибi тобi», — сказав, — «i прости, що я таку форму придумав. Нехай воно тобi буде доказом, як я люблю доньку твою Мотрю i як турбуюся нею, хоч у мене всiляких турбот бiльше, нiж на головi волосся... Який же двiр ти призначив для неї?»

Кочубей назвав.

«Коли Мотря може переїхати туди?»

«Хоч би й зараз».

«Гарно, але — (тут гетьман припiднявся з мiсця) — але Любов Хведорiвну ти загнуздай насилу. При свiдках кажу тобi, що довше я її коверзування не стерплю! Увiрвався мiй терпець, Василю, i як що Любов Хведорiвна i далше захоче копати ями пiдiмною, так тодi я, не тiльки в оборонi власнiй, але також обороняючи поваги i гiдності гетьманської, поступлю з нею, як з людиною злою i злочинною».

Кочубей мовчки прийняв до вiдома погрозу.

«А тепер дякую вам, панове, i числю на ваше мужеське i лицарське слово та на ,дискрецiю' милостий ваших».

Подав руку усiм трьом i вiдпровадив до дверей.

«Скiнчилося», — сказав, вернувши в кабiнет, сiв у фотель i задивився в простiр.

* * *

Мовчки дивилися на нього здивованi портрети предкiв.

Здалеку дзвонили дзвiнки вiдїзджаючих до Батурина санiй.

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ.

Перед гетьманським ганком тупцювала шестірня білих арабських коний.

Машталір і фѳореси насилу здержували її. Коні нетерпеливо оглядалися на темносині сани з гербами гетьманськими, ніби дивилися, чи гетьман уже всів до них і чи не пора двигатися з місця.

Перед саньми і за ними невеличкі відділи військової ескорти, — москалі під проводом ротмистра, що був у гетьмана на службі.

Вечоріло.

Вітер, що ущух був вполудне, зривався тепер наново. І знов скрипіло, мов стогнало, гилля і гнулися старезні дерева.

«Погапа ніч буде», — казав машталір до Мотриного чурі. — «Дивно мені, що ясновельможному хочеться їхати тепер! Дорогу геть позадувало снігами».

«Позадувало дорогу снігами», — повторив, як відгомін чура. — «Богато нас; прометемо!»

Він почував нову охоту промітати шляхи перед панночкою своєю.

Його хотіли лишити на гетьманській службі, — не згодився. Куди панночка, туди й він. Навіть Любови Хведорівної не боявся. Як треба, потерпить.

* * *

Тітка Лідія, одягнена, як до дороги, молилася перед іконою Пречистої Діви. Полюбила Мотрю і тепер з жалем відпроважала її на непевну долю. «Претерпівши за нас грішних, прийми безталанну дівчину Мотрю під свій божественний покров».

* *
*

До гетьманського кабінету увійшла Мотря. Руку простягнула до нього.

«Спасибі, милосте ваша, за все добро і не поминайте злом!»

Гетьман вхопив її дрібну руку в свої дріжучі долоні. «Мотре, Мотре, не знаєш, як важко мені!»

«Лишим слова. Що мало бути сказане поміж нами — сказалося. Тепер на діло час. Гетьмане, Іване Степановичу, кажіть світити свічки, уквітчайте стіл, налийте чарку старого вина. Випийте на потугу. Чуйте, — на потугу, а не на потуху! А тоді шаблю що кращу підберіть і поминайте нею Мотрю. Шаблею поминайте мене, а не жалем, бо жалувати нема чого. Я пізнала щастя. Не жалуйте людини, що щасливою була, жалуйте того, хто щастя на очі не бачив. Прощайте!»

Хотів пригорнути її до себе, не пустити, відкликати відїзд, не дати... Вихопилася, як із жмені птаха, і вилетіла крізь двері.

За нею тітка Лідія побігла. Гетьманські служки відчинили й затріснули за ними дверці. Заколисалися на сідлах фореси і білі коні помчали по білих снігах... Білі коні!

* *
*

Крізь вікно військової сторожівні визирав Чуйкевич. «Свої долі навіть такими кінми не обідеш...»

* *
*

Гетьман довго стояв на ганку.

Вітер снігом загладжував сліди по саних, котрими відїхала Мотря.

Вийшов Войнаровський і попросив дядька, щоби йшов у хату, бо продрохне.

Тихо і послухно пішов за ним.

«І знову ми у двох осталися, Андрію», — сказав гетьман і перший раз у життю почув якесь дивне зимно, ніби невідома птиця майнула над ним своїм студеним крилом.

«Будь ласка, засвіти, Андрію, свічки і подай письма мені, ті, що нині післанець привіз. Діло важне!»

З М І С Т

ТОМ I

	Стор.		Стор.
Цар	7	Троянди	209
Слухай, що Мейшіков скаже	19	Бандура	215
Не лиш молотом, але й мечем	32	Ева	246
Незнайомий	35	Велике бажання	263
Ніч	52	На зустріч сонцю	271
Ранком	65	Кольористі огні	283
На фортеці	71	На стрічу новому	306
Марія Магдалина	81	Рішення	326
З гетьманським листом	95	Свати	339
У новому дворі	126	Кажуть	345
Як ця рана болить	136	Зрив	349
Кочубеї	142	У темниці	361
Ранком у Ковалівці	160	Батько й донька	364
Кочубеева святиня	167	У монастир	371
Діяна	173	У Бахмач	381
Переліг	194		

ТОМ II

	Стор.		Стор.
Докинь дрівець!	3	Я, Кочубеїха!	154
Втікати	19	Розцвітайтесь квітки!	162
Пробудження	22	Щастя	179
Зимою грім	35	Білі коні	188
Розмова	42	Білий сніг	198
Гетьманське слово	50	На святій вечір	204
Semper idem	65	Вертеп	223
Між розумом і серцем	73	«Як воно скінчиться?»	239
Озеро серед ліса	82	Веселе Різдво	243
Між книжками	105	Державна конечність	276
Колись і нині	114	Білий ранок	280
Чи плакати, чи сміятися?	124	Carpe diem	287
Чи мені сниться, чи мені здається?	131	Карлик-чоловік	296
Чи доспівана пісня?	134	Очі	302
Почув правду	146	Недоспівана пісня	305

Друковано в друкарні К. Г. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІГУ.

